

ГЛАСНИК ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ LXV (1)

BULLETIN OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA LXV (1)

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA

BULLETIN

OF THE INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

LXV

No. 1

Chief Editor:

Prof. Dr. Dragana Radojičić (Institute of Ethnography SASA)

Editor:

Dr. Srđan Radović (Institute of Ethnography SASA)

International editorial board:

Dr. Milica Bakić-Hayden (University of Pittsburgh), dr. Ana Dragojlović (University of Melbourne), prof. dr. Peter Finke (University of Zurich), prof. dr. Karl Kaser (Karl-Franzens University, Graz), dr. Gabriela Kilianova (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), prof. dr. Kjell Magnusson (University of Uppsala), prof. dr. Marina Martynova (Institute of Ethnology and Anthropology Russian Academy of Sciences, Moscow), dr. Ivanka Petrova (IEFSEM – Bulgarian Academy of Sciences, Sofia), dr. Tatiana Podolinska (Institute of Ethnology of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava), dr. Jana Pospíšilova (Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Brno), dr. Ines Prica (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), dr. Ingrid Slavec Gradišnik (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana).

Editorial board:

Dr. Gordana Blagojević (Institute of Ethnography SASA), dr. Ivan Đorđević (Institute of Ethnography SASA), prof. dr. Ildiko Erdei (Faculty of Philosophy, Belgrade), prof. dr. Ljiljana Gavrilović (Institute of Ethnography SASA and Faculty of Philosophy, Belgrade), dr. Jelena Jovanović (Institute of Musicology SASA, Belgrade), dr. Aleksandra Pavićević (Institute of Ethnography SASA), dr. Lada Stevanović (Institute of Ethnography SASA and Faculty of Media and Communications, Belgrade), academician Gojko Subotić (Serbian Academy of Sciences and Arts).

Advisory board:

Prof. dr. Jelena Đorđević (Faculty of Political Sciences, Belgrade), prof. dr. Maja Godina Golija (Institute of Slovenian Ethnology RC SASA, Ljubljana), dr. Renata Jambrešić Kirin (Institute of Ethnology and Folklore Research, Zagreb), dr. Miroslava Lukić-Krstanović (Institute of Ethnography SASA), dr. Mladena Prelić (Institute of Ethnography SASA), prof. dr. Ljupčo Risteski (Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje), prof. dr. Lidija Vujačić (Faculty of Philosophy, Nikšić), prof. dr. Bojan Žikić (Faculty of Philosophy, Belgrade).

Secretary:

Marija Đokić (Institute of Ethnography SASA)

BELGRADE 2017

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ

ГЛАСНИК

ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА

LXV

свеска 1

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Драгана Радојичић (Етнографски институт САНУ)

Уредник:

Др Срђан Радовић (Етнографски институт САНУ)

Међународни уређивачки одбор:

Др Милица Бакић-Хејден (Универзитет у Питсбургу), др Ана Драгојловић (Универзитет у Мелбурну), проф. др Петер Финке (Универзитет у Цириху), проф. др Карл Казер (Универзитет у Грацу), др Габриела Килианова (Етнолошки институт САВ, Братислава), проф. др Шел Магнусон (Универзитет у Упсали), проф. др Марина Мартинова (Институт етнологије и антропологије РАН, Москва), др Иванка Петрова (ИЕФЕМ – БАН, Софија), др Татиана Подолинска (Етнолошки институт САВ, Братислава), др Јана Поспишилова (Етнолошки институт АН ЧР, Брно), др Инес Прица (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Ингрид Славец Градишник (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана).

Уређивачки одбор:

Др Гордана Благојевић (Етнографски институт САНУ), др Иван Ђорђевић (Етнографски институт САНУ), проф. др Илдико Ердеи (Филозофски факултет у Београду), проф. др Љиљана Гавриловић (Етнографски институт САНУ и Филозофски факултет у Београду), др Јелена Јовановић (Музиколошки институт САНУ), др Александра Павићевић (Етнографски институт САНУ), др Лада Стевановић (Етнографски институт САНУ и Факултет за медије и комуникације, Београд), академик Гојко Суботић (Српска академија наука и уметности).

Издавачки савет:

Проф. др Јелена Ђорђевић (Факултет политичких наука, Београд), проф. др Маја Година Голија (Институт за словеначку етнологију ЗРЦ САЗУ, Љубљана), др Рената Јамбрешић Кирић (Институт за етнологију и фолклористику, Загреб), др Мирослава Лукић-Крстановић (Етнографски институт САНУ), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ), проф. др Љупчо Ристески (Природно-математички факултет, Скопље), проф. др Лидија Вујачић (Филозофски факултет у Никшићу), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет у Београду).

Секретар уредништва:

Марија Ђокић (Етнографски институт САНУ)

БЕОГРАД 2017.

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаилова 36/IV, Београд, тел. 011-2636-804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Мрежна страница часописа: www.ei.sanu.ac.rs

Publisher:
INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY SASA
Knez Mihailova 36/IV, Belgrade, phone: 011-2636-804
e-mail: eisanu@ei.sanu.ac.rs
Journal's web page: www.ei.sanu.ac.rs

Лектор:
Ивана Башић

Превод:
аутори текстова

Дизајн корица:
Горан Витановић

Техничка припрема и штампа:
Академска издања, Београд

Тираж:
300 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије
Printing of the journal was funded by the Ministry of Education, Science and Technological
Development of the Republic of Serbia

Гласник Етнографског института САНУ излази три пута годишње и доступан је и индексиран у базама: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Српски цитатни индекс), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

The Bulletin of Institute of Ethnography SASA is issued three times a year and can be accessed in: DOAJ (Directory of Open Access Journals), ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities), SCIndeks (Srpski citatni indeks), Ulrich's Periodicals Directory, NSD (Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste AS – Norwegian Social Science Data Service), CEEOL (Central and Eastern European Library).

Садржај
Summary

I
Научни радови
Scientific Papers

Тема броја – Антропологија државе

(ур. Марина Симић и Милош Ничић)

Topic of the Issue – Anthropology of the State

(eds. Marina Simić and Miloš Ničić)

Марина Симић, Милош Ничић, <i>Антропологија државе: допринос студија бивше Југославије</i>	7-13
Marina Simić, Miloš Ničić, <i>Anthropology of the State: Studies of Former Yugoslavia and their Contribution</i>	
Марина Симић, <i>Антрополошко проучавање државе: поглед на постсоцијализам</i>	15-29
Марина Симић, <i>Anthropological Research of the State: A View on Postsocialism</i>	
Ivan Rajković, <i>Concern for the State: 'Normality', State Effect and Distributional Claims in Serbia</i>	31-45
Иван Рајковић, <i>Брига за државу: 'нормалност', државотворни ефекат и захтеви за прерасподелу у Србији</i>	
Ognjen Kojanić, <i>'You Can't Weed Out Corruption': Railway Workers' Assessments of the State in Post-Socialist Serbia</i>	47-63
Огњен Којанић, <i>'Корупцију не можете искоренити': ставови железничких радника о држави у постсоцијалистичкој Србији</i>	
Dejana Kostić, <i>Guarding the Goods, Producing the State: Analysis of Narratives of Customs Officers</i>	65-79
Дејана Костић, <i>Чување робе, производња државе: анализа наратива цариника</i>	
Чарна Брковић, <i>Локална заједница и етичко држављанство: неолибералне реконфигурације социјалне заштите</i>	81-96
Ћарна Брковић, <i>Local Community and Ethical Citizenship: Neoliberal Configurations of Social Protection</i>	

- Goran Đokić, *States of Victimhood and Irreparable Losses: Serbian Veterans of the Post-Yugoslav Wars* 97-110
- Горан Докић, *Статус жртве и непоправљиви губици: Српски ветерани постјугословенских ратова*
- Vanja Čelebičić, *Institutionalized Unpredictability and Café Routines: the Case of Young People in Bosnia and Herzegovina* 111-123
- Вања Челебичић, *Институционална непредвидивост и 'кафенисање': студија случаја младих људи у Босни и Херцеговини*

Varia

- Vesna Trifunović, *Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia* 127-145
- Весна Трифуновић, *Темпоралност и дисконтинуитет као аспекти избијања епидемије великих богиња у Југославији*
- Marija Đorđević, *Performance of Commemorating / Performing Heritage. Roles of Remembering and Heritagization of World War II* 147-162
- Марија Ђорђевић, *Перформанс комеморације / Перформанси наслеђа. Улоге сећања и херитизације Другог светског рата*
- Bojana Bogdanović, *Inclusion of Blind and Visually Impaired People into Program Activities of the Open-Air Museum – Case Study 'Tactile Heritage'* 163-175
- Бојана Богдановић, *Инклузија слепих и слабовидих особа у програмске активности музеја на отвореном – пример пројекта 'Тактилна баштина'*
- Nina Aksić, Branislav Pantović, *Cultural Centres and Their Role: The Cultural Centre Novi Pazar and the Cultural Centre of Serbia (Paris)* 177-190
- Нина Аксић, Бранислав Пантовић, *Културни центри и њихова улога: Културни центар Нови Пазар и Културни центар Србије (Париз)*
- Bojana Radenković Šošić, *Dislocation of Reality Through Advertising* 191-205
- Бојана Раденковић Шошић, *'Рекламно' измештање реалности*
- Lara Končar, *Community on a Cruise Ship: the Contribution of an Ethnographic Research in Studying the Cruise Ship Industry* 207-221
- Лара Кончар, *Заједница на броду: етнографски прилог проучавању индустрије круизера*

Andja Srdic Srebro, <i>Towards an Anthropology of Care: Breastfeeding as a Care Work</i>	223-230
Анђа Срдић Сребро, <i>Ка антропологији неге: случај дојења</i>	

II

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Срђан Радовић, <i>Динамична мапа светских 'ореп-air' музеја и Музеј на отвореном 'Старо село' Сирогојно</i>	231-234
Саша Саиловић, <i>Мој 'Мој рођак са села'</i>	234-238
Соња Жакула, Милан Томашевић, <i>Етнографски институт САНУ и 'Ноћ истраживача' – трогодишња хроника</i>	239-241

Тема броја:
Антропологија државе
(ур. Марина Симић и Милош Ничић)

Topic of the Issue:
Anthropology of the State
(eds. Marina Simić and Miloš Ničić)

Марина Симић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
marina.simic@fpn.bg.ac.rs

Милош Ничић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
milos.nicic@fpn.bg.ac.rs

Антропологија државе: допринос студија бивше Југославије

Док су неке друге дисциплине пролазиле кроз културни обрт, антропологија је осамдесетих година прошлог века доживела „политички преокрет“ (Spencer 2007, уп. Vincent 1990), не само у смислу оживљавања политичке антропологије као гране антропологије, већ и у смислу антрополошког интересовања за политичко – и као израз сопствене позиције (истраживача и/или дисциплине) и као поље истраживања¹. С тим у вези, јавило се интересовање и за антрополошко проучавање државе, која је дуго била ван главног фокуса дисциплине. Разлог за то је једноставан – антропологија се као дисциплина формирала у проучавањима „друштава без државе“, иако су неки од очева оснивача као примарну тему својих истраживања имали управо „државу“ или разумевање њеног настанка и развоја (на пр. Луис Хенри Морган). Ово оживљавање интересовања за „државу“ као феномен и предмет анализе довело је до интересовања за разумевање различитих облика моћи и владања као културно и историјски специфичних.

Антрополошко разумевање комплексних феномена, као што је држава, која почива на етнографији, разликује се од перспективе других дисциплина. Шарма и Гупта (Sharma and Gupta 2006) у свом познатом предговору зборнику радова о антропологији државе, наводе да антрополошко проучавање државе може да иде у два основна правца: проучавање државе као праксе и државе као репрезентације. У проучавање државе као репрезентације спадало би проучавање правних и других докумената, али и културних текстова у ужем смислу, које производе медији

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту „Родна равноправност и култура грађанског статуса: историјска и теоријска утемељења у Србији“ (47021), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

или су део популарне културе. Циљ таквог проучавања држава јесте анализа начина на који се дискурси о држави интерпретирају и користе у одређеним социјалним контекстима (ибид, 19). Међутим, репрезентације, представе државе / о држави нису само текстуалне.² Као што нас учи Бурдије (1999), још један значајни проучавалац државе (в. нпр. Bourdieu 2014), свака група људи која себе препознаје као колективитет има идеје о томе како свет изгледа (и како би требало да изгледа) и о свом месту њему. Међутим, то није нешто што откривамо само у „званичним документима“. Ове теорије су научене и конструисане кроз свакодневни живот. Оне немају само теоријске и когнитивне функције: оне су о ономе што се чини исто толико колико су и о ономе што се зна (Jenks 1992, 41–42). У том смислу, антропологија државе може да да значајан допринос разумевању начина на који се знања о држави конституишу.

Међутим, тиме се не исцрпљује антрополошки допринос проучавању државе. Трујо (Trouillot 2001) наводи да су антрополози ти који имају идеалну позицију за проучавање државе „одоздо“. То не значи нужно истраживања „обичних људи“ и свакодневног живота, али значи етнографски приступ као специфичну истраживачку и теоријску позицију. Етнографија као начин сазнања који привилегује искуство, често улази у просторе који нису лако доступни прпрекоеко официјалних докумената које користе друге дисциплине. Стога етнографија пружа јединствену перспективу на праксе које „распакују“ државу као конкретан територијални или интенционални ентитет (Das and Poole, 2004, 4). Ако прихватимо Трујоову (Trouillot ibid) идеју да држава нема институционалну фиксираност, већ да је држава ефекат пракси и репрезентација које излазе изван простора државних институција, онда је проучавање ових ефеката кључно за разумевање начина на који савремена држава функционише. Антрополошке студије власти и владања, која почивају на овој врсти сазнања, не показују само како се глобална политичка кретања манифестују на локалном нивоу, већ како се на локалном нивоу политичко конституише.

Међутим, то не значи да је антрополошка перспектива само локална и да се ту истраживање завршава. Као што наводи Гледхил (Gledhill 2010), чак и у самој Западној Европи из које потиче већина теорија државе, и која је неретко била (погрешна) полазна тачка анализе и других облика политичке организације, разлике у политичкој култури су довољно велике да би учиниле културну анализу локалних политичких култура/пракси есенцијалном за разумевање политичког живота уопште.

² Међутим, као што и сами Шарама и Гупта истичу, бирократске праксе и државне репрезентације су међусобно дубоко повезане и испреплетане стране истог процеса. Начини на који људи доживљавају бирократске праксе обликовани су репрезентацијама државе, док је, с друге стране, читање државних репрезентација зависно о начинима на које се људи сусрећу са институционалним праксама (ibid, 19).

Домаћа антропологија има широку традицију проучавања различитих правних и политичких аспеката државе још од самог настанка дисциплине³, док савремене политичке и економске промене у Источној Европи представљају праву лабораторију за антрополошко проучавање државе и у томе су узели учешћа и домаћи научници⁴. Радови у овом темату баве се политичком и економском трансформацијом држава бивше Југославије на специфичан начин – анализирајући државне институције и државне ефекте, притом се фокусирајући на саму идеју државе и као идеје и као сета институционалних и ванинституционалних пракси, смештајући те праксе у шири контекст политичко-економских промена у Европи. У том смислу, посебно се бавимо институцијама које се сматрају кључним за разумевање начина на који функционише савремена држава, укључујући различите државне институције, монопол над силом и обезбеђењем државних граница, али и ефектима државе ван граница њених институција.

Посебна вредност овог темата препознаје се у различитим приступима проблему антрополошког проучавања државе, што се огледа у теоријским позицијама заузетим у текстовима Марине Симић и Горана Докића – док своја етнографска истраживања Докић уоквирује путем Фукоовог концепта управљања (*governmentality*), Симић нуди могућности истраживања државе ван фукоовског оквира. Другу посебну вредност темата чине етнографске студије на којима се заснивају заступљени текстови, који такође нуде разноликост фокуса – текстови покривају истраживања у државним предузећима и институцијама, али и у јавним и приватним просторима обележеним постсоцијалистичком трансформацијом. Тако хетерогено поље истраживања омогућава праћење промена конституисања државе и државног/државотворног одоздо и одозго, путем званичних, али и неформалних пракси различитих актера у савременој Србији и бившој Југославији.

Темат се може оквирно поделити на два дела. У првом делу налазе се текстови Марине Симић, Ивана Рајковића, Огњена Којанића и Дејане Костић, а у другом текстови Чарне Брковић, Горана Докића и Вање Челебичић. Прва група текстова бави се политичком и економском трансформацијом државног система и начинима на које се ове промене одражавају у сфери рада и свакодневице, а други део темата обрађује теме везане за промену система социјалне заштите и регулације односа у сферема које су некада биле, или су још увек, „делимично“ државне.

Темат започиње текст Марине Симић, који даје сажет и кохерентан преглед антрополошких теорија о држави, с посебним освртом на студије

³ Од савремених студија в. нпр. Gavrilović 2013, Павковић 2014, Рибих 2011.

⁴ Посебно су биле значајне и бројне студије национализма, мултикултурализма и идеје грађанства, миграција, али и економске и политичке трансформације. Овде је немогуће набројати све релевантне студије и чланке на ову тему, а од оних које се тичу тема везаних за саму државу као идеју или сет институционалних пракси и њихових ефеката в. нпр Erdei 2007, Naumović 2013.

источноевропског постосцијализма. Ауторка истиче значај проучавања државе у Источној Европи као подручја чије специфичности могу да допринесу бољем разумевању савремених политичких процеса, али и донесу нове увиде у политичку теорију. „Жеља за државом“, забележена у бившој Југославији и појединим другим источноевропским земљама, важан је коректив оним политичким теоријама које ослобађање појединца смешта изван оквира статизма, нудећи нови поглед на савремене теорије о држави и њеном еманципаторском потенцијалу.

Рад Ивана Рајковића доноси анализу нових хегемонијских оквира унутар којих се трансформише социјална држава у Србији и начине на који му се друштвени актери прилагођавају. Текст се заснива на етнографској грађи прикупљеној међу различитим групама испитаника у вези са фабриком Црвена Застава у Крагујевцу. Разматрајући парадокс да је држава истовремено виђена и као главни извор корупције и кризе, али и као једини могући извор потенцијалног новог, функционалног друштвеног и моралног поретка, аутор износи нове увиде у везе између (не)рада и државе. У економски нестабилном амбијенту савремене транзиционе Србије зависност од дистрибутивне улоге државе ствара посебан етички став – да су за државу вреднији и кориснији управо они који од њених дистрибутивних моћи зависе, него они који ту дистрибутивну моћ поседују (политичари и бирократе). Рационализујући осећај моралне супериорности према држави, у односу на оне који државу (тренутно) представљају, испитаници рационализују и сопствену позицију, коју првенствено карактерише зависност од државне помоћи.

Текст Огњена Којанића показује начине на који су коруптивне праксе и део политичке трансформације у Србији и њихова последица. Рад се заснива на анализи начина на који су радници железнице у једном малом граду у Србији концептуализовали оно што су опажали као умножавање коруптивних пракси у свом предузећу и у држави у целини. Комодификација социјалних односа настала у новим политичким околностима, од осамдестих година прошлог века наоვაмо, нормализовала је корупцију до те мере да се чини да „нормалан живот“, којем теже његови испитаници, не би био могућ ни у „правом капитализму“.

Рад Дејане Костић нуди упоредни преглед наратива српских и босанско-херцеговачких службеника царине и пракси путем којих се наведеним наративима конструише специфична имагинација државе. Узимајући у обзир технолошки напредак рада царинских служби, те последично реструктурирање организације рада путем приватизовања одређених сектора или делегирања надлежности, али и еволуције и улоге царинских служби након СФРЈ, ауторка испитује новоотворена поља за изражавање државног суверенитета и модела управљања. Између стриктно легалних и илегалних пракси царинских службеника, ауторка маркира „сиве зоне“ деловања, за које се испоставља да су кључне тачке око којих се формира процес имагинације државе у савременим контекстима царинског рада.

Рад Чарне Брковић испитује последице редеофинисања држављанства као етичке категорије, које се догодило током реформи социјалне заштите у Босни и Херцеговини, по завршетку последњег рата. Ауторка наводи да различите врсте клијентистичких пракси не морају бити схваћене као „разумљиве“ и „логичне“ стратегије које људи користе како би надвладали „недостатке“ савремене босанске државе, већ да је сама потреба да се социјална заштита персонализује саставни до савремених, глобалних, неолибералних идеја о односу „државе“ и „друштва“. Смештајући трансформацију система социјалне заштите у оквиру глобалне неолибералне трансформације државе, овај рад показује како етнографске студије могу да отворе „велике теме“ и допринесу политичкој теорији уопште.

Прилог Горана Докића залази у праксе позиционирања ратних ветерана постјугословенских ратова у односу на државу и њихове тежње за материјалним и симболичким препознавањем и признањем. Фокусирајући своја истраживања на ове теме, аутор указује како интеракције ветерана са (било замишљеном било материјално уоквиреном) државом осветљавају бројне друштвене и политичке трансформације које су присутне у Србији након распада СФРЈ. Једна од најзначајнијих трансформација јесте виђење да се држава *налази*, у исто време, и одвојена од цивилног друштва и везана за њега. Како би одговорио на овакво распрострањење моћи и одговорности, користећи притом податке добијене етнографским радом са ветеранима, аутор упућује на Фукоов концепт управљања (*governmentality*) и закључује да су активности државе у многим случајевима преузеле и преобликовале многобројне и наизглед независне невладине организације у оквиру пејзажа институционалне преплетености.

Вања Челебичић, у свом истраживању пракси конзумирања кафе и понашања у кафетинама Бихаћа, указује на стања институционалне непредвидивости и последица које такав друштвени амбијент има за становнике тог града. Везујући идеје својих испитаника о сигурности и стабилности за праксе којима се држава конструише, ауторка показује комплексне и контрадикторне ставове о томе шта значи живети у стањима непредвидивости током постсоцијалистичке трансформације.

Посебна вредност овог темата огледа се у разноликости теоријских притупа проблему антрополошког проучавања државе и етнографским истраживањима на којима су заснована. Тако, на пример текст, Марине Симић указује на могућности проучавања државних пракси ван Фукоовог концепта управљања, док Горан Докић своју анализу успешно заснива управо на том оквиру. Етнографске студије на којима се заснивају заступљени текстови покривају истраживања у државним предузећима и институцијама, али и у јавним и приватним просторима обележеним постсоцијалистичком трансформацијом. Тако хетерогено поље истраживања омогућава праћење промена конституисања државе и државног/државотворног одоздо и одозго, путем званичних, али и неформалних пракси различитих актера у савременој Србији и бившој Југославији.

Радови окупљени у овом темату показује значај који проучавање трансформације источноевропских држава има за антрополошко проучавање државе уопште. Они показује две ствари: да је држава више него влада или збир државних институција и да антрополошко проучавања државе осветљава начине на који се државе формирају, што је много више од анализе начина на који се држава појављује у свакодневном животу.

Литература

- Bourdieu, Pierre 2014. *On the state: Lectures at the Collège de France, 1989–1992*. Cambridge: Polity Press.
- Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Daas, Veena and Deborah Poole. 2004. "State and Its Margins: Comparative Ethnographies". In *Anthropology in the Margins of the State*, ed. Veena Das and Deborah Poole, 3–34. New Delhi: Oxford University Press.
- Erdei, Ildiko. 2007. "Dimenzije ekonomije: prilog promišljanju privatizacije kao socio-kulturne transformacije". U *Antropologija postsocijalizma*, ur. Vladimir Ribić, 76–127. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Gavrilović, Ljiljana. 2013. *Pazarsko-sjениčki kvartet*. Novi Pazar: Muzej „Ras“ Novi Pazar
- Gledhill, John. 2000. *Power and its Disguises: Anthropological Perspectives on Politics*. London and Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Jenks, Richard. 1992. *Pierre Bourdieu*. London and New York: Routledge.
- Naumović, Slobodan. 2013. *Fields of Paradox: Three Case Studies on the Europeanisation of Agriculture in Serbia*. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Pavković, Nikola F. 2014. *Studije i ogledi iz pravne etnologije*. Beograd: Srpski Genealoški centar.
- Ribić, Vladimir. 2011. *Politička antropologija i moderni svetski sistem*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Sharma, Aradhana and Akhil Gupta. 2006. "Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization". In *Anthropology of the State: a Reader*, eds. Aradhana Sharma and Akhil Gupta, 1-41. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.
- Spencer, Johnathan. 2007. *Anthropology, Politics, and the State Democracy and Violence in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Trouillot, Michel-Rolph. 2001. "The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive Kind". *Current Anthropology* 42(1): 125–137.

⇐ М. Симић, М. Ничић, *Антропологија државе: допринос студија бивше Југославије* ⇒

Vincent, Joan. 1990. *Anthropology and Politics: Visions, Traditions, and Trends*.
Tucson: University of Arizona Press.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Марина Симић

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
marina.simic@fpn.bg.ac.rs

Антрополошко проучавање државе: поглед на постсоцијализам¹

Овај текст има двојак циљ: да укаже на основне правце у савременим антрополошким проучавањима државе као идеје и система институционалних пракси, и начине на који је тако схваћена држава теоретизована у истраживањима европског постсоцијализма и бивше Југославије. Антрополошка проучавања источне Европе и промена које су се у Европи десиле од пада Берлинског зида представљају праву лабораторију за антрополошка проучавања државе. Трансформација државног и политичког система централна је карактеристика ових промена и увиди које су донела истраживања источне Европе и бивше Југославије нису само илустрација глобалних политичких процеса, већ значајан допринос антрополошком разумевању савремених политичких процеса.

Кључне речи: антропологија државе, марксистичка традиција, наслеђе Редклиф-Брауна, антропологија постсоцијалистичких држава.

Anthropological Research of the State: A View on Postsocialism

The aim of this paper is twofold. It should point to the main directions in contemporary studies of the state as an idea and a set of institutional practices *and* to the ways in which the state can be theorized in the studies of European postsocialism. Anthropological studies of the changes in Eastern Europe after the fall of the Berlin wall can be turned in the real laboratory for the studies of the state. Central characteristic of these changes is transformation of the state and political system. Anthropological studies of these processes are not merely an illustration of global processes, but an important contribution to the understanding of contemporary political processes in general.

Key words: anthropology of the state, Marxist tradition, Radcliffe-Brown, anthropology of postsocialist states.

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту „Родна равноправност и култура грађанског статуса: историјска и теоријска утемељења у Србији” (47021) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Овом приликом желим да се захвалим Ивану Симићу и Ивану Ђорђевићу, који су прочитали раније верзије овог рада, као и Божидару Филиповићу, Милошу Ничићу, Срђану Милошевићу и Лили Станковић-Игњатовић, који су ми омогућили да дођем до литературе за писање овог рада, у тренутку када су ми библиотеке биле ван лаког домашаја.

Увод

Антрополошко проучавање државе постало је једна од доминантних тема политичке антропологије последњих деценија, када су антрополози, уз социологе и историчаре, почели да преиспитују доминантне парадигме за проучавање државе у својим дисциплинама. Универзални закључак ових напора јесте да држава није ствар, објективни фактицитет, нешто на шта се једнозначно може указати и нешто што се може обухватити. Међутим, одговор на то шта држава јесте и како је можемо академски проучавати никако није једнозначан. Антрополози су се већ дуго бавили проучавањем национализма, који је нужно водио проучавању националних држава – националних симбола и начина на који се национална држава појављује и остварује у свакодневном животу. Ово је био случај и у домаћој антропологији, која се у последњих тридесетак година, са оправданим разлогом, бавила проучавањем различитих форми национализма. Стога је циљ овог текста да укаже на савремене антрополошке анализе државе, које долазе из нешто другачије теоријске традиције – фокусиране на проучавања механизма моћи и владања, при чему се држава третира на два начина. Један се тиче државе као *идеје*, а други државе као *система институционалних пракси*². При томе ћемо указати на порекло ових парадигми у савременој антропологији: марксизам и рад Редклиф Брауна који се наслања на Веберово проучавање власти и владања.

Антрополошко проучавање државе: Филип Абрамс среће Анархи Брауна

Антрополошко проучавање државе може се пратити од књиге *Афрички политички системи*, коју су уредили Мејер Фортес и Еванс-Причард, а за коју је предговор написао Редклиф-Браун (уп. Gledhill 2000; Krohn-Hansen and Nustad 2005). У том, сада чувеном предговору, Редклиф-Браун експлицитно одбацује државу као предмет антрополошке анализе, наводећи да је држава искључиво идеолошки конструкт. Он сматра да је држава извор мистификације, те предлаже фокус на концепте управљања и политике. Редклиф-Браун, наводи да се

„држава често представља као ентитет који стоји изван или изнад појединаца који чине друштво, имајући као један од својих атрибута нешто што се назива ‘суверенитетом’, а некада се о држави говори као о нечему што има вољу (закон се тако

² Чак ни у оквиру овако омеђене антрополошке традиције није могуће обухватити све могуће правце и ауторе који су се бавили антрополошким проучавањем државе. Стога ћемо изоставити оне ауторе који су широко познати (као што су Фуко и Бурдије) и фокусирати се на оне чији је значај за антропологију државе подједнако велики, а који су предмет анализе у домаћој науци.

дефинише као државна воља) или издаје наређења“ (Radcliffe-Brown 1950, xxiii)³.

Редклиф-Браун закључује да држава, у том смислу, не постоји у свету реалних феномена, а оно што постоји јесте „организација, тј. збир индивидуалних људских бића повезаних комплексним системом релација“ (ibid, xxiii). На сличан начин, наводи се, не постоји ни „моћ државе“, само моћ појединца: краљева, премијера, судија, полицајаца, партијских шефова и гласача“ (ibid).

Редклиф-Браунов став свакако носи теоријски печат свог времена – од етноцентризма до наивног емпирицизма (в. Trouillot, 2001).⁴ Међутим, то не значи да Редклиф-Браун једноставно каже да су политичке институције само збир појединаца, или да држава не постоји пошто не можемо да је додирнемо (ibid, 126), али оставља мало простора за могућност њеног истраживања. Стога је већина антрополога који су радили у англосаксонској традицији игнорисала државне оквире друштава којима се бавила, или их је једноставно узимала здраво за готово.

Ситуација ће се променити тек седамдестих година прошлог века, када је антропологија државе, која се тада почела помањати, почела да критикује реификујући карактер политичких и социолошких теорија које су државу посматрале као самоочигледну чињеницу. Међутим, већина антрополошких радова који су се тада појавили следила је семинални текст Филипа Абрамса (Abrams 1988), а не Редклиф-Брауна (в. Krohn-Hansen and Nustad 2005, Nugent 2004), иако се сам Абрамс позива на његове *Афричке политичке системе*. Међутим, за разлику од Редклиф-Брауна, за Абрамса напуштање проучавања државе као материјалног објекта не значи напуштање проучавања државе уопште. Абрамс сматра да је идеја државе у домену идеолошког, чији је циљ да на погрешан начин репрезентује политичку и економску доминацију и легитимише неједнаке односе моћи. У том процесу „идеја државе, као и друге лажне колективне репрезентације, јесте социјална

³ Све цитате са енглеског језика превела је ауторка.

⁴ Редклиф-Браунова анализа доследно је евроцентрична. Као што објашњава Гледхил (Gledhill 2000), она почиње од претпоставке да су моћ и политичка организација конституисани у модерним западним друштвима и наставља се класификацијом других друштава према степену њихове удаљености од овог принципа (ibid, 11). Тако, надовезујући се на идеје својих претходника о настанку државе и државних институција, Редклиф-Браун нпр. процедуре везане за кажњавање вештичарења сматра зачецима институција кривичног права из „комплекснијих друштава“. При томе Редклиф-Браун тврди да је овако постављено проучавање друштвене стварности основа за објективно проучавање друштва методама природних наука (Radcliffe-Brown 1950, xxiii). Ово је сагласно и Диркемовом ставу да су друштвене чињенице „ствари“, али са радикално другачијим теоријским последицама. Сам Редклиф-Браун је био веома критичан према Диркемовој идеји друштва.

чињеница, али није природна чињеница“ (Abrams 1988, 75)⁵. У том смислу, ако држави приђемо као културном артефакту (Joseph and Nugent 1994, Sharma and Gupta 2006) који се конституише посредством друштвених пракси, антрополошке традиције које се надовезују на марксизам могу помоћи дефинисању начина на који се држава (и као пракса и као идеја) конституише у свакодневном животу.

Марксистичка традиција и њен значај за савремену антропологију државе

Абрамс (Abrams 1988) издваја два основна типа проучавања државе, које назива социолошким и марксистичким⁶. Марксистички очеви оснивачи у *Немачкој идеологији* наводе да је најважнија карактеристика државе то што држава представља „илузију заједничких интереса“ (ibid, 64). Аутори, који ће се касније надовезати на ову идеју, као што су Ралф Милибанд и Никос Пуланкас, претвориће питање државе у кључно питање за разумевање класних односа у савременом капитализму. Тако ће Милибанд потпуно деконструисати идеју државе као кохерентног ентитета, наводећи да је кључни проблем у разумевању државе то што „држава није ствар, што она као таква не постоји“ (Miliband 1969, 49), те свако проучавање државе као „ствари“ јесте само наставак третирања државе у њеним сопственим терминима и поткрепљивање илузије предметности државе. Милибанд стога предлаже да се држави приступи као „систему“ који чине институције политичке и извршне контроле, којима управља државна елита. Критикујући Милбандове идеје као инструменталистичке, Никос Пуланкас (Pulancas, 19786) полази од идеје да држава није реалан, конкретан ентитет, већ да је „историјски одређена друштвена формација једино што стварно постоји“ (нпр. Енглеска у време индустријске револуције, Француска у време Луја

⁵ Абрамс овде имплицитно реферира на Диркема, иако га нигде у свом раду не цитира. У свом постхумно објављеном делу *О професионалној етици и грађанском моралу* Диркем описује државу „као сам орган друштвене мисли, чија је основна функција истрајавање у позивању појединаца да се придржавају (социјалног) моралног живота“ (наведено према Simić 2014a, 48). У том смислу, за Диркема је држава, слично као и друштво, „sui generis група државних званичника који репрезентују и доносе одлуке које се тичу колектива“ (Pels, цитирано у Simić 2014a, 48). Редклиф-Браун је био критичан према овој Диркемовој идеји, на сличан начин на који је био критичан и према Диркемовој идеји друштва, наводећи да „није примитивни човек од друштва начинио бога, већ је то учинио Диркем“ (цитирано у Taussig 1992, 119).

⁶ Однос према држави у ове две парадигме није, наравно, једнозначан и сумирање покушаја теоретисања овог појма у политичкој теорији и социологији далеко превазилази оквире овог рада, и ја ћу се осврнути само на оне идеје које су биле важне за развијање антрополошких теорија о држави. При томе, следећи специфичну линију теоријског проучавања државе, изоставићемо неке од познатих марксистичких аутора, као што су Алтисер и Грамши, чије дело је такође било значајно за савремена антрополошка проучавања државе и који су инспирисали и неке од радова о бившој Југославији (в. Jansen 2011).

Бонапрате) (ibid, 7), а природа и функција државе може се разумети само кроз однос државе и поља класне борбе (уп. Pulancas 1978a). Међутим, као што објашњава Абрамс (Abrams 1988), Пуланцасов аргумент обухвата и идеју да је држава идеолошка илузија која служи одржавању класних односа и идеју да је држава реални ентитет, која чини део капиталистичког начина производње и представља део његове материјалне структуре⁷. Према Абрамсу, посматрајући државу као што то чин Пуланцас, као апстрактну али ипак предметну – ентитет који учествује у перпетуирању класних односа, мешајући категорије „формално апстрактних” и „реално конкретних предмета” (Pulancas 1978b, 5. и даље), марксистички аутори пропустили су да логику де-опредмећивања државе доведу до својих логичних консеквенци (ibid). Абрамс наводи да

„уместо да своју пажњу усмере на начине и средства кроз који се идеја државе конституише, преноси и намеће, марксистички аутори су дошли до закључка да постојање идеје државе, подразумева скривено постојање 'реалне структуре', коју називамо државом“ (ibid, 69).

Држава се посматра и као маска која замагљује класне односе – (идеолошка) *илузија* и као организована политичка сила – „*орган*“ наметнут друштву на прилично конкретан начин (ibid).

Чини ми се да ова амбиваленција произилази из саме природе државе, из начина на који се држава у свакодневном животу приказује. Као што објашњава Абрамс, јасно је да државни актери и државне институције постоје у конкретном емпиријском смислу и образују одређени државни систем, али држава по себи не може бити друштвени агенс нити аналитички концепт. Држава је онда идеолошки објект који држава-систем легитимише. Као што наводи Абрамс, држава настаје као структурални ефекат у оквиру политичке праксе, „она започиње свој живот као имплицитни конструкт који онда бива реификован као **res publica**, јавна реификација“ и задобија симболичко значење које, постепено бива одвојено од праксе и постаје њен лажни израз“ (ibid, 82).

Међутим, то не значи да држава није „реалност”. Питање је само да ли је ова реалност самоочигледна чињеница, или је та реалност условљена самим концептом државе – који ту реалност производи. Државу чине и конкретне институционалне структуре и идеја државе која има своје материјалне *ефекте*, али не и емпиријске *манифестације*, што је важна теоријска разлика. Међутим, то не значи да су ова два аспекта раздвојена нити је циљ антрополошких проучавања државе да раздвоје шта је „реалност“ (материјалних пракси), а шта „илузија“ (државе идеје). Напротив, као што наводи Тимоти Мичел (Mitchell 2006), држава-идеја и држава-систем јесу два аспекта истих процеса. Мичел објашњава да „феномен који називамо

⁷ То се нарочито лепо види у Пуланцасовој идеји да „држава поседује нарочиту функцију тиме што представља фактор кохезије између нивоа једне друштвене формације” (Pulancas 1978b, 37).

’државом’ настаје из техника које омогућавају обичне материјалне праксе да задобију апстрактне, нематеријалне форме“ (Mitchell 2006, 170), а антрополошки задатак јесте да тај однос објасни у историјском и културном контексту у којем се појављује.

Антрополошки фокус *и* на праксе *и* на репрезентације државе значајан је за разумевање механизма којима се идеја државе легитимише и којим се репродукују постојећи (или настајући) односи моћи. У том смислу, антропологија не служи да једноставно покаже како се држава појављује у свакодневном животу, већ да нам помогне да, спајајући идеолошке и материјалне аспекте државе, разумемо како држава настаје као специфична институционална форма и који су стварни ефекти ове конструкције. Тако је модерни западни концепт државе као одвојене и релативно аутономне друштвене институције или збира институција, сам по себи специфична културна творевина која настаје помоћу свакодневних социјалних пракси⁸. Проучавајући различите форме власти и владања и начина на који се моћ у друштву конституише, антрополошки фокус на етнографски рад и компаративна културолошка перспектива могу много тога да понуде проучавањима савремених политичких процеса и разумевању начина на који се политичко као такво конституише. То не значи једноставно „прихватање позитивистичке поставке да је држава апстракција која има и своје конкретне манифестације, већ покушај да се једним аналитичким моделом артикулишу конкретна и апстрактна својства државе” (Simić 2014a, 49).

О природи политичког: „друштва без државе”

Кориган (Corrigan 1994) наводи да су критике класичног социолошког концепта државе покушале да демистификују овај појам, позивајући се пре свега на анализу различитих форми „власти и владања” (ibid). Међутим, већина ових покушаја била је заснована на западној идеји политике и владавине, која, у својој основи, потиче од Вебера. Слично је било и у антропологији. Суочивши се са друштвима „без државе”, антрополози су покушали да ову дефиницију прошире тако да обухвати афричка „сегментарна друштва” (Gledhill 2000).⁹ Тако Редклиф-Браун наводи да је

⁸ У том смислу, антропологија државе често се ослањала на Фукоове идеје о моћи (Fuko 2006), као последици свакодневних активности људи у различитим институцијама (в. Greenberg 2014 за примену фукоовских идеја на антрополошку анализу државе у Србији). Међутим, антрополошки приступ држави који се заснива на етнографији не мора нужно бити одраз Фукоових идеја генеологије и управљања (*governmentality*). Антрополошко истраживање микроисторије и њених културно-историјских специфичности може кренути од различитих теоријских парадигми, као што показује и овај рад.

⁹ У овом раду су изостављене антрополошке анализе покушаја разумевања настанка државе, које су често полазиле од „друштава без државе” и од којих је Морганова (Morgan 1981) вероватно најпознатија. Морганово дело значајно је утицала на очеве осниваче марксизма, којима смо се бавили у првом делу раду. Међутим, савремена антрополошка проучавања државе далеко су од ове парадигме, а савремена проучавања „порека државе”

политичка организација друштва „онај аспект тоталне организације који се тиче контроле и регулације употребе физичке силе” (Radcliffe-Brown 1950, xxiii). Ова дефиниција заснива се на Веберовој дефиницији „политичке заједнице”, као „заједнице, чије је социјално деловање усмерено и подређено уређеној доминацији“ (Gledhill 2000, 10). Вебер је покушао да идентификује дистинктивне карактеристике модерне државе, дефинисане као врста политичке заједнице која поседује монопол на легитимну употребу силе на одређеној територији.¹⁰ Полазећи од ове дефиниције и Веберове идеје да територија над којом се легитимна сила управљања испољава, не мора бити „константно и строго омеђена, али ипак мора бити таква да ју је у сваком тренутку могуће некако омеђити“ (Вебер 1976, 7), Редклиф-Браун је ову дефиницију проширио тако да обухвати сегментарна друштва и „друштва без државе”. А како се рана антропологија бавила друштвима без државе, антрополошка проучавања државе су се фокусирала на власт и владање, иако се сама „политичност” тзв. примитивних друштава (друштава „без државе”) често доводила у питање (в. преглед код Абелса, Abelas 2001). С тим у вези, Фортес и Еванс-Причард у поменутој књизи наводе да је проблем са друштвима малог обима то што у њима политичке структуре и сроднички односи чине јединствену целину (Gledhill 2000, 12). Слично томе, када се посматрају институције које у друштвима без државе имају исте функције као државне институције у другим деловима света, постаје тешко раздвојити „политичку организацију“ друштва од других социјалних аспеката (ibid, 12). Са Редклиф-Брауном, Евансом Причардом и Фортесом, доминанта парадигма постаје идеја да су сва друштва „политична” и савремена антропологија усвојиће претпоставку да су сви домени који се у западним модерним друштвима чине одвојеним, у ствари међусобно уско повезани (нпр. сфера друштвеног и политичког), те кључно питање антропологије постаје питање „како је сфера политичког у савременим друштвима почела да се сагледава као нешто одвојено“ (ibid, 12).

Међутим, проблем није само у „друштвима без државе”, већ и у онима са државом. Замишљена аутономија политичког једна је од кључних идеолошких тачки модерности западних друштава и као такву је треба и посматрати. У том смислу, Гледхил (Gledhill 2000) сматра да је истраживање разлога и начина на који се проблеми политичког почињу посматрати као специфични, занимљивије од посматрања начина на који се исти проблеми

јесу проблем којим савремена антропологија може прићи само у сарадњи са археологијом, и то тако што ће користити етнографску грађу да проблематизује теорије о друштвеним механизмима који су могли довести до централизације моћи и појаве специфичне врсте неједнакости у раним државама (Gledhill 1988).

¹⁰ Вебер „под појмом политичке заједнице” подразумева такву заједницу која својим делањем испољава спремност на употребу физичке силе, и то, нормално, чак и оружане силе, да би регулисаној владавини својих учесника потчинила „једну територију” и понашање људи који се трајно или привремено налазе на њој. Та територија није нужно и строго омеђена, али ипак мора бити таква да ју је у сваком тренутку могуће некако омеђити” (Вебер 1976, 7).

решавају у различитим друштвима. Антрополошка проучавања источне Европе и промена која су се у Европи десиле од пада Берлинског зида представљају праву лабораторију за антрополошка проучавања државе. Трансформација државног и политичког система централна је карактеристика ових промена и увиди које су донела истраживања источне Европе и бивше Југославије важан су допринос овим истраживањима.

Антропологија постсоцијалистичких држава или још једном о „друштвима без државе”

Овде ћу сумирати два проблема¹¹: један се тиче идеје „друштва“, а други специфичне „жеље за државом“, која се чини супротном већини антрополошких истраживања државе, која су, следећи Џејмса Скота (Scott 1985) и његову анализу „оруђа слабих“ државу најчешће видела као великог опресора. Као што наводи Крис Хан (Hann 1993), у већем делу источне Европе постојао је осећај, који су опозициони интелектуалци годинама неговали, да је са падом Берлинског зида коначно наступило време „владавине народа“ (ibid, 15). Тако је већина раних студија бивше социјалистичке Европе, насталих на почетку политичких промена у овом делу свету, видела цивилно друштво као агенс супротстављен држави. Реч „друштво“ није била само технички термин коришћен у академским анализама, већ је друштво било виђено као активни колективни агент, који има херојски задатак сопствене еманципације од „социјалистичке државе“ (Hann 1993, 14–*15)¹². Овај наратив уклапао се не само у либералну политичку климу тог времена, којој су се приклонили многи антрополози, већ и у аналитичку традицију политичке антропологије. Политичка антропологија уопште, без обзира на своју колонијалну традицију, и не само она о источној Европи, најчешће је била „антропологија против државе“ (Jansen 2014, 2015) и у теоријско-аналитичком и у политичком смислу. У *аналитичком* смислу, антрополози су се фокусирали на начине на који појединци избегавају државу у различитим њеним видовима, док су, у *политичком* смислу, наде за ослобођење људског рода видели изван окова државе (ibid). Јансен (Jansen 2014, 2015) ову парадигму назива либертаријанском и објашњава да она обично има два вида: један који потиче од Грамшија и Фукоа, а који показује како се моћ и, у овом случају, држава, конституишу одоздо; и други, који показује способност људи да игноришу или се одупиру државним напорима (нпр. код Џејмса Скота и Дејвида Гребера). Држава се тако појављује као опресор који намеће окове државног апарата појединцима, који пак своју аутентичност могу пронаћи само у отпору овако наметнутом систему.

¹¹ Наравно, овде није могуће сумирати сва истраживања која су се бавила овом темом и регионом, па ће овде бити дате само основне карактеристике и смернице.

¹² Ово је у складу и са либералном теоријом политичке социологије, која раздвајање сфере политичког и, још прецизније, државе од сфере друштвеног – цивилног, сматра кључним за развој модерних друштава. Ова подела остаје нетакнута и у већини класичних анализа.

Међутим, многа истраживања свакодневнице у постсоцијалистичким земљама и бившој Југославији показују специфичну „жељу за поретком“, ако не и „жељу за државом“. Враћајући се на идеје које је још почетком деведесетих критиковао Крис Хан (Hann 1993), можемо рећи да са падом Берлинског зида многи становници источне Европе јесу гајили бројне наде у наступајућу демократију и нови политички систем, али ми се чини да су те наде били лоциране „у држави“. Те наде биле су разноврсне и укључивале су низ повезаних идеја, а ја ћу издвојити оне које ми се чине најважнијим.

Абрамс (Abrams 1998) наводи да се држава никада не појављује другачије него као претензија на доминацију – претензија која се ретко доводи у питање. Међутим, у источној Европи, управо је то случај. И претензије државе, како год да се тај ентитет замишља (обично у виду идеје о управљању и владању), и њен капацитет да те претензије испуни, стално се доводе у питање. Тимоти Мичел наводи да је „мрежа институционалних аранжмана и политичких пракси које чине материјалну суштину државе“ на државној периферији дифузна и амбивалентна, док је „јавна представа о држави као идеолошком конструкту на периферији кохерентнија, него у центру државне моћи“ (Mitchell 2006, 169). Следећи ову идеју, Сорин-Чајков (Ssorin-Chaikov 2003), у својој анализи политичке употребе државних пракси и институција међу нативним становницима постсовјетског Сибира, наводи да се држава „појављује“, постаје видљива управо изван бирократских пракси посредством којих би требало да се појављује (уп. Simić 2014a, 47-70). У дискурсу о „пропалој држави“, реификована држава постаје конкретна ствар, задобија социјални живот који је успоставља као различиту од сфера дефинисаних као „приватни простор“ или „друштво без државе“ (Ssorin-Chaikov 2003, 9). На сличан начин, „одсуство државе“ из јавног простора у постсоцијалистичкој Југославији учинило је да њени становници не желе да се ослободе државе, већ да желе државу назад. Штавише, слично сибирској периферији, где је одсуство совјетске, а затим руске државе произвело „државу у одсуству“, српска периферија (или полупериферија) глобализоване Европе, произвела је снажну фантазију демократске државе. Структурални ефекат ове фантазије, да парафразирам Тимоти Мичела (Mitchell 2006), чине две идеје: идеја да је друштво кохерентан ентитет структурално завистан од државе, те да држава, гарантујући поштовање процедуре и правила најразличитијих врста, треба да произведе грађанке и грађане. Објаснићу то мало детаљније навођењем неколико етнографских примера.

Моја истраживања државне трансформације у Србији (Simić 2014a, 2015) показују да људи виде друштво као структурисану форму друштвених интеракција, које имају одређене вредности, правила и регулације којима управља држава и без чије контроле се друштво распада. При томе, држава се генерално сматра „неспособном да управља друштвом“, да „држава (или

систем) не функционише“ или да чак и „не постоји“¹³. Другим речима, савремена српска држава сматра се неспособном да „управља друштвом“. Без државног поретка, друштво се враћа у Хобсово „природно стање“ анархије и рата свих против свих (Simić 2015, 101). Сличну појаву уочио је Сорин-Чајков, који наводи да руске, а затим и совјетске државне структуре представљају пример Хобсове идеје друштвеног поретка који, парафразирајући Емила Дирекма, „настаје као акт воље и одржава се актом воље, који се мора непрекидно обнављати“ (Ssorin-Chaikov 2003, 7). На сличан начин, у Србији, према мојим информантима, да би постојало друштво мора постојати држава и то држава која ће посредством процедура и правила произвести грађане (Simić 2015).

Питање грађанства уско је повезано са питањем државе, јер је држава та која гарантује грађански статус. Ова идеја није само етноекспликација, већ резултат историјских процеса који су друштво и државу у модерним друштвима повезали у нераскидив блок – специфичну „социјалну формацију“ (Trouillot 2001, 127). Политичке промене које су наступиле од деведесетих година наовамо, учиниле су да за становнике бивше Југославије управо овај имплицитни уговор буде прекинут. Међутим, не треба упасти у замку и посматрати државу као ствар која је једноставно „пропала“. Као што објашњава Трујо (Trouillot 2001), држава, иако повезана са низом различитих апарата и институција, које могу бити и владине, није само влада нити, апарат („apparatus“), већ *процес* који није ограничен на појединачне институције, нити је иједна институција потпуно обухвата.

Резултати тих процеса видљиви су у различитим сферама живота. Образовање је један од стубова државне идеологије и представља добар пример ефеката државе. Зато и не изненађује да је „жеља за државом“ била посебно јака у овој сфери (в. Jansen 2014). Показаћу то на једном етнографском примеру. Џесика Гринберг (Greenberg 2014) у својој анализи рада студентских организација на Универзитету у Београду и Новом Саду, и начина на који су активисти и активисткиње ових организација покушавали да пронађу своје место на српској политичкој сцени и изграде нове форме легитимне политичке борбе, наводи да су њени испитаници непредвидивост и хаотичност свакодневног живота у Србији приписивали слабој држави и одсуству владавине закона и јасних административних процедура (наведено према Simić 2014b, 211). Парадоксално, „одсуство државе“ одржавало се у хиперполитичности свакодневице, које је могла да отклони само „јака држава“. Поштовање закона и процедура требало је да оснажи универзитет као државну институцију, а да у исто време студенте ослободи од загрљаја државе тако што би студенте, професоре и администраторе учинио мерљивим према стандардним процедурама (ibid). Праћење административних форми и процедура начинило би од универзитета ефикасну дисциплинарну установу, која би онда студенте претворила у специфичне „субјекте знања“.

¹³ Ове идеје су биле посебно снажне деведесетих година и почетком двехиљадитих, али на сличан начин опстају и данас (в. Simić 2014a).

Остављајући по страни фукоовске идеје дисциплинарне моћи и начина на који се производе одређени субјекти (у овом случају, *постсоцијалистички субјекти знања*), мени се чини да је овде важно уочити начине на који идеје цивилног друштва и потрошње постају међусобно уско повезане. У том смислу, неке од уобичајених студентских жалби на начине студирања у Србији, које Гринберг наводи, на пример, жалбе студената медицине на мали број часова практичне наставе, могу се разумети не само као део опште критике застарелости и теоријске оптерећености српског високог образовања, већ и као део специфичних жеља за „практичним”, тржишно оријентисаним знањем (ibid, 212). Мени се чини да студенти са којима је радила Џесика Гринберг желе да у исто време буду и грађани – они чија права гарантује држава – и потрошачи (знања), чија права гарантује тржиште. Међутим, да би постали потрошачи, студенти си морали прво постати грађани које штити држава¹⁴.

Људи са којима сам радила претходних година¹⁵, очекивали су да држава „гарантује“ одређене сервисе и обезбеђује одређену инфраструктуру. Градски, као и међуградски саобраћај сигурно су један од најбољих примера за ту врсту очекивања. Критике упућиване на рачун неадекватног градског саобраћаја у Београду биле су упућене „држави“, чак и када је наплаћивање карата било поверено приватним агенцијама и многи моји информанти одбијали су да плате карту, објашњавајући да ће почети да плаћају онда „кад се буду возили достојанствено“ и када плаћање „не буде ишло у џеп политичарима“¹⁶. Инсистирање на достојанству, или „заслуженој модерности“ („у 21. веку возимо се без грејања на -10“) није само жеља за „адекватним сервисом“ који треба да буде испоручен по логици тржишта, већ и за досезањем специфичне идеје „модерности“, на коју су моји информанти „полагали право“ као „грађани“.

Болоњски процес реформе високог школства јесте део државне трансформације, али је и део глобалних политичких кретања. Слично је и са променама у организацији градског и међуградског превоза. Приватизација ових и других јавних сектора и њихово укључивање у глобалну економију довели су, како Слободан Наумовић (Naumović 2013) наводи у својој анализи

¹⁴ Потрошња је важан сегмент промена у постсоцијалистичким друштвима, јер је однос између потрошње и производње као резултата либералног или државно контролисаног тржишта био кључна тачка капиталистичке, односно социјалистичке економије (за анализу потрошње у постсоцијалистичкој Србији в. Ердеи 2013а, Erdi 2013b; Simić 2014а, 133–166).

¹⁵ Пошто је фокус овог рада теоријски, нећу улазити у детаље мог истраживања (за детаље в. Simić 2014а, 2015). За потребе главног аргумента у овом раду довољно је рећи да људи са којима сам радила припадају различитим социјалним слојевима и старосним структурама. Заједничка карактеристика им је то да не припадају новим политичким и економским елитама, али нису ни тзв. „губитници транзиције“.

¹⁶ О идеји „политике“ као прљаве и непринципијелне делатности која производи „партијску и корумпирану државу“ („captured state“) и онемогућава „адекватну производњу грађанства“, в. Hromadžić 2015, 156–180, Spasić 2013, 122–140.

употребе јавних добара у Србији, „до појаве нове форме управљања (‘гаверменталитета’) у којој неолибералне елите успевају да реуспоставе присуство државе у јавном простору у формама које су знатно мање формалне и транспарентне“ (ibid, 162). Међутим, „за разлику од представника нових елита који често „критике последица неолибералних реформи“ интерпретирају као потребу за још већим реформама ове врсте” (ibid, 162), моји информанти су наде у сопствено достојанство полагали у оквиру државе.

Очекивања која источноевропски, па и српски грађани имају од државе, деи су замишљања модерности – идеолошки дискурс непрекидне тежње ка (замишљеној) европској демократији у региону ухваћеном у замку „заосталости“, чија је основна карактеристика управо немогућност тог досезања (Todorova 2010). Ова немогућност резултат је глобалних односа моћи и не изненађује да су становници Балкана, о којима пише Тодорова (ibid), или источне Европе „тежили за државом“ управо онда када је сагласност између „државе-система“ и „државе-идеологије“ у центрима северноатлантске моћи све мања, јер „држани идеолошки апарат све више рефлектује, уместо да сублимира локалне социјалне тензије, пре свега оне расе и класе“ (Trouillot 2001, 130). На сличан начин, аутори и ауторке који су радили у другим земљама удаљеним од северноатлантских центара моћи, уочили су тежњу да се наде „у добар живот” лоцирају унутар државе, а не изван ње (в. нпр. Navaro-Yashin 2002 за Турску, Nuijten 2003 за Мексико, Obeid 2010 за Либан). Анализа ових „чежњи за државом“ није само илустрација глобалних политичких процеса, која показује начине на који се политички процеси одигравају у свакодневном животу, већ значајан допринос разумевању савремених политичких процеса и начина на који се политичко конституише.

Закључак

Овај текст започели смо анализом Абрамсовог текста, који наводи да је нужно обратити пажњу на значај идеје државе и њене идеолошке моћи и као такву је и анализирати. Међутим, то не значи да државу треба разумети као неку врсту лажне свести, чијом демистификацијом ће се и антрополози и њихови субјекти ослободити окова статизма. Антрополошке анализе државе знатно су допринеле разумевању начина на који државна моћ задобија форму и значење. Државу морамо схватити озбиљно, а не једноставно отписати као саморазумљиви оквир антрополошких анализа. Као што наводи Трујо, материјалност државе лежи мање у [државним] институцијама, а више у процесима и односима моћи који стварају нове просторе за употребу моћи (Trouillot 2001, 127). Антрополошка пракса фокусирања на конкретну материјалност свакодневних пракси најбоље је опремљена да допринесе разумевању начина на који власт и владање постају део друштвене стварности, изван институционалних оквира очигледног и очекиваног. То нам можда неће помоћи да, како Редклиф-Браун наводи, од антропологије направимо „објективну науку”, засновану на методама природних наука, али

хоће да антропологију учинимо и теоријски релевантном и политички значајном за савремени свет.

Литература

- Abelas, Mark. 2001. *Antropologija države*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Abrams, Philip 1998. "Notes on the Difficulty of Studying the State (1977)." *Journal of Historical Sociology* 1 (1): 58-89.
- Corrigan, Philip. 1994. "State Formation". In *Everyday forms of State Formation: Revolution and the Negotiation of Rule in Modern Mexico*, eds. Gilbert M. Joseph and Daniele Nugent, xvii–xix. Durham and London: Duke University Press.
- Erdei, Ildiko. 2013a. „Proizvodnja potrošnje: stilovi potrošačkog društva u tranziciji”. U *Dobro je za mišljenje, ali je komplikovano za jelo: nedovoljno jasni pojmovi i pojave našeg zavičaja, tumačeni iz ugla etnologije i antropologije*, ur. Dragan Stojmenović, 35–56. Bor: Narodna biblioteka.
- Erdei, Ildiko. 2013b. *Čekajući Ikeu: potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Fuko, Mišel. 2006. *Istorija seksualnosti* 1. Volja za znanjem. Loznica: Karpos.
- Gledhill, John. 1988. "Introduction: the comparative analysis of social and political Transitions". In *State and Society: The Emergence and Development of Social Hierarchy and Political Centralization*, eds. John Gledhill, Barbara Bender and Mogens T. Larsen, 1–29. London and New York: Routledge.
- Gledhill, John. 2000. *Power and its Disguises: Anthropological Perspectives on Politics*. London and Sterling, Virginia: Pluto Press.
- Greenberg, Jessica. 2014. *After the Revolution: Youth, Democracy, and the Politics of Disappointment in Serbia*. Stanford, California: Stanford University Press,
- Hann, Chris M. 1993. "Introduction: Social Anthropology and Socialism". In *Socialism: Ideals, Ideologies, and Local Practice*, ed. Chris M. Hann, 1–26. London and New York: Routledge.
- Hromadžić, Azra. 2015. *Citizens of and Empty Nation: Youth and State-Making in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Jansen, Stef. 2011. "Anticipirajući 'Hej ti, tamo': interpelacija na putu za granicu." *Političke perspektive* 3 (1): 7-28.
- Jansen, Stef. 2014. "Hope For/Against the State: Gridding in a Besieged Sarajevo Suburb." *Ethnos* 79 (2): 238-260.

- Jansen, Stef. 2015. *Yearning in the Mean Time: Normal Lives and the State in a Sarajevo Apartment Complex (Dislocations)*. New York and Oxford: Bergan Books.
- Joseph, Gilbert M. and Daniel Nugent. 1994. "Popular Culture and State Formation in Revolutionary Mexico". In *Everyday Forms of State Formation: Revolution and Negotiation of Rule in Modern Mexico*, eds. Gilbert. M. and Daniel Nugent, 3–23. Durham and London: Duke University Press.
- Krohn-Hansen, Christian and Knut. G. Nustad 2005. "Introduction". In *State Formation: Anthropological Perspectives*, eds. Christian Krohn-Hansen and Knut G. Nustaf, 3–26. London and Ann Arbor, MI: Pluto Press.
- Miliband, Ralph. 1969. *The State in Capitalist Society*. New York: Basic Books, Inc., Publishers.
- Mitchell, Timothy. 1991. "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics." *The American Political Science Review* 85 (1): 77-96.
- Mitchell, Timothy. 2006. "Society, Economy, and the State Effect". In *Anthropology of the State: A reader*, eds. Aradhana Sharma and Akhil Gupta, 169–186. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Morgan, Luj Henri. 1981. *Drevno društvo: istraživanja čovekovog razvoja od divljaštva i varvarstva do civilizacije*. Beograd: Prosveta.
- Naumović, Slobodan. 2013. *Fields of Paradox: Three Case Studies on the Europeanisation of Agriculture in Serbia*. Beograd: Srpski geneološki centar.
- Navaro-Yashin, Yale. 2002. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton and Oxford: Princeton UP.
- Nugent, David. 2004. "Governing States". In *Companion to the Anthropology of Politics*, eds. David Nugent and Joan Vincent, 198-215. Oxford: Blackwell.
- Nuijten, Monique. 2003. *Power, Community and the State: The Political Anthropology of Organisation in Mexico*. London: Pluto.
- Pulancas, Nikos. 1978a. *Klase u savremenom kapitalizmu*. Beograd: Nolit.
- Pulancas, Nikos. 1978b. *Politička vlast i društvene klase*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Obeid, Michelle. 2010. "Searching for the 'Ideal Face of the State' in a Lebanese Border Town." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 16 (2): 330–46.
- Radcliffe-Brown, Alfred R. 1950. "Preface". In *African Political Systems*, eds. Meyer Fortes and Eduard E. Evans-Pritchard, xi–xxiv. London: Oxford University Press.
- Sharma, Aradhana and Akhil Gupta. 2006. „Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization". In *Anthropology of the State: a*

Reader, eds. Aradhana Sharma and Akhil Gupta, 1-41. Malden, MA: Blackwell Publishing Ltd.

Simić, Marina. 2014a. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postosocijalizma*. Beograd: Centra za studije kulture FPN.

Simić, Marina. 2014b. "Volja za poretком." *Genero* 18: 209-216.

Simić, Marina. 2015. "Moral (Dis)order and Social Anomie: Concepts of Community and Society in Post-Socialist Serbia." *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 64 (1): 93-105.

Spasić, Ivana. 2013. *Kultura na delu: Društvena transformacija Srbije iz burdijeovske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.

Scott, James C. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven and London: Yale University Press.

Ssorin-Chaikov, Nikolai. 2003. *The Social Life of the State in Subarctic Siberia*. Stanford, California: Stanford University Press.

Taussig, Michael. 1992. *The Nervous System*. New York and London: Routledge.

Todorova, Maria. 2010. *Dizanje prošlosti u vazduh*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Trouillot Michel-Rolph, 1997. "A social contract for whom? Haitian history and Haiti's future". In *Haiti Renewed: Political and Economic Prospects*, ed. Robert I. Rotberg, 47-59. Washington, D.C.: Brookings Institution Press.

Trouillot, Michel-Rolph, 2001. "The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive Kind." *Current Anthropology* 42 (1): 125-137.

Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo. Tom 2*. Beograd: Prosveta.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Ivan Rajković

University College London – School of Slavonic and East European Studies
i.rajkovic@ucl.ac.uk

Concern for the State: ‘Normality’, State Effect and Distributional Claims in Serbia

Ethnographies of the post-Yugoslav region often focus on the production of the ‘state effect’ through narratives of statelessness, namely on the normative imagination evident in the yearnings for ‘normal life’. Drawing from fieldwork research in various after-sites of ‘Zastava’ industrial complex in Kragujevac – from car enthusiasts to the newly unemployed – I explore how such entrenched discursive tropes transform in a context of chronic superfluity in the job market and reliance on the state as the new interventionist hegemon. My interlocutors shared a belief that a significant positive change could only come from the ‘state’, while simultaneously agreeing that those who were excluded from that state were more morally fit to impersonate its key functions than the very statesmen and bureaucrats were. Turning moral superiority into a distributional claim, they described themselves not only as deserving, but as materially valuable for the state. This process elucidates a new hegemonic framework currently reshaping the Serbian welfare apparatus and social actors’ pragmatic adaptations to it.

Key words: normality, state effect, moral positioning, deservingness, unemployment, Serbia.

Брига за државу: „нормалност”, државотворни ефекат и захтеви за прерасподелу у Србији

Етнографије постјугословенских земаља се често фокусирају на производњу „државотворног ефекта” у наративима друштвеног хаоса, односно на нормативну имажинацију која прожима чежње за „нормалним животом”. На основу етнографског теренског истраживања међу различитим групама везаним за фабрике “Заставиног” индустријског комплекса Крагујевцу – од љубитеља аутомобила до незапослених – анализирам како се такве устаљене дискурзивне концепције мењају током дуготрајног бивања вишком на тржишту рада, а у положају зависности од државе као новог интервенционистичког хегемона. Моји испитаници су веровали да значајна позитивна промена може доћи само од државе, као и да су они који су искључени из те државе морално способнији да обављају њене кључне функције од самих државника и бирократа. Претварајући моралну супериорност у захтев за расподелом, они су описивали себе не само као праведно заслужне већ и материјално вредне за државу. Овај процес расветљава нови хегемонијски оквир који тренутно трансформише социјалну државу у Србији, и прагматичне адаптације друштвених актера.

Кључне речи: нормалност, државотворни ефекат, морално позиционирање, заслужност, незапосленост, Србија.

Introduction

*Oduvek sam hteo ja tebi u inat
da postanem nitkov, lopov i devijant.
Ali jednog dana shvatio sam foru:
ja sam sitna riba u ovom plavom moru, jer...
To rade, to rade skupštine i vlade
spremaju napade na strane ambasade!
To rade, to rade gangsteri iz Vlade
podmeću bombu pod Palatu pravde!*

*I always wanted, in spite of you
To become a scoundrel, thief and a deviant.
But one day I figured out a trick:
I am only a small fish in this blue sea, because
That's what parliaments and governments do:
They plot attacks on foreign embassies!
That's what gangsters from the Government do:
They set up a bomb under the Palace of Justice!*

SARS, *To rade* (Perspektiva, 2011)

The first time I heard SARS's song was in Kragujevac, Serbia, during the early steps of my fieldwork in this town. At this sunny October morning in 2011, its reggae beats resonated from a powerful sound system placed in the yard of the former Vojno-Tehnički zavodi – one of the oldest shop floors in the country dating back to the nineteenth century, now treated as a space of local heritage and often used for various town festivals. On that day, it was hot to Fićijada, the annual show organised by *fićisti*, the car enthusiasts dedicated to collecting the nationally iconic Zastava 750 brand (colloquially known as Fića) that was produced in Kragujevac from the 1950s-1980s and came to be seen as one of the most iconic symbols of Yugoslavia. An exhibit of about thirty *fićas* and some ten other 'old timers' of Zastava production – some glitzyly converted into sport cars, some restored to their pristine factory condition – the yard was crowded with several dozen *fića* lovers, along with their friends and families, from all over Serbia, who came to mark their beloved brand's birthday.

While we were waiting for the show to start, it was the music that shaped its political aesthetics. Early on, the DJ played what appeared to be a consistent selection of locally well-known tropes – of survival and informal coping, of macho transgression and irreverence to the state. These included: Atheist Rap's *Wartburg limuzina*, a cheeky homage to local car cultures and what is seen as *budženje* (jury-rigging) of sturdy cars by equally resilient men. This led to Generacija 5's telling number, *Najjači samo ostaju* (Only the strongest remain) and Familija's *Boli me kita* (I don't give a fuck). All extremely popular in the 1990s, these songs evoked celebration of making do and endurance that characterised much of pop culture during the decade of Yugoslav wars, UN embargo, hyperinflation and social upheaval. But as we progressed into the sounds of the new decade, the sounds of joyful masculine defiance gave ground to critical moralisation. Here, SARS's *To rade* read as the hindsight of a man who grew up thinking of himself as a sort of law-breaker, only to realise that the state politicians were the biggest criminals of them all. From the mischief of state-transgressing men, the show's soundscape built up into a declaration of concern for the wellbeing of the state.

Indeed, it was only later back at home, when I was looking through the pictures I took from the event, that I realised to what extent the 'state' and the 'law' were literally central to the event. Namely, in the very centre of the exhibition, a notable distance from all other old timers – as if it was the only possible, taken-for-

granted position for it – sat a blue *fića* replica of the iconic Yugoslav police car with a big sign MILICIJA. A requisite relic borrowed from a nearby movie set, rather than an authentic police car from the 1960s, the blue vehicle dominated the entire exhibit, epitomising the nostalgic ethos. In my conversations with the gathered *fićisti*, they commonly gestured to this car and its association with the Yugoslav statehood and its *organi reda* (lit. organs of order) as a moral rationale of their attraction to the brand. “All police cars were *fiće*, and they could catch every other car”, one *fićista* from Smederevo, in his 50s, told me. “They indeed did”, he added, “because you had to *stop* every time they would pull you over“. What the *fićisti* therefore appraised was not the driving capacities of *fića*, but its symbolic association with both the functioning state of the past and the moral discipline of its citizens. They proudly enacted such past order in their enthusiast practice by never drinking at their ceremonies (“because we are driving“) and acknowledging *Fića*’s symbolic links to the police, army, the Zastava industrial complex and other symbols of the former statehood. Conversely, they described the contemporary Serbian state bureaucracy as corrupt and decadent. As in SARS’s song, from its aesthetic of transgressing or criticising the state, the *fićijada* enfolded as the summoning of a more ordered and regulating state – one which, in its absence, *fićisti* claimed they were impersonating.

Image 1. The police *fića* at 2011 *Fićijada* in Kragujevac.

Accounts of people’s engagement with the ‘state’ in socialism often tell a story of bad faith, or to put it better, bad reciprocity. Workers in the factories, as well as communities marginalized from the centres of political life, it has been argued, understood the moral ambiguities of their ‘second economy’ activities – such as looting, lifting, theft and favours – in an overall context in which the state was not fulfilling its own obligations. Seen as suspicious, alienating and exploitative, the ‘state’ and its property were dealt with in an interpretative framework of mutual

trickery – a relation continuing into postsocialism as well (Wedel 1992; Pine 1999; Ssorin-Chaikov 2000). To an extent, such narratives of “honest bandits” (Ries 2002) and “normal heroes” (Humphrey 2012) resemble very well the post-Yugoslav narratives of statehood and the corrupt dealings of its politicians. However, when conducting my fieldwork in Kragujevac from 2011-2013, what I found most salient was an altogether different discourse, where people engaged in emphatic expressions of their care for the state. In their pleas for state interventions – on the job market, in the welfare state, in provisions for local infrastructure – people claimed that they were in an alliance with the state agenda that the statesmen themselves broke. When criticising the current Serbian statehood, it seemed important to represent oneself as complementary with the needs of some more essential ‘State’ itself and hence deserving a membership in its niches.

In this paper I address this apparent ethnographic paradox: namely, the fact that the ‘state’ is seen as both the biggest source of corruption and crisis and the only place from which some new, functioning social and moral order can be made. In its various forms, such simultaneous critiques of and yearning for state regulation have surfaced in various ethnographies of postsocialism in Serbia and Bosnia and Herzegovina, to the extent that it became one of their organising motifs (Greenberg 2011; Spasić and Birešev 2012a; Spasić 2013; Jansen 2014, 2015; Mikuš and Dokić 2015; Simić 2014; Thelen, Thiemann and Roth 2014). Zooming in on evocations of statehood and statecraft in Kragujevac, I argue how the persistent, decades old narratives of chaos and corruption as well as the yearning for an orderly state get transformed in a setting in which state funds are the last remaining resort for many. In the context of job redundancy, as well as state interventionism in the locale, it is an alliance with the ‘state’ that is sought through narratives of rampart statelessness.

The choice of Kragujevac offers an ethnographic context rich with symbolic and institutional links to Serbian statehood. As Živković (2009) noted, the Fića model that was produced in this town is often remembered as the national symbol of the ‘golden era’ of state socialism – as opposed to later models of Zastava 101 (associated with the 1970-1980s) and Yugo (notorious for its connection with the coping practices of the 1990s). In this sense, the enthusiast practice through which some *fićisti* restore their cars to the ‘original’ factory condition has been explained as a symbolic commentary on the ‘chaos’ of the present, and a ritual act of going back in time to found a more ordered, innocent and lasting foundation of statecraft (Živković 2009). More broadly, the Zastava industrial complex in Kragujevac - which once consisted of several dozens of enterprises producing arms, trucks and automobiles¹ - is often seen as emblematic of the country’s past and its transfor-

¹ By Zastava industrial complex, I refer to a complex network of factories and enterprises that changed names from ‘Zavodi Crvena Zastava’ (1950-1990) to ‘Grupa Zastava’ (1990-2006) to ‘Grupa Zastava Vozila’ (2006-). During its heyday in the Yugoslav socialism, the main pillars of this complex was the manufacture of cars (*Zastava Automobili*, hereafter Zastava Automobiles), arms (*Zastava Oružje*, hereafter Zastava Arms) and trucks (*Zastava Kamioni*, hereafter Zastava Trucks). The complex also encompassed several dozen more supplier, trade, service and other enterprises, and employed up to fifty thousand people in the Kragujevac area in the late 1980s, with many more supplier firms and sales operations throughout former Yugoslavia. While the produc-

mation, and therefore as diagnostic tools for what Jansen (2015, 18) termed as popular “political pathologies” through which people perceive statecraft. Moving between various after-presences of the old Zastava complex – in the sphere of work, (un)employment and car culture – allows us to see not only how social actors use essentialist claims for various strategic ends (Herzfeld 2005, 8-9), but also how, by doing so, they adapt to transformations and continuing hegemonies of the Serbian state apparatus.

Framing disorder after Yugoslavia: ‘corrupt’ statesmen and ‘normal’ people

“What is the strongest weapon in a state? It’s bread: because a hungry soldier does not fight, he surrenders.” A Serbian peasant, when commenting the lack of state subsidies for agriculture ²

In Serbia, the 1990s became a symbolic turning point from the Yugoslav “good life” to an extended period of upheaval, the so-called *situacija* (situation) (Jansen 2005; Simić 2014). The abrupt disintegration of the Yugoslav federation, nationalist mobilisation and wars in the former republics, hyperinflation, impoverishment and international sanctions, all happened alongside the erosion of the socialist welfare state and induced a sense of a wild and uncontrollable movement (van de Port 1998; Živković 2011). While this continued an older “apocalypse culture” that emerged in the 1980s (Ramet 1985), the notorious 1990s reached an entirely new level of experiential crisis. In an informal “book of complaints” that inhabitants of Kragujevac filled on a street one February morning in 2000, for example, an entry says “I want this government to make possible a normal life for me, which I was able to have ten years ago”. Another one adds: “I complain because I live, and I am not alive anymore.” (Nezavisna svetlost 2000). A sense of a loss of ‘normal life’ became chronic and pervasive (Jansen 2005; Bajić-Hajduković 2014).

Subsequent anthropological studies of ‘normalcy’, (dis)order and Yugonostalgic narratives underlined their normative assumptions, as well as their key role in the reproduction of ‘elusive state effect’ (Jansen 2015: 123). After Slobodan Milošević was ousted in 2000 and the country set to institutional reforms and market transition course in 2000, the tropes of abnormality, moral decay and lack of ‘order’ continued to interpretatively frame much of the postsocialist transformation (Gilbert et al. 2008; Greenberg 2011; Jansen 2009, 2014, 2015; Spasić 2012; Simić 2014, 2016). While this encompassed a variety of actors and spheres of activity, what connected them was a prevailing belief that conditions for ‘normal life’ can only be reached in a context of strong and ordered statecraft: one that people often

tion dissipated from the 1990s onwards, and the complex was largely dismantled into separate companies in the 2000s, the inhabitants of Kragujevac still refer to it as a whole (simply as ‘Zastava’) which is why I focus on the after-effects of the entire complex, specifying the exact enterprises only when they matter for the pathways of my interlocutors.

² See <https://www.youtube.com/watch?v=pCyMZaZr2KU&t=11s>.

saw as associated with the Yugoslav past, and still not fully re-emerged in the present. Thus, the student activists that Jessica Greenberg worked with in the early 2000s connected the loss of Yugoslav-style sovereignty with their own sense of moral incapability, believing that the state apparatus did not anymore provide predictable conditions necessary for having agency (2011). Similarly, the NGO workers and war veterans that Mikuš and Dokić studied in early 2010s relied on the ‘state’ as the ultimate social plane from which a substantial transformation should come (2015). Such evocations illustrate what Jansen called ‘grid-desire’: a yearning for a supreme vertical encompassment that “calls forth the state as the structural effect” (2015, 129). It is through *hope* for the state – seen as not anymore present, yet not reconstituted either – that an otherwise disaggregate array of ‘failing’ institutions come to cohere, what can be called a post-Yugoslav ‘state effect’ (Mitchell 1999).

In other words, Serbian narratives of disorder and state failure paradoxically perpetuate the hegemony of statist ideation. While this repeats the insights of many recent ethnographies of the state (Gupta 1995; Ssorin-Chaikov 2003; Kosmatopoulos 2011) here I am interested in the dynamics through which the language of state(less)ness comes to articulate the diverging agendas of various actors. This echoes what Herzfeld called ‘structural nostalgia’: a widespread longing for an idealised past time of trust before the state. While representing past harmony as chronically fading in favour of the moral corruption of the present, nostalgia enables various groups’ pragmatic manipulations. For state bureaucrats, it justifies the enforcement of the law as necessary to restore past order; for state outlaws, it legitimises various pragmatic accommodations of the law as more trustworthy than the state itself (Herzfeld 2005, 109). Hence the phenomenon of ‘*strong weak states*’, who establish their authority in the efforts of actors to ‘impersonate’ the statehood where it is seen as lacking (Reeves 2014). ‘Stateless’ times abound in etatist declarations.

While describing the actual state as failing, therefore, a myriad of social actors retain a moral upper hand to claim that they are *more* state-making than the very statesmen and bureaucrats are. In the post-Yugoslav region, such dynamics are led to its full contradiction by Ivana Spasić and Ana Birešev (2012a) in an analysis of social positioning in Serbia. Namely, the authors noticed a tendency of their focused groups participants to spontaneously and frequently evoke the state. “Invested with so many affects, charged with so many powers and responsibilities”, they wrote, “the State emerged in the discussions as a pivotal point deserving special analysis” (2012a: 146). This ran in two opposed directions. One was the description of the “actually existing” state in Serbia, made up of real people who are failing to produce order, a synonym for greedy and corrupt politicians and the ultimate culprit for all problems. Such a ‘state’ was routinely despised, as elsewhere in the region where ‘politics’ has deep connotations of immoral, shifty, greedy business (Helms 2007; Spasić 2012b; Brković 2016). But at the same time, this picture was seen “as just a bad edition, a counterfeit version of the idea of “State”, the state as it should be”, which was regularly called for (Spasić and Birešev 2012a, 150-151). How to understand this duality? According to Spasić and Birešev, through an overwhelm-

ingly popular discursive framework of 'action blockade' that their respondents shared, in which 'politics' trumped the values of 'ordinary people' (cf. Spasić 2013, 122-140). In this view, the 'political field' (the field of politician by profession - to use the authors' Bourdieuan language) - overgrew and obstructed the higher 'field of power' - the 'State' as the ultimate 'Great Classifier' of people, capitals, and values. Being invaded by politicians, this 'State' could not classify authoritatively anymore. Yet 'ordinary', 'normal', 'decent' people - respondents claimed, identifying with their own description - still cherished the right values and could re-educate the State to classify properly:

"Rather than the state being disputed in its role of authorised classifier, it seems that a reconnection is desired between the two, that is, between 'our' and 'the State's' classifications. The former, 'lifeworldly' classifications, although clearly seen as the correct/right ones, are equally clearly seen as insufficiently strong and authoritative, incapable of imposing themselves on the whole of society and becoming dominant. Instead, the State should be re-educated and made to accept 'our' valuations". (Spasić and Birešev 2012, 155-156)

Here we see a characteristic distinction at play in contemporary Serbia: a belief that a significant positive change can only come from the 'state', followed by a claim that those who are excluded from that state are actually more morally fit to impersonate its key functions than the very statesmen and bureaucrats are. From the popular video clip of an angry Serbian peasant, who demands bigger state subsidies for agriculture by saying that the strongest weapon in a state is bread, through to Zastava Arms factory workers, who asked for their medical insurance dues to be written off, claiming that guns are a "political product" (and therefore cannot be entirely liberalised) to the former Kragujevac' leadership who, when faced with a police investigation of their conflict of interest, called it a "microlocated coup" (Rajković forthcoming), what we see is a proliferation of various actors' declarations of their centrality to the state. In my fieldwork in Kragujevac, such claims were rampant and always relied on the same division between immoral politicians and moral people that Birešev and Spasić identified. However, they were often paired with demands for state-assisted employment, funding, or other forms of interventionism in the market economy. Here, various actors seemed to compete not just in an abstract ability to have the right values and classifications for the State, but in the inscription of their social position into the very economic wellbeing of the Sovereign. Situating these claims in the new, if ambiguous landscape of interventionism in Kragujevac, I want to show that the State is evoked not only as a 'Great Classifier' but as 'the Great Distributor' in need of repair - a pragmatic position that allows various actors to claim that their distributional claims are not self-interested, but nourishing the very material essence of the state.

“Both for us and for the state”: etatist declarations as distributional claims

When I came to Kragujevac in 2011, I would often hear that there was no “future” in the town because “people want to get rich overnight”. Usually an anecdote would be told, about an entrepreneur who appropriated some old enterprise that belonged to the former Zastava industrial complex or another factory from the locale, operated quite well, employed a couple of hundred people and then was arrested for not paying taxes or for some corruption scandal. Alternatively, the owner would take the subsidies from the state and the factory profits to build elsewhere, or to simply extract the profit out of the company, which ended in major debts and what is called *namerni stečaj* (“intentional bankruptcy”). What usually followed was the cancellation of the privatisation and putting the firm into a bankrupt status, which meant that the taxes due to the state are unpaid and unobtainable, the workers left without jobs and with unpaid wages and health insurance and the factory indebted. Such an image of unsanctioned greed was often given as the main reason for the temporary status of any new post-2000 project and for the endangerment of both ordinary Kragujevčani and the state budget.

While such local stories of corruption echo the widespread condemnation of ‘politics’ across the post-Yugoslav region (Spasić 2013; Helms 2007), they should be understood in relation to the new, ambiguous distributive role the state authorities had after 1991, most specifically regarding the Zastava industrial complex. During the 1990s, its production outputs were decimated, sales shrank and shop floors decayed and the company became dependent on state financing. The majority of employees, as elsewhere in the country, remained employed but on long-term forced leave for years, often surviving on selling contraband. After Milošević was ousted in 2000, being the biggest remaining industrial ‘giant’ in the country, the Zastava complex became the testing ground for the new market programme of the transitional government. Hence, the transitional Serbian government enforced a restructuring plan onto the company in 2001, dividing the complex into units that could be separately privatised, while making around fourteen thousand workers redundant. After a series of workers’ protests, an exceptional welfare programme was formed: with an obligation to requalify and reemploy the redundant, it financed monthly payments equivalent to 45% of former wages from state funds. And while the task of redeploying people mostly failed, and the ‘Zastava zapošljavanje i obrazovanje’ redeployment programme was cancelled in 2007, it is important to note that it was the state, not the company, that took on both the redundancy costs and the obligation of finding new employment for those laid off.

State ministries continued to play this interventionist role, looking for ‘strategic partners’ for privatisation of the remainder of the Zastava industrial complex. Throughout the 2000s, the inhabitants of Kragujevac thus expected the state ministries to find the ‘final solution’ for the factories (see Mitić 2003). For the former Zastava Automobiles car plant, the largest enterprise of the complex, this finally happened in 2008, when, right on the day of parliamentary elections, the Serbian government signed a privatisation contract with FIAT corporation. Front page

news, the deal made FIAT the owner of two thirds of the newly found 'FIAT Automobiles Serbia' company, the Serbian government owning one third. FIAT was to invest around 600 million euros, and start producing a new model in Kragujevac; the Serbian state was obliged to invest 200 million Euros of capital into the new venture, while adding all the land and real estate of Zastava Automobiles, (allegedly) subsidies of 10,000 euros for every worker employed, a new road detour, and tax reliefs for the next 10 years.³ And for around 2,000 made redundant in FIAT selection procedures, the Ministry of Economy and Regional Development became responsible for financing redundancy lump sum payment with the option of a 2 year long requalification programme and a loosely defined contractual obligation to reemploy these people later on in firms of the new partner FIAT. This agreement also granted fired workers' children priority access to FIAT's employment in the future, at least formally.

In short, the post-2000 developments around Zastava Automobiles made the state the key intervener and mediator in the new job market: one which took over the indebted formerly socially owned companies, enforcing and overseeing the privatisations while also taking responsibility for solving the unemployment that the new market creates. This parallels the experience of other Eastern European post-socialist countries where, to ensure public support for market reforms, the new state apparatuses both enforced privatisations and tried to partially absorb their social costs. As Read and Thelen (2007) noted, this made large parts of the population increasingly *dependent* on state support after socialism, in the face of new insecurities of unemployment and precarity in the deregulated markets. Among my respondents who were fired from FIAT, such process, frequently called *kupovina socijalnog mira* ('buying social peace') was met with a combination of apprehension and hope. Namely, both the teachers, coordinators and the redundant workers that attended requalification programs considered them pointless: as the Kragujevac job market was already sparse, middle-aged people were believed not to stand any chance of getting another job. With many of them still almost a decade away from the state-prescribed retirement age, workers often saw these classes as just a necessary nuisance to get a monthly payment of around 20,000 dinars (around the minimum wage) and a temporary semblance of work membership. As the prolongation of the state funding of the classes was uncertain and much speculated upon, this turned the classes into a collective site for sharing speculation, hopes and fears about their future. Here, I would often hear the claim that the FIAT deal and subsequent layoffs were detrimental to the state itself.

Such was my first interaction with people undergoing re-education for carpenters. About ten men in their forties and fifties, mostly blue-collar workers who had worked in Zastava Automobiles all their lives, they recalled watching various materials, machines, furniture and tools from the shop floor being cheaply sold as iron per kilo to Slovenes, Italians, the steel factory in Smederevo, the high manag-

³ The actual contract remained unseen to this day and the whole procedure subject of much rumour and speculation.

ers, “anyone” but workers when the factory was being emptied for the reconstruction. As elsewhere, remembering and imagining the paths of the sold materials served for these men the ultimate proof of the ‘plundering’ of the firm’s wealth and the Serbian politicians’ complicit role in that. But instead of just criticising it, these men called for the ‘state’ to include them.

Bojan: “It wasn’t shared. They emptied everything and told me ‘you can have this table’. But why would I need a table?!”

Miloš: “I say, instead of giving us money for this programme, they could have better founded a carpentry enterprise for us to work there. And then there would be enough both for us, and for the state - as we would pay the taxes.”

Bojan: “Well we had a carpentry workshop in Zastava’s, a complete one!”

Miloš: “True...”

Bojan: “Here, nobody cares for the state (niko ne gleda na državu) and for something to last. It was not done like a household head would do (domaćinski), it was not shared. No, everyone just thinks about their own pockets...”

Importantly, the ‘state’ didn’t appear here as simply a distanced and corrupt source of power that deserved to be cheated. Nor it was simply a remnant of a socialist state that promises guaranteed employment in socially owned firms. Instead, whether through evoking the traditional moral of *domaćin* (pater familias) who should share his property with other household members, or through a notion of the capitalist state as in symbiosis with the private sector through taxes, Bojan and Miloš expressed a desire for a state that would grant them allow inclusion, partnership in the market processes it aimed to regulate. By contrasting the supposedly endemic greed, disunity and disregard for communal property with their declared dedication to the state cause, two men legitimised themselves as thoughtful for the state benefit, hence making their own claims of dispossession socially relevant.

At first glance, such arguments may seem nostalgic calls for socialism. But this would miss the fact that they are often done in market terms, or at least in terms that describe economic benefit to the state. This came home to me one evening at a *slava* dinner of the family of Milovan and Nada, both unemployed blue-collar workers in their 50s who had troubles getting by under their new conditions. While Milovan was sacked from Zastava Automobiles, Nada had lost her job in the ‘22. december’ plant several years before, after the company went into closure under new owners. At that point, they lived on Milovan’s twenty thousand dinars of requalification programme money alone and were considering moving to their village cottage so that they can rent their home in Kragujevac. After she stopped being paid by the ‘22. december’, a dozen or so years before her minimum pensionable age, Nada persuaded her brother, a small shop owner, to employ her ‘on paper’ just so that she could have a continuous formal employment, without a wage. Every month she would pay her pension contributions through that ‘job’, looking forward to the pension to come after long years. But the brother soon got ill and died a year later, the shop closed, and she stopped being able to pay such contributions. She

now had delayed contributions to pay with interest,⁴ not knowing when she will be able to do so. Narrating this story, Nada quickly shifted her attention directly to the state-FIAT deal, to compare who is contributing more to the state:

“And so, they say FIAT is good for the state. But how can it be good if Serbia is the only one giving? 10,000 euros of state funding per worker, is that little? All those pieces of land and then tax breaks... And for me, it is only interest that accumulates. In comparison to them, I at least paid something into the state budget. I contributed more than FIAT did, in a way”.

From Great Classifier to Great Distributor again? The new hegemonic framework of interventionism

In this paper, I addressed an ethnographic paradox: the fact that the ‘state’ in Serbia is seen as both the biggest source of corruption and crisis, and the only place from which some new, functioning social order can be made. While the entrenched yearnings for ‘normal life’ and anti-political sentiment still mattered, they received new meanings from the ambiguous coupling of unemployment and state interventionism in Kragujevac. What interested my interlocutors was not to lay claim to an abstract ability to have the right values and classifications for the State, but to be able to decide on its distribution as well. Here, a dominant motto could be: “As I am more morally fit to impersonate the key state functions than the very statesmen and bureaucrats are, I am more useful to the state, and deserve a better position in its niches”. Arguing that they have better *values* than the politicians do, people also claim to be more *valuable* for the state, and thus deserving of its help. Therefore, older forms of social and moral positioning are merging with new welfare inequalities, allowing various actors to legitimate their own stakes in distribution as communally concerned. In comparison to the analysis of Spasić and Birešev (2012a), the state is not only seen as a Great Classifier but Great Distributor as well: one who, occupied by politicians, both classifies and allocates poorly, and should allow a higher material standard to the ‘ordinary’ people in order to repair itself.

Such finding would appear to confirm the long trajectory of ‘state-centred capitalism’ in Serbia (Lazić and Pešić 2012) as well as the continuing perceptions of the state as the main welfare agent (Ružica 2010). Notwithstanding these long legacies, here I wanted to show that etatist identifications are, first of all, *new* distributional claims, born out of the insecurities that the market creates. Specifically, whether they were groups claiming authority over certain parts of town heritage (such as *fićisti*), workers in the non-privatised factories, or the unemployed, a number of social actors in Kragujevac seemed to be operating in a context in which state finance was the last available resource. Redundant within the jobs market, and in a situation in which crucial niches of that market were mediated by state agencies, the

⁴ After her ‘job’ disappeared, Nada was put on a different, self-paying stream of pension contributions, which incurred 4% interest for late payments, and she simply stopped paying.

unemployed and under-employed tried to reinvent their value by claiming their *usefulness for the state*. As with the narratives of Yugonostalgia among Zaječar railway workers that Ognjen Kojanić studied (2015), socialist past is here remodelled for new, capitalist restructuration, and selves adaptively reshaped.

Such creative attempts are a part of a broader ‘distributional labour’ of many in contemporary capitalism, through which the ‘superfluous’ try to recast claims of deservingness by mixing logics of production and redistribution after de-industrialisation (Ferguson 2015). However, in Serbia, they are also part and parcel of hegemonic state narratives. Namely, the 2010s witnessed the gradual co-option of once grassroots social distinctions - such as those between ‘normal’ people and ‘immoral’ politicians – as the new ideology of the Serbian state itself. These are often used to legitimise welfare cuts. To this end, in an election campaign in 2012, the then president Tadić featured on posters with villagers, pensioners and the socially vulnerable. Quoting one the villagers he met, who supposedly said that his idle neighbours are just waiting for the remittances from abroad, Tadić called for a wide alliance between those who are ‘really endangered’ and the Serbian state, at the expense of the large number of ‘phonies’ who were just work-shy (cf. Mikuš 2015). Similar connections between an ‘endangered’ state and endangered marginal groups is nowadays regularly made by the Prime Minister Vučić, who often regularly declares that “he is not interested in politics” but “just wants to do his job”. Positioning himself outside of the world of ‘dirty politics’ altogether, Vučić is able to ask each individual to sacrifice their labour for the task of remaking the Serbian state and the nation (Rajković 2015).

As Navaro-Yashin (2002, 186) has argued, the state idioms survive beyond deconstruction because the state is “a doer as much as signifier” on whose reproduction citizens depend. It is the new hegemonic framework of state interventionism – as both the key intervener in the market, as well as the highly moralistic arbiter of people’s deservingness - that people around the Zastava complex after-sites were pragmatically reacting to, when expressing their dedication to the State as a distributional claim. Or in the words of one of the teachers of the redundancy courses, when she advised the unemployed to make an NGO for unemployment that would get state funding: “You should think of some state interests, in order to get something for yourself”.

References

- Bajić-Hajduković, Ivana. 2014. “Remembering the ‘Embargo Cake’: The Legacy of Hyperinflation and the UN Sanctions in Serbia.” *Contemporary Southeastern Europe* 1 (2): 61-79.
- Brković, Čarna. 2016. “Depoliticization ‘from Below’: Everyday Humanitarianism in Bosnia and Herzegovina.” *Narodna umjetnost* 53 (1): 97-115.
- Ferguson, James. 2015. *Give a Man a Fish: Reflections on the New Politics of Distribution*. New York: Duke University Press.

- Gilbert, Andrew, Jessica Greenberg, Elissa Helms & Stef Jansen. 2008. "Reconsidering Postsocialism from the Margins of Europe: Hope, Time and Normalcy in Post-Yugoslav Societies." *Anthropology News* 49 (8): 10-11.
- Greenberg, Jessica. 2011. "On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia." *American Anthropologist* 113 (1): 88-100.
- Gupta, Akhil. 1995. "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State." *American Ethnologist* 22 (2): 375-402.
- Helms, Elissa. 2007. "'Politics is a Whore': Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia - Herzegovina." In *The new Bosnian mozaic: identities, memories and moral claims in a post-war society*, eds. Xavier Bougarel, Elissa Helms & Ger Duijzings, 235-253. Aldershot: Ashgate.
- Herzfeld, Michael. 2005. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. Second edition. New York & London: Routledge.
- Humphrey, Caroline. 2012. "Favors and 'normal heroes': the case of postsocialist higher education." *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 2 (2): 22-41.
- Jansen, Stef. 2005. *Antinacionalizam: etnografija otpora u Beogradu i Zagrebu*. Beograd: XX vek.
- Jansen, Stef. 2009. "After the red passport: towards an anthropology of the everyday geopolitics of entrapment in the EU's immediate outside." *Journal of the Royal Anthropological Institute* 15 (4): 815-832.
- Jansen, Stef. 2014. "Hope For/Against the State: Gridding in a Besieged Sarajevo Suburb." *Ethnos* 79 (2): 238-260.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime: Normal Lives and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. Oxford: Berghahn.
- Kojanić, Ognjen. 2015. "Nostalgia as a practice of the self in post-socialist Serbia." *Canadian Slavonic Papers* 57 (3-4): 195-212.
- Kosmatopoulos, Nikolas. 2011. "Toward an Anthropology of 'State Failure': Lebanon's Leviathan and Peace Expertise." *Social Analysis* 55 (3): 115-142.
- Lazić, Mladen & Jelena Pešić. 2012. *Making and unmaking state-centered capitalism in Serbia*. Beograd: Čigoja štampa.
- Mikuš, Marek. 2015. "The justice of neoliberalism: moral ideology and redistributive politics of public-sector retrenchment in Serbia." *Social Anthropology* 24 (2): 211-227.
- Mikuš, Marek & Goran Dokić. 2015. "'Nobody's Stronger than the State': Crisis and Hope among Serbian NGO Workers and Veterans." *Ethnologia Balkanica* 18: 385-404.

- Mitchell, Timothy. 1999. "Society, economy, and the state effect." In *State/culture: state-formation after the cultural turn*, ed. George Steinmetz, 76-97. Ithaca: Cornell University Press.
- Mitić, Gordana. 2003. "Društvene promene i očekivanja građana Kragujevca". U *Politika i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, priredio Zagorka Golubović, Ivana Spasić & Đorđe Pavićević, 255-272. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Navaro-Yashin, Yashin. 2002. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton: University Press.
- Nezavisna svetlost. 2000. "Kragujevčani pišu žalbe: knjiga do neba" (17. 02. 2000.), 17-18.
- Pine, Frances. 1999. "Incorporation and Exclusion in the Podhale." In *Lilies of the field: marginal people who live for the moment*, eds. Sophie Day, Evthymios Papataxiarchis & Michael Stewart, 45-60. London: Westview Press.
- Rajković, Ivan. forthcoming. "From familial to familiar: corruption, political intimacy and the reshaping of relatedness in Serbia." In *Reconnecting statehood and kinship: temporalities, scales, classifications*, eds. Tatjana Thelen & Erdmute Alber. Philadelphia: Pennsylvania University Press.
- Rajković, Ivan. 2015. "'We should now gather as Serbs, to become workers again': labour, morality and national redemption in neoliberal Serbia." *SSEES Centenary blog*, <https://www.ucl.ac.uk/ssees/centenary/sca-conference-blog-publication/i-rajkovic-blog>.
- Ramet, Pedro. 1985. "Apocalypse Culture and Social Change in Yugoslavia." In *Yugoslavia in the 1980s*, ed. Pedro Ramet, 3-26. Boulder, CO & London: Westview Press.
- Read, Rosie & Tatjana Thelen. 2007. "Introduction. Social security and care after socialism: Reconfigurations of public and private." *Focaal* 50: 3-18.
- Reeves, Madeleine. 2014. *Border Work: Spatial Lives of the State in Rural Central Asia*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Ries, Nancy. 2002. "'Honest Bandits' and 'Warped People': Russian Narratives about Money, Corruption and Moral Decay." In *Ethnography in unstable places: everyday lives in contexts of dramatic political change*, eds. Carol J. Greenhouse et al, 276-315. Durham & London: Duke University Press.
- Ružica, Miroslav. 2010. "Država i/ili tržište – neoliberalizam i/ili socijaldemokracija." U *Kako građani Srbije vide tranziciju: istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, priredio Srećko Mihajlović et al, 29-46. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za Studije kulture Fakulteta političkih nauka & Čigoja štampa.

- Simić, Marina. 2016. "Moral (Dis)order and Social Anomie: Concepts of Community and Society in Post-Socialist Serbia." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIV (1): 93-105.
- Spasić, Ivana. 2012. "Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji." *Sociologija* 54 (4): 577-594.
- Spasić, Ivana. 2013. *Kultura na delu: društvena transformacija Srbije iz burdijevske perspektive*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Spasić, Ivana & Ana Birešev. 2012a. "The State as the Great Classifier." In *Social and cultural capital in Western Balkan societies*, eds. Predrag Cvetičanin & Ana Birešev, 145-160. Niš & Beograd: Centar za empirijske studije kulture jugoistočne Evrope & Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Spasić, Ivana & Ana Birešev. 2012b. "Social Classifications in Serbia Today Between Morality and Politics." In *Social and cultural capital in Serbia*, ed. Predrag Cvetičanin, 139-158. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe.
- Ssorin-Chaikov, Nikolai V. 2000. "Bear skins and macaroni: the social life of things at the margins of a Siberian state collective." In *The vanishing ruble: barter networks and non-monetary transactions in post-Soviet societies*, ed. Paul Seabright, 345-362. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ssorin-Chaikov, Nikolai V. 2003. *The social life of the state in subarctic Siberia*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Thelen, Tatjana, Andre Thiemann & Duška Roth. 2014. "State Kinning and Kinning the State in Serbian Elder Care Programs." *Social Analysis* 58 (3): 107-123.
- van de Port, Mattijs. 1998. *Gypsies, Wars and Other Instances of the Wild: Civilization and Its Discontents in a Serbian Town*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wedel, Janine R., ed. 1992. *The Unplanned Society: Poland During and After Communism*. New York: Columbia University Press.
- Živković, Marko. 2009. "Little Cars that Make us Cry: Yugoslav Fića as a Vehicle for Social Commentary and Ritual Restoration of Innocence". In *Vehicles: cars, canoes, and other metaphors of moral ambivalence*, eds. David Handler & Richard Lipset, 111-132. London: Berghahn.
- Živković, Marko. 2011. *Serbian Dreambook: National Imaginary in the Time of Milošević*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Ognjen Kojanić

University of Pittsburgh
ogk2@pitt.edu

‘You Can’t Weed Out Corruption’: Railway Workers’ Assessments of the State in Post-Socialist Serbia

In this article, I analyze how railway workers in a small town in Serbia assessed what they perceived as the proliferation of corrupt practices in their company and in the state. Corruption has been both a response to the changes of socioeconomic relations and constitutive of those changes. Narratives about corruption reveal the material bedrock of socioeconomic changes since the 1980s as well as the work that people have to invest in making sense of and adapting to those changes. The state figured explicitly and implicitly in these narratives as an object of criticism. Over the past three decades, the Serbian state has changed as much from above—due to transnational pressures and economic problems it was facing—as from below—through practices of individuals enmeshed in state structures. The collapse of state provision and increasing social inequality made corrupt practices crucial for ensuring redistributive state functions and creating new avenues for capital accumulation. In these circumstances, some corrupt practices (such as smuggling) are seen as necessary while others (such as the mismanagement of the company) are condemned as superfluous or outright criminal based on the difference between basic material provision and one’s enrichment to the detriment of others.

Key words: corruption; the state; railway workers; managers; Serbia.

„Корупцију не можете искоренити“: ставови железничких радника о држави у постсоцијалистичкој Србији

У овом чланку анализирам како су железничари у једном малом граду у Србији оцењивали оно што су опажали као умножавање коруптивних пракси у свом предузећу и у држави. Корупција је одговор на промене социоекономских односа, али уједно представља и конститутивни елемент који доприноси тим променама. Наративи о корупцији откривају материјални темељ социоекономских промена од 1980-их, као и рад који људи морају уложити да би нашли смисао у тим променама и прилагодили им се. Држава је играла експлицитну и имплицитну улогу у тим наративима као предмет критике. У последње три деценије, српска држава се мењала подједнако одозго – због транснационалних притисака и економских проблема са којима се суочавала – и одоздо – праксама појединаца и појединки уплетених у државне структуре. Колапс државног подмиривања потреба и повећања друштвених неједнакости учинили су да коруптивне праксе постану кључно важне за обезбеђивање редистрибутивних државних функција и стварање нових канала за стицање капитала. У тим околностима, неке коруптивне праксе (попут шверца) прихватају се као неопходне, док се у исто време друге (попут лошег управљања

предузећем) осуђују као сувишне или потпуно криминалне на основу разлике између простог материјалног подмиривања потреба и нечијег обогаћивања на штету других.

Кључне речи: корупција, држава, железничари, шефови, Србија.

Introduction

The first conversation I had in Zaječar was with Miroslav, a freight transport worker of Serbian Railways (*Železnice Srbije*, henceforth the Railways), who claimed that he had been demoted because he had been “at war” with the management.

“I was at a meeting with the management (*poslovodstvo*) and I told them that they were lying. They were very offended because I was a stationmaster at the time, like I was theirs, I can’t attack them.... So, then they replaced me ... technically, I was declared redundant. They kept me like that for a year, and then they finally gave me this post,” he said.

Miroslav was one of the most embittered workers I spoke to. He was telling me about numerous instances of mismanagement and ignorance in the railway company, referring to management as pests (*štetočine*) and criminals (*zločinci*). Miroslav was far from being the only one to point out those things; most of my interlocutors agreed, even if they did not necessarily use such a strong language. I spoke with Miroslav during my 2014 research on nostalgia and apathy among railway workers in Zaječar. My other interlocutors included blue-collar workers, local and regional managers, and a union leader.¹ Most of them were between the age of 40 and 55, had between 20 and 30 years of experience in the Railways, and earned monthly salaries of between 200 and 500 euros. Although almost all of them belonged to a union, only one (apart from the union leader) had had an active role in union affairs. I conducted limited participant observation in the workplace.

In this paper, I analyze my interlocutors’ stories about corruption (*korupcija*), or what they otherwise called theft (*krađa*) or malfeasance (*malverzacija*). I consider corruption to be a wide set of phenomena that are often deemed illicit—embezzlement, petty theft, smuggling, among others—which Olivier de Sardan (1999, 26) calls the corruption complex. Anthropologists have noted that definitions of corruption and legitimate market behavior stem from specific normative understandings of law, the state, and the market (Elyachar 2005, 141). However, practices that can be designated as corrupt are ubiquitous. They proliferate on the margins of the state (Das and Poole 2004, 20-21), but they could just as well be understood as conceptually and empirically related to the state form itself (Anders and Nuijten 2007, 12).

¹ I also interviewed family members of some workers: a doctor in what used to be a clinic for railway employees, a clerk in the state employment agency in Zaječar, and a worker from the copper mining and smelting company railway in Bor.

In the case of Serbia, Mikuš (2016) has shown important continuities in the understanding of the public sector as corrupt since the socialist period. Most recently, this discourse has been instrumentalized to push for a strong neoliberal agenda. His interlocutors, (aspiring) middle class individuals embedded in the Serbian NGO sector, have been among those who have strongly criticized corruption in the public sector but they were not alone; lower class people who perceive themselves left out of the networks of redistribution ("transition losers") harbor these views as well. Although these views are widespread, they are not unchallenged. The railway workers I spoke to belonged to the public sector and their views were more complicated than the hegemonic ideas about it.

I contribute to the understanding of how certain practices are labelled as corrupt while others are not by moving from moralistic aspects of the narratives about corruption to reveal the undertones of these narratives related to material interests in the context of the post-socialist changes in the company and the state. I do so by focusing on the constraints of my interlocutors' social location in the changing socioeconomic relations that have characterized Serbia since the late 1980s. In socialist Yugoslavia, a significant share of provision happened via non-market mechanisms, notwithstanding the political goal of creating a socialist market economy (Mikuš 2016, 221). Reliance on market provision increased under the conditions of the breakdown of state provisioning and state transformation due to the war and sanctions (Sørensen 2003). The increasing commodification pushed people toward corrupt practices to survive the period of profound socioeconomic change (cf. Olivier de Sardan 1999, 45-46), but at the same time, the proliferation of corrupt practices helped normalize this process of increasing commodification. Approached from this perspective, corrupt practices are not simply residues of the socialist system that prevent the state from becoming "normal" (Jansen 2015; Simić 2014). They are phenomena relevant for the negotiation of the relationship between individuals or collectives and the state in the conditions of changing patterns of state provision (Brković 2015). Positioning oneself through narratives about corruption entails adapting to the changes of the state and of political and economic relations, and at the same time making sense of and judging those changes. In what follows, I analyze my interlocutors' understanding of the state, the proliferation of corrupt practice, and the changes in the railway company as a result of the transnational pressures, and trace how they assessed new avenues for advancement in the Railways that brought about their increased sense of alienation from the company and the state. I argue that a stronger focus on the material constraints of a social location from which one engages in corrupt practices, or judges others for doing so, can reveal why some practices are construed as corrupt and why others are not.

The state and the railways

When talking about corruption, my interlocutors also talked about the state, implicitly or explicitly; the judgment on the legitimacy of corrupt practices also entailed the judgment on the changes of socioeconomic relations and the state. The state figured in these narratives in three important ways. First, they explicitly criti-

cized the state as a backdrop against which corrupt practices took place. They often used the word *vlast* to denote a regime that includes all people in positions of authority—from the lowest bureaucrats to the national government (*Vlada*)—who are involved in governing and therefore have more or less bureaucratic power that translates into the disposition of resources. Second, although they did not use these terms, there was a widespread sense of alienation from the state, insofar as they understood the state to be a nexus that enables some people to economically advance to the detriment of others. Some people, such as state officials or the management of the Railways, benefitted from connections in that nexus. On the other hand, my interlocutors saw themselves as cut off from those networks. Finally, those who talked about the sweeping changes in the organization of the Railways perceived the representatives of the state as beholden to transnational organizations such as the European Union (EU) or the International Monetary Fund (IMF), which dictated how the Railways would be restructured and created novel opportunities for corruption. My interlocutors also used the word *država* to describe the actually existing Serbian state, which corresponds and partly overlaps with their notion of *vlast*. As opposed to the objectified notion of an ideal state,² when I use the word state I focus on the notion of *vlast* that provides a more fruitful ground for considering corruption.

The notion of *vlast* implies that the state is, among other things, a terrain of struggle for resources.³ The authority to redistribute resources in various ways was evident in the Railways, which economically survived with the economic backing through subsidies, loan guarantees, and debt discharge from the Government of the Republic of Serbia.⁴ The Railways was a public enterprise (*javno preduzeće*) indirectly controlled indirectly by the government, which was the founder and sole owner of the company.⁵

Some of my interlocutors made explicit metonymic links between the Railways and the state in a way that explained the condition in the company by

² Most of my interlocutors shared a normative idea of a proper state (*država*)—a self-contained and self-governed entity that is characterized by its territory, population, and resources, and has a defined set of rules that are followed to ensure that people lead normal lives. It was especially prominent in claims that “we don’t have a state anymore.” An analysis of these ideas is beyond the scope of this article (see Greenberg 2011; Jansen 2015; Simić 2014).

³ This notion of the state resonates with a strategic-relational perspective, which holds that “the state’s structural powers or capacities, their structural and strategic biases, and their realization do not depend solely on the nature of the state as a juridicopolitical apparatus—even assuming its institutional boundaries could be precisely mapped and prove stable” (Jessop 2008, 6). This theoretical approach emphasizes a relative autonomy as well as the links and dependencies of the state apparatus to its broader social environment. In other words, it recognizes the state not as an object or an actor in its own right, but rather a set of shifting social relationships between individuals within the state apparatus and wider society.

⁴ *Politika*, a leading newspaper in Serbia, reported that the company was supposed to receive over €100 million in subsidies in 2014 to cover its losses, which were over €65 million in mid-2014 (“Monopolisti, a gubitaši” 2014).

⁵ The company was transformed into a joint-stock company after my research, but the Government remains its sole owner with management rights.

pointing to the condition of Serbia and vice versa (cf. Simić 2014). The company was sometimes discussed in the media in a similar way—its problems were depicted as the problems of the public sector and thus the whole country (cf. Mikuš 2016). The company, like the country, was severely fiscally constrained. The subsidies it received were barely covering its losses. The minuscule investments it made were funded by foreign loans, for which the government had to provide guarantees. At the time of my research, the company was undergoing restructuring according to the recommendations from the EU by unbundling operations and forming separate companies for infrastructure maintenance, cargo transport, and passenger transport. Among the consequences of the restructuring was the increased number of managers in the company due the multiplication of administrative posts.⁶ Despite the fact that the overall number of workers had been approximately cut in half between 2000 and 2014 to comply with the recommendations made by the IMF, critics pointed out that the number of workers was still too high. The company management tried to mitigate the bad relationship with the workers by sowing discord between labor unions and maintaining a paternalistic attitude and clientelistic networks.

The most important branch of the railway network in Serbia is the section of the Pan-European Corridor X that connects Croatia and Hungary with Bulgaria and Macedonia. Zaječar is a node outside of that branch of the railway network, which connects towns in Eastern Serbia with Niš, a regional center, and Prahovo, an important cargo port that handles a lot of cargo traffic on the Danube. The Zaječar branch is comparable to other branches that are regionally important but whose peripheral position and dilapidated infrastructure make their future insecure due to constant threats that they will be abandoned (e.g., International Monetary Fund 2016, 14).

What is and what is not corrupt

“You can’t weed out corruption. Drug addiction, corruption, alcoholism—you can’t destroy them anywhere.”(Stefan)

Most of my interlocutors agreed that there was corruption (*korupcija*) in the Railways. The wide range of responses they gave when I asked them about it revealed different definitions of corruption. None of them volunteered to point out problems with their own occupation, but they would point out other occupations within the company – such as ticket inspectors – or structural positions – such as those higher up in the hierarchy. All of the definitions of the word *korupcija* encompassed large-scale corruption in the higher levels of the company hierarchy.

⁶ The process of restructuring has not been finalized. In August 2015, the public enterprise *Železnice Srbije* was converted into a joint-stock company *Železnice Srbije* with three new dependent companies (*Srbija Voz* for passenger transport, *Srbija Kargo* for cargo transport, and *Infrastruktura železnice Srbije* for infrastructure management). 3000 workers were laid off at the end of 2016, with more downsizing planned for the near future (“U ‘Železnicama’ tri hiljade radnika manje” 2016).

Few workers beside the low-level managers I spoke to defined corruption in this limited way and did not venture beyond such a definition. For example, Boris, a low-level manager, told me that there were no possibilities for corruption in the Zaječar junction because activities that created possibilities for corruption (e.g., strategically important government procurement) were performed on the national level. Some did not want to reply to that question because they personally had not witnessed corruption or because they did not have the arguments to make such a claim.

On the other hand, the majority of the workers I spoke to were quick to paint the picture with a broad brush. As Goran, a railroad engineer, said, "Well they even talk about it publicly. There is [corruption], of course there is, like everywhere else." Stanko, a ticket inspector, illustrated the situation in Serbia,

"Take any newspaper over the past five years and look at the headlines that report how much [money] was stolen (*ukradeno*) in different ministries and companies. If you tried to sum the amounts reported, you would lack the word to express such a big number. If the system here functioned properly and no one was stealing, Serbia could be as rich as Switzerland."

Stanko's view of the matter was widely shared. It rested on the idea that stealing (*krađa*) was omnipresent in the Railways and Serbian society in general. Corruption was usually understood as more limited in scope than stealing, but some of my interlocutors equated the two. For example, Zoran, assistant station manager, told me,

"There's been a lot of corruption in the past 10, 15, 20 years in this country, I'm telling you again. And everyone's stealing. Literally. Whoever can steal whatever, he steals it.... It's taken root in [people's] heads. Now I'm in a job, I intend to take care of myself because my time is running out, in two or three years' time, maybe four, I might not be here. It's in the consciousness of the people."

Some of my interlocutors could remember the problems in the company during the socialist period, including the cases of bribery or misallocation of the company funds. However, they usually explained the current predicament by pointing out the proliferation of corrupt behavior in the 1990s rather than by drawing connections with the period of socialism. As Dragan, a railroad engineer, told me, "In 1990, 1991, it was still great. And then it started in 1992 and after.... We did have a higher salary then, but that was, I don't know, it was a crazy period.... There was scum and dereliction everywhere.... Bedlam, that's how it was here as well." This enabled the more privileged ones to engage in shady businesses, creating what Dragan called "dirty pool" (*lov u mutnom*). In the recollections of my interlocutors, this was not limited to their company. For example, Jovan, a retired railway worker, told me about a credit union that he was a member of, "It was ruined, no one knew who the boss (*gazda*) was, who gave what, that's when certain bosses got rich in that way, and that's how the firm went under. A manager (*upravnik*) gets elected, and he's there as long as it's good for him, as soon as he's not, he takes the money, he goes away and he can't be found."

My older interlocutors told me that their salaries in this period could only be exchanged for 5 or 10 Deutsche Marks, if exchanged immediately upon payment, because of the rampant inflation at the time (Dinkić 1997). They could afford only small amounts of staples – some baking powder, a matchbox, or a small bag of coffee – and had to exhibit great ingenuity to survive (Bajić-Hajduković 2014). Smuggling was one of the phenomena that crystallized in the 1990s as a survival strategy. My interlocutors did not talk about smuggling as an opportunity for making profit. According to my interviewees, many people in Zaječar would smuggle cigarettes, sugar, or candy for their kids from Bulgaria. Jovan described what he had often done in the 1990s,

“[Y]ou had to, there was no fuel.... You go there with gasoline, and coming back, you put a bottle by the carburetor, a small tube so that you use gasoline as fuel, and in fact, I drove diesel oil in the reservoir, so that I can sell the diesel and earn some bucks to buy something, because you had to pay the utilities even though we were under sanctions, all of the charges (*dažbine*) had to be paid.”

When my interlocutors recounted their life histories as well as the history of the town and Serbia, they singled out the 1990s as a period of profound change (cf. Simić 2014). Many of the older workers remembered that there had been corrupt practices in the socialist period, but their narratives focused on corrupt practices from the 1990s.⁷ Although they did not use these terms, it seems like they focused on the generalization of commodification that had served as a cushion against the shortcomings of the state in socialism (Burawoy 1985, 16) in the conditions of war (Sørensen 2003) and hyperinflation (Lyon 1996). In these circumstances, my interlocutors differentiated practices in the corruption complex based on how necessary they perceived them to be for basic provisioning. The practices that were vital for everyday provisioning – such as smuggling (Archer and Rácz 2012) – were thus seen as legitimate and even necessary (cf. Brković 2015; Hasty 2005; Jauregui 2014). On the other hand, corrupt practices of those higher up in the state hierarchy are usually understood as reprehensible because their goal was enrichment to the detriment of others (cf. Ries 2002, 294).⁸

⁷ My interlocutors' talked about the period of socialism as the “Golden Age” (Kojanic 2015; Spasić 2012), notwithstanding the problems of the self-management system and the fact that it was in crisis throughout the 1980s and that capitalism was restored in the late 1980s (e.g., Musić 2013).

⁸ In 2007 Velimir Ilić, then Serbia's Minister for Capital Investment, commented on the high-profile case of “road mafia” in the public company “Roads of Serbia,” in which 53 people managed to embezzle at least €6.5 million (“Naplatne rampe kao rudnici zlata” 2007). Ilić said, “I explained to these people on the highway [sic] 15 days ago: ‘People, you're stealing too much! If you stole a little bit, we could tolerate you.’ [Ja sam ovima na autoputu objasnio pre 15 dana: ‘Ljudi, mnogo kradete! Da kraduckate pomalo, pa da vas tolerišemo.’]” (YouTube.com, 2015). This anecdote reveals the sliding scale of legitimacy that views corruption as legitimate as long as it does not exceed certain arbitrarily imposed limits.

Placing the blame for corruption

You're dealing with the people who are, I call them – if the state existed, they would be called a joint criminal enterprise. And all of them would go to jail. Unfortunately, the state does not exist, the state is even behind that joint criminal enterprise. So you can expect the worst. (Miroslav)

Even though several of my interlocutors had been personally involved in smuggling, they did not consider such behavior objectionable. On the other hand, they often talked about managers as reprehensible, or outright criminal, and blamed them for the problems that the company had been facing. They saw the mismanagement of the company as a form of corruption that had been present in the Railways for a long time. Some of the practices of mismanagement had been happening in the socialist period. For example, several older workers told me that there had been a fee of 3% imposed on all financial transactions in socialist Yugoslavia and designated for the railway company, but the company had never received the money. Other examples they mentioned were the misallocation of the solidarity apartments (*stanovi solidarnosti*) and bribery. Embezzlement of the funds designated for railways had continued in the 1990s. Dragan told me,

“Back in the day, [transportation institute] CIP was created and it would obtain the money for the Belgrade-Subotica railroad, they would get the whole amount, build just 12 km and spend all the money. The following year that same CIP would get the whole amount for the Belgrade-Subotica railroad and they would make another 12 km.... And there has been no regime (*vlast*) that hasn't taken a good amount from the Railways.”

This nexus between the company itself and governmental agencies and ministries was seen as highly productive of corrupt behavior because it allowed political parties to broker deals to employ their members, especially in managerial positions. Employing unqualified people in managerial positions was seen as detrimental to the company. It replaced the trajectories for advancement within the company hierarchy that had been established in the socialist period, when the Railways had employed people with little or no education and allowed them to gain it through the work process to advance in the company (Kojanic 2015, 202-203). At the time of my research, people lacking experience got inserted into the higher rungs of the company hierarchy. As Mihajlo, a freight conductor, told me, “Higher education is necessary for employment, at least here in the Railways. They want to have managers (*šefovi*), as many as possible, and no workers.... These ... managers (*menadžeri*) have destroyed us.”

The word managers (*menadžeri*) used here is different from the other words my interlocutors used to designate managers (*rukovodioci*, *šefovi*, *poslovodstvo*). It refers to the specific qualification that many of the new managers have, namely a

degree in business administration (*menadžment*).⁹ Business administration has been one of the fastest growing programs in Serbian universities. Even Zaječar, which is not a university center in its own right, has a privately owned faculty of management. My interlocutors were unsettled by new managers with such qualifications not because they were more educated, but because they saw them as not properly educated. They described these managers as incompetent, rude, lazy, and lacking organizational skills since they had not been educated through the work process itself.

For this reason, most of my interlocutors did not respect the new managers the way they did those who had climbed up the company ladder by gaining work experience in many posts. This was evident in a subtle distinction that my older interlocutors made between “*rukovodilac/rukovodioci*”, a word with a communist ring to it that was used to refer to the old school cadres, and “*šef/šefovi*”, for anyone who was somewhat higher in the administrative hierarchy of the Railways today. A proper manager would be someone who knew the ins and outs of the jobs they were supervising. As Dragica, a cashier, put it,

“My manager (*šef*) needs to know [my job], when I come to my workplace and if I die, fall on the ground, he should be able to sit and immediately resume with my work, just like that. Now that’s what I consider a real manager. Or for the ticket inspector – he died in the train, [the manager] should take his pouch and continue writing tickets. Ours have no clue, they have no clue! They don’t know how to open the office door.”

Not only were new managers seen as incompetent, they were seen as lacking any substantial workload to begin with. Zoran referred to this situation as the caliphate (*kalifat*), which was a reference to Iznogoud, the comic character whose sole purpose was to become Caliph instead of the Caliph. In other words, many of the workers I spoke to saw the existence of these managers as pointless.

The increase in the number of managers was the product of the multiplication of administrative personnel on the Railways due to the restructuring of the Railways that had been happening over the previous ten years. The operations of the railway company were being segmented into three sectors, which meant that the managerial posts that had existed within the railway company were often separated into three posts. As Cica, a cashier, told me, “Our managers (*šefovi*) tripled. Triple positions.... That’s why I say that they have occupied all the chairs – there are times when I have the impression that there are no chairs left to sit on.”

The case of the company administration in Belgrade, “the building in Nemanjina street” (*zgrada u Nemanjinoj*), was the extreme example. According to Miroslav, the number of employees in that building alone had risen from 13 in 1989 to around 500 at the time of my research. Although new employment had been for-

⁹ It is worth noting that the word *menadžer* has a distinctly “western” quality, having been adopted from English only after the dissolution of socialist Yugoslavia. I thank Robert Hayden for drawing my attention to this point.

bidden except with the permission from the top management, my interlocutors told me that there had been a huge increase in the number of administrative personnel. The employment of new managers was seen as a continuation of a practice that had started in the 1990s, when administrative positions had been filled by members of political parties instead of experts. As Vuk, a local union official, recounted, “When the multiparty system was introduced, political settlements began – who will get what and where.”

Since new blue collar workers were also sometimes employed, although way less frequently, my interlocutors explained that this too was through “political” connections. However, such employment was extremely sporadic. In fact, the company had been downsized from approximately 35,000 workers in the beginning of the restructuring in 2000 to approximately 18,000 workers in the time of my research, mostly by offering favorable severance packages to blue-collar workers. While new managers were seen as having low workloads, the workload of the blue-collar workers was seen as constantly increasing. All of my interlocutors claimed that there was a shortage of blue-collar workers in the company resulting in the decrease of the quality of the services and the overall safety. Đorđe, a signalman who was leading several lawsuits against the company, criticized this approach, “The fish stinks from the head down, but it is cleaned from the tail. They are cleaning from the tail for the twentieth time, and the head is still there, and as long as it is that way, this will continue.”

A condemnation of new managers went hand in hand with the condemnation of the changes that marginalized blue-collar workers in the company. My older interlocutors claimed that the participation in decision-making and collective bargaining that had existed in the socialist period did not exist anymore. Vuk, a labor union official in the locomotive drivers' union, told me that unionized workers who refused to be included in petty political bargaining were seen as enemies, echoing Miroslav's comment about being at war from the introduction. Those who were opposed to the management were actively marginalized through policies that increased disorganization of the workers (see Carbonella and Kasmir 2015) by creating incentives for new unions to appear and giving concessions to union leaders that separated them from rank-and-file members. In addition, the workers felt alienated on an affective level. The company stopped offering the things that had been normal in the past, such as the possibility for their children to be employed in the Railways. As Dragica told me about her and her colleagues' children, “None of them work with us ... none got the slightest chance to try and get a job. No, the only new employees here ... are some managers' daughters, somewhere a son.”

As opposed to the condemnation of generalized corruption, corruption in the company was most often identified with the employment of new managers. The main target of my interlocutors' outrage seemed to be the fact that new possibilities for entering management positions within the company had replaced the old possibilities for advancement in the hierarchy to the detriment of blue-collar workers. Although the official policy of the company was directed at downsizing, my interlocutors were acutely aware of the proliferation of managers. In the case of the railway company, the state, understood as a nexus in which people are politically

related and which encompassed the government and the railway company, was instrumental for the proliferation of relations of dependency. This was consistent with the ethnographic accounts of state structures that thrive even in the conditions of extreme austerity by redeploying salary and other forms of redistribution to create paternalistic relations (Roitman 2005; Tsing 2005) and of politics (*politika*) understood as morally dubious sphere of party politics in the former Yugoslavia that prevented people from leading normal lives (Greenberg 2011, 96; Jansen 2015, 192). Cut off from new opportunities for advancement, my interlocutors were feeling increasingly alienated both from the company and the state.

The uneasy relationship with transnational capitalism

Back then we had a state. Back then we had railways. Now we don't have anything. (Miroslav)

In the previous section, I touched on the restructuring, in which the company was significantly downsized and the operations were unbundled with the final intention to create three autonomous companies. Aspiring to join the European Union, Serbia had been implementing reforms to align its transport policy with that of the EU, including common rules for market liberalization (European Commission 2015, 15). Furthermore, the restructuring of strategically important companies, including the Railways, has been one of the goals in all IMF Stand-By Arrangements (International Monetary Fund 2006, 26; 2011, 45; 2016, 14) and in one World Bank credit agreement (World Bank 2008, 12). Braca, an HR and payroll worker, explained the issue to me like this,

"The idea is that Infrastructure would take care of the railroad and ... that everyone can use the railroad if they have a license to use it.... Freight and passenger transport will certainly be in the free market, because there are strong lobbies that want to transport passengers and freight using their own rolling stock. I think that will be quite devastating for people who work in freight and passenger transport because private transport companies will show up and ... only lease our ticket inspectors or trainmasters to accompany the train through Serbia, and they won't be interested in anything else."

Other workers I spoke to also thought that the restructuring of the company allowed government officials and managers to collude with people who had an interest in the liberalization of railway transport. Instead of making good business contracts with partners, managers were seen as trying to find ways to intentionally harm the company and benefit themselves and their associates in the private sector. The problem that my interlocutors were acutely aware of was that the Railways had not been investing enough in its rolling stock to be able to compete with other companies. Vuk said,

"I think that [liberalization] is disastrous for the national operator, because our rolling stock is inadequate. Our union requested a transitional period of three years to renew the rolling stock, to make it functional so that we are at least somewhat competitive. But I don't know,

we didn't get a response to that request. I don't expect anything significant to happen."

My interlocutors mentioned that the state-owned railway company had lost the business deal with Fiat. According to them, the price that the state-owned company offered had been artificially inflated, which had lead Fiat to hire a private bidder. However, the private bidder had had the rolling stock but not the workers, so he had had to lease the workers from the state-owned company. Some of the workers I spoke to assumed this would be the mode of operation in the future, so that the private companies would get both the lucrative business arrangements and the qualified workforce with no investment and obligations toward workers. The state-owned company would be stuck with the less profitable and smaller deals on the peripheral lines, but even those cases provided the space for problematic activities. For example, some of my interlocutors told me about the strategy of some managers to get bribes from private companies by creating artificial delays. Because the company was regionally divided into sections, trains needed to change locomotives upon arrival in each new section. When a train was held for a long time in certain junctions, the Railways was contractually obligated to pay the penalties, in effect reducing the cost of transport.

Blaming managers for corrupt behavior was a common way for my interlocutors to vent their frustration with the situation in which they were losing any semblance of control or transparency regarding their company. Aleksandar, a worker in the infrastructure section, told me that he had read about the news about the restructuring and new layoffs in his union's magazine. He said, "The president of the union says that they are announcing that a great number of workers will be laid off in June. I don't know if that is true, but my manager came to me today, and he says that they will give severance payments. They give you money and you can go." Layoffs – or "rightsizing" in the most recent IMF parlance (International Monetary Fund 2016) – were part of structural reforms, which were a prerequisite for support given by the IMF and the World Bank. But my interlocutors also anticipated them as a future consequence of such reforms, which would introduce market competition in the sector where the Railways had had a monopoly. As Nevenka, a low-level manager, explained,

"We will have to compete in the market and we have to persevere. The main thing is to satisfy the customer's (*korisnik*) needs, because the customer can go where things are easier if he is not satisfied. So we have a greater obligation to show ourselves in a good light in order to remain where we are now. Because if other operators come, we will have an excess of manpower and less needs, and you know what that means."

None of my interlocutors seemed to believe the Railways could be profitable, but they were against depicting of the Railways as a loser (*gubitaš*), which put the onus on the railway company alone. For example, Zoran said, "They haven't invested properly in railways since I started working, maybe even before that." Others said that, by definition, the Railways should not be operating to maximize profit, because their importance for a country outweighed the losses they could incur and

emphasized that advanced countries such as France, Germany, Japan, and China subsidized their railways because they were strategically important for their populations and economies.

The claims my interlocutors made about the process of restructuring of the railway company reveal their anxieties with regard to the insecure future, but also the way they perceived *vlast* as succumbing to the transnational pressures from the EU and the IMF. These pressures had created the conditions for the proliferation of managerial employees that my interlocutors thought created opportunities for corruption. The visibility of corrupt practices around them and the hope that their complaints could bring about a positive change resulted in the interpretation of corruption as an effect of those in their proximity – new managers (cf. Scott 1985, 181–183). Notwithstanding the prominence of the idea of “our mentality” as a source of corrupt practices, they were aware of the structural conditions in which corruption took place. Anthropologists have described those structural conditions as transnational political economy that challenges the idea of a vertical and encompassing nation-state and forms of authority and power associated with it (Ferguson and Gupta 2002). The specific market behavior imposed as the preferred form of economic behavior by transnational organizations results in various forms of dispossession (e.g., Elyachar 2005). By insisting on the promotion of particular market behavior and challenging the nation-state, transnational organizations often produce the opposite effects from the ones they explicitly aim to produce – as the case of Serbian Railways shows, rather than producing the desired outcome of more transparency, transnational organizations contribute to the proliferation of corruption.

Conclusion

In this article, I have focused on the railway workers' understanding of corruption as a proliferating set of practices situated in the material conditions that had rapidly deteriorated in the 1990s. My interlocutors did not equally condemn all corrupt practices by people related to the Railways. For example, they saw smuggling in the 1990s as necessary and theft in the company as outrageous (cf. Humphrey 2002, 128). I have argued that to understand how some practices are construed as corrupt and others are not, one needs to pay attention to the social location of such utterances. Similar to the hegemonic ideas about the public sector in Serbia, the workers I spoke to saw the system as bad and corrupt overall (Mikuš 2016). However, the differences between their views and those hegemonic ideas – not seeing themselves as corrupt despite belonging to the public sector – stemmed from their position within the system, their knowledge of its inner workings, and the injustice of being disrespected.

My interlocutors felt alienated from the company and the state because the possibilities for advancement, which had been offered in the “Golden Age” of socialism (Kojanić 2015, 202–203), had disappeared or were usurped by management. Furthermore, they saw that the influence of the company management and the national government had been decreasing under the pressure to liberalize the monop-

listic railway sector. In that sense, the judgment passed on corruption corresponded to the sweeping socioeconomic changes that had been taking place in Serbia since the late 1980s in which provision and social relations had become increasingly mediated by the market and social inequality had increased.

Corruption was a structural element of socioeconomic changes – a necessary element of the reconfiguration of the state in the conditions of war and embargo in the 1990s and transnational pressures to liberalize the market in the 2000s. The increasing commodification reshaped the forms of state power that rested on patronage and paternalism entangled with party politics (Brković 2015; Sørensen 2003; see also Roitman 2005; Tsing 2005). What used to be non-market forms of provision in the socialist period were now used to obtain a better position within the market. Corrupt practices became crucial for ensuring redistributive state functions and creating new avenues for accumulation. For example, “political” employment in the public sector in the socialist period served to buffer from the vagaries of the global economy by providing perks that did not depend on monetized provision. Now, instead of protecting one from the vagaries of the market, the primary purpose of “political” employment is to position one better in the conditions of market economy by providing one with a job that offers a stable salary. In these circumstances, practices that are seen as primarily aimed at basic material provision are not viewed as corrupt, and practices that are seen as primarily contributing to one’s enrichment to the detriment of others are viewed as corrupt.

Over the past three decades, the Serbian state changed as much from above – due to transnational pressures and economic problems it was facing – as from below – through practices of individuals enmeshed in state structures to various degrees. The ambiguous relationship towards corruption in the contemporary Serbian Railways conjuncture – embracing some corrupt practices as necessary while condemning others as superfluous – stems from the fact that the increased commodification has brought about increased social inequality. In such conditions, incentives to be corrupt outweigh incentives for any individual to stop being corrupt.

Acknowledgements

I would like to thank Marina Simić for her invitation to write about corruption and the state, and to Robert Hayden, Rory Archer, and the two anonymous reviewers for providing useful comments on an earlier version of the paper.

References

- Anders, Gerhard, and Monique Nuijten. 2007. “Corruption and the Secret of Law: An introduction.” In *Corruption and the Secret of Law: A Legal Anthropological Perspective*, eds. Monique Nuijten and Gerhard Anders, 1–24. Aldershot: Ashgate.

- Archer, Rory, and Krisztina Rácz. 2012. "Šverc and the Šinobus: Small-Scale Smuggling in Vojvodina." In *Subverting Borders*, eds. Bettina Bruns and Judith Miggelbrink, 59–83.
- Bajić-Hajduković, Ivana. 2014. "Remembering the 'Embargo Cake:' The Legacy of Hyperinflation and the UN Sanctions in Serbia." *Contemporary Southeastern Europe* 1 (2): 61–79.
- Brković, Čarna. 2015. "Management of Ambiguity: Favours and Flexibility in Bosnia and Herzegovina." *Social Anthropology* 23 (3): 268–82.
- Burawoy, Michael. 1985. *The Politics of Production: Factory Regimes under Capitalism and Socialism*. London: Verso.
- Carbonella, August, and Sharryn Kasmir. 2015. "Dispossession, Disorganization and the Anthropology of Labor." In *Anthropologies of Class: Power, Practice, and Inequality*, eds. James G. Carrier and Don Kalb, 41–52. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Das, Veena, and Deborah Poole. 2004. "State and Its Margins: Comparative Ethnographies." In *Anthropology in the Margins of the State*, eds. Veena Das and Deborah Poole, 3–33. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Dinkić, Mladan. 1997. *Ekonomija destrukcije: Velika pljačka naroda*. Belgrade: Stubovi kulture.
- Elyachar, Julia. 2005. *Markets of Dispossession: NGOs, Economic Development, and the State in Cairo*. Durham, NC: Duke University Press.
- European Commission. 2015. "Screening Report Serbia: Chapter 14 – Transport Policy." http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/serbia/screening_reports/screening_report_ch_14_serbia.pdf.
- Ferguson, James, and Akhil Gupta. 2002. "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality." *American Ethnologist* 29 (4): 981–1002.
- Greenberg, Jessica. 2011. "On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia." *American Anthropologist* 113 (1): 88–100.
- Hasty, Jennifer. 2005. "The Pleasures of Corruption: Desire and Discipline in Ghanaian Political Culture." *Cultural Anthropology* 20 (2): 271–301.
- Humphrey, Caroline. 2002. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- International Monetary Fund. 2006. "IMF Country Report No. 06/58 Republic of Serbia." <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2006/cr0658.pdf>.
- International Monetary Fund. 2011. "IMF Country Report No. 11/9 Republic of Serbia." <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2011/cr1109.pdf>.

- International Monetary Fund. 2016. "IMF Country Report No. 16/287 Republic of Serbia." <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16287.pdf>.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime*. New York, NY: Berghahn Books.
- Jauregui, Beatrice. 2014. "Provisional Agency in India: Jugaad and Legitimation of Corruption." *American Ethnologist* 41 (1): 76–91.
- Jessop, Bob. 2008. *State Power: A Strategic-Relational Approach*. Cambridge, U.K.: Polity.
- Kojanic, Ognjen. 2015. "Nostalgia as a Practice of the Self in Post-Socialist Serbia." *Canadian Slavonic Papers* 57 (3–4): 195–212.
- Lyon, James. 1996. "Yugoslavia's Hyperinflation, 1993-1994: A Social History." *East European Politics and Societies* 10 (2): 293–327.
- Mikuš, Marek. 2016. "The Justice of Neoliberalism: Moral Ideology and Redistributive Politics of Public-Sector Retrenchment in Serbia." *Social Anthropology* 24 (2): 211–27.
- "Monopolisti, a gubitaši." 2014. *Politika Online*, 26. jul. <http://www.politika.rs/sr/clanak/300387/Sve-tajne-javnog-resora/Monopolisti-a-gubitasi>.
- Musić, Goran. 2013. *Serbia's Working Class in Transition, 1988-2013*. Belgrade: Rosa Luxemburg Stiftung.
- "Naplatne rampe kao rudnici zlata." 2007. *Politika Online*, 29. maj. <http://www.politika.rs/sr/clanak/26420/naplatne-rampe-kaorudnici-zlata>.
- Olivier de Sardan, J. P. 1999. "A Moral Economy of Corruption in Africa?" *The Journal of Modern African Studies* 37 (1): 25–52.
- Ries, Nancy. 2002. "'Honest Bandits' and 'Warped People': Russian Narratives about Money, Corruption, and Moral Decay." In *Ethnography in Unstable Places*, eds. Carol J. Greenhouse, Elizabeth Mertz, and Kay B. Warren, 276–315. Durham, NC: Duke University Press.
- Roitman, Janet. 2005. *Fiscal Disobedience: An Anthropology of Economic Regulation in Central Africa*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Scott, James C. 1985. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Simić, Marina. 2014. *Kosmopolitska čežnja: Etnografija srpskog postsocijalizma*. Beograd: Centar za studije kulture FPN & Čigoja štampa.
- Sörensen, Jens Stilhoff. 2003. "War as Social Transformation: Wealth, Class, Power and an Illiberal Economy in Serbia." *Civil Wars* 6 (4): 55–82.
- Spasić, Ivana. 2012. "Jugoslavija kao mesto normalnog života: sećanja običnih ljudi u Srbiji." *Sociologija* 54 (4): 577–94.

⇐ O. Kojanić, 'You Can't Weed Out Corruption': Railway Workers' Assessments of the State... ⇐

Tsing, Anna Lowenhaupt. 2005. *Friction: An Ethnography of Global Connection*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

“U ‘Železnicama’ tri hiljade radnika manje.” 2016. *Politika Online*, 21. decembar. <http://www.politika.rs/sr/clanak/370441/U-Zeleznicama-tri-hiljade-radnika-manje>.

World Bank. 2008. “ICR871 Implementation Completion and Results Report - First Programmatic Private and Financial Development Policy Credit.” <http://documents.worldbank.org/curated/en/927111468100761613/pdf/ICR8710ICR0P081closed0August0402008.pdf>.

YouTube.com. 2015. Velja Ilić podržava kraduckanje. https://www.youtube.com/watch?v=rZ7_Fi953es.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Dejana Kostić

University of Osnabruck
kostic.dejana@gmail.com

Guarding the Goods, Producing the State: Analysis of Narratives of Customs Officers

By focusing on narratives of customs officers from Serbia and Bosnia and Herzegovina, I examine how technological and organizational change of customs work influences governance and sovereignty of the state and how customs officers produced a specific imaginary of the state through their narratives. Supporting the contention that the transnational flow of goods and people restructures rather than undermines the state power, the Serbian and Bosnian cases reveal how technological and organizational change of customs work opened up new arenas for an expression of state sovereignty and new modes of governance. Furthermore, I analyze narratives about unauthorized actions, or shady business as customs officers call it, as a mechanism through which “the state” is discursively constructed.

Key words: customs officers, state, technological and organizational change, shady business (muljanje).

Чување робе, производња државе: анализа наратива цариника

Фокусирајући се на наративе цариника из Србије и Босне и Херцеговине, испитујем како технолошке и организацијске промене царинског рада утичу на управљање и суверенитет државе, те како цариници производе одређени имагинаријум државе својим наративима. Подржавајући тврдњу да транснационални проток робе и људи реструктурира, а не подрива моћ државе, примери из Србије и Босне и Херцеговине откривају како су технолошке и организацијске промене отвориле нове просторе за изражавање суверенитета и нових начина управљања. Поред тога, анализирам наративе о неовлашћеним радњама или о „муљању“, како их цариници називају, као механизам посредством којег је „држава“ дискурзивно конструисана.

Кључне речи: цариници, држава, технолошке и организацијске промене, „муљање“.

Introduction

This century opens on two sets of contradictory images: the power of the national state sometimes seems more visible and encroaching and sometimes less effective and less relevant. Countering assertions that the accelerated flows of persons, goods and capital, as well as the insistent presence of multi-, trans-, and su-

pranational entities signal the demise of the state (see Appadurai 1996, Hannerz 1996), scholars from a wide range of fields have come to recognize that the state remains important in ordering of social, political, and material life. The analytical problem has shifted from a search for state survival to tracking substantive shifts in state form and function (Ferguson and Gupta 2002, Trouillot 2001). Empirically sound research about customs work has the potential to contribute to knowledge about the state and reveal additional or alternative modalities of contemporary statehood.

I use form to emphasize the notion of a powerful state devoid of content, which is produced through a variety of power discourses and practices. In this way, I attempt to leave the state as both an open notion and an entity, which is not reified through analysis but is taken as the object of enquiry. In using such notion of the state I echo authors who argue that state has no institutional fixity on either theoretical or historical ground (Abrams 1988, Trouillot 2001). Thus, the state is not an apparatus but a set of discourses, practices, processes and their effects. Governmental institutions, such as customs, can be studied effectively without postulating the reality of the state. However, this theoretical position does not imply that the state is an abstraction which has coherent manifestations. By thinking about the state in this way, I want to examine how the state is produced as real through different discourses.

Customs regimes have long been central to the operation of the modern state. The operations of customs authorities enfolded within mundane modalities of commerce, policing, territoriality, and taxation, are elements of a state's bureaucratic apparatus that are largely taken for granted (Chalfin 2006, 246). However, being a definitive component of the state apparatus in its modern manifestation, customs is emerging anew as a strategic space of state making. Through the everyday procedures of customs work (counting, coding, and calculating) and the shaping of the sorts of objects, attributes, transactions, and geographic transpositions that are deemed "legible or illegible," visible or invisible, to the state these protocols have significant implications for the epistemological and ontological premises of state authority (cf. Chalfin 2006, 248). Having this in mind, I argue that customs serve as an important site for investigation of the state authority.

Consequently, this study proposes an empirically grounded understanding of customs work. It builds its argument based on the research carried out with customs officers in Serbia and Bosnia and Herzegovina. During the research, I had the opportunity to carry out eight semi-structured, in-depth interviews with customs officers working on different borders and customs outposts. I conducted interviews with two customs officers from Bosnia and Herzegovina who were working on the Serbian-Bosnian border. Furthermore, one participant in the study was working on the Serbian-Hungarian border and one was working at an airport in Serbia. I managed to conduct two interviews with customs officers who were working in customs outposts in different cities in Serbia. In addition, I conducted one interview with a customs officer who was retired for two years and who had experience working on several borders. It is important to note that there were no differences between narra-

tives of Serbian and Bosnian customs officers. However, this could be result of the very small number of Bosnian customs officers included in the study.

In the interviews, research participants were asked to describe their daily work practices in as much detail as possible and to discuss their experience of customs work. Interviewing customs officers from different states who work on different borders and customs outposts can provide better insights into the prevailing understandings of borders, the state and customs work. This does not mean that I provide a more truthful generalization about customs work, the state and borders. My argument is instead that a diverse research sample provides a better understanding of potentially general trends in specific contexts.

The policing of cross-border trade has undergone a veritable transformation in many countries (see Cote Boucher 2015, Chaflin 2007). However, customs officers have not only been at the receiving end of technological and organizational change (Cote-Boucher 2015, 52). Customs officers actively negotiate and engage with these transformations. Through analysis of narratives, the processes of reaffirmation, construction and reproduction of the state can be captured. The final goal is not to find a simple answer to the question of what the state is, but rather to provide insights into the ways in which the state emerges as a historical construction, the temporary result of different social, political and symbolic processes. Thus, it is important to pay attention to how the state comes into being, becomes “real” through narratives and representations.

Technological change of customs work

Some of the changes in customs work could be understood by taking into account William Walters's insights about mobile worlds. Walters states that mobile worlds are open worlds, but this openness, i.e. this form of freedom that is associated with the political construction of extended social and economic spaces, renders them vulnerable (Walters 2004, 245). The danger is posed by the proliferation of illicit and clandestine mobilities – the movement of “illegal” immigrants, drugs, bio-hazards, contraband, weapons, terrorists, and so on. This concern with clandestine movement is evident in the stories of customs officers whom I interviewed. Elaborating on why customs work is important, Zoran,¹ who is currently working on the Serbian-Bosnian border, said:

Primarily, customs is important because of security. On the one hand you need to protect the state against terrorism. There are dangerous materials, drugs and weapons which terrorists could use. On the other hand you need to protect the health of its citizens.

I would like to make two points here. First, if we see securitization as pervasive throughout society as Choutin (2014, 3) suggests, we could see how the rea-

¹ In order to protect anonymity of my interviewees, I have changed their names and some biographical details.

soning of these customs officers reflects it. Williams explains securitization as a social process through which issues become “securitized”, treated as security issues, through these speech-acts which do not simply describe an existing security situation, but bring it into being as a security situation by successfully representing it as such (Williams 2003, 513). I do not want to as to speculate or not whether customs officers really believed that their duty is protection of the state against terrorism. Following Williams, my argument is that through describing the importance of their duties primarily in terms of security, customs officers discursively constructed the security issue as a social problem. Not only did customs officers discursively construct security as social problem, they also legitimized their work through the discourse of security.

Another point that I would like to highlight is that of the customs officers’ perceiving of potential threats as threats to the society and the state. Ole Waever and his colleagues speak of “societal security” emphasizing that the focus of insecurity has shifted from the geopolitical space of interstate relations to the threats to society itself (Waever, 1996). In Zoran’s quote we could see that the potential threats are not coming from other states. The focus is put on the threats to society and state coming from dangerous goods and terrorists who could use those dangerous goods.

In helping fight these threats, technology was often mentioned as very important. Various electronic devices and gadgets have been introduced into the work of the customs officers. These devices include different scanners for goods, optic cameras, Geiger counters, etc. Most of the customs officers praised the technological advances, claiming that it made their jobs easier. As an interviewee put it:

Technology progressed, informational systems progressed, electronic devices too, and all of that helped in carrying out security measures. There are devices for scanning goods, optic cables, so that we don’t need to open every truck on the border. I have an optic camera which I can use to examine goods on the border and make the flow of goods faster.

From this quote we could see that customs authorities need to strike a balance between the dual mandates of facilitation of trade on the one hand and control and security on the other. We find these modes of governance in combination, operating in tandem, and also in tension with each other. As Branko, who is currently working at a customs outpost in one city in the north of Serbia, told me:

We have those new scanners, they are very dangerous. And they don’t even tell us that they are dangerous. You can get really sick if you use them. They are also very complicated to use sometimes. Sometimes they make procedures very long. So you need to choose: you’re either gonna make the flow of goods faster or control it. But let’s be honest, you can’t control everything. Nevertheless, what you control – you really control.

This answer not only illustrates tensions between the facilitation and the control of goods, but also changes in customs oversight. Customs substitutes one sort of oversight – knowing generally and vastly – for knowing deeply and specifi-

cally. The goods that are checked are going through serious controls. What emerges here is a new way of looking “over” – a gaze much more lateral than vertical, further confounding the conventions of governmental oversight (cf. Ferguson and Gupta, 2002).

Customs work has not been transformed only because of the new technological devices that customs officers use, but also by introducing new computer and informational systems. I would argue that more than scanners or optic cables, new computer networks changed the customs border management and opened up new possibilities in facilitation of border controls. I would like to list two ethnographic examples that could support that argument.

During the interview Zoran took my notebook and started drawing the organizational structure of customs administration in Serbia. In the smallest circles he put the names of different border crossings; he linked them to bigger circles in which he wrote names of customs outposts (he linked each border crossing with the jurisdictionally responsible customs outpost). In the central and the biggest circle he wrote customs administration and HOST. When I asked him to specify what HOST is, he told me that it is a computer network which connects all customs outposts and customs offices. According to him, HOST makes all documentation regarding customs easily available for control. This created a sense only technology not only made the flow of goods easy and simple to control, but also strengthened the control of customs work. As one of his colleagues put it:

The informational system is connected on the state level. I need to use my personal password and number to log into the system. I need to put in the information about what I have done during my shift: how many cars or trucks I checked, what I checked, what I found. All of that needs to be available to my superiors.

In addition, information technology created possibilities for a new form of governing at a distance. By using and increasingly relying on information technologies, Serbian and Bosnian customs administrations entered a period of restructuring based on a customs-at-a-distance model. I had an opportunity to have a glimpse into how the informational system works. As Dane showed me, all the information needs to be received before the arrival of trains at the border. The introduction of electronic declarations in customs work transformed everyday work routines. ‘Commercial’ officers now spend several hours a day in front of computer screens, reviewing customs declarations. Although increasing the scope of customs’ power, this is very much a form of government at a distance (Chafin 2007, 1615). The pre-arrival information requirement extends customs’ authority outward in time and space as importers are made responsible to customs even before goods reach the borders. Here, the bounds of customs’ authority are enlarged, moving beyond the territory of the state, even as customs officers remain within it. After explaining to me how the informational system works, Dane told me:

It is a very good system. We sold this system to the Dutch customs and to someone else, I can’t remember to whom. But I think it functions better there than here.

These comments indicate that border management is turned into a commodified service within a market economy. What we have here is the transformation of sovereignty – specifically sovereignty service wrapped into an e-customs product – into an alienable and transactable commodity (cf. Chaflin 2006, 260). When talking about similar programs being developed and later sold in the case of Senegal, Chaflin states that the state of origin, in the course of transferring a component of its own sovereign capacitation, takes on a multinational corporate form (Chaflin 2006, 258). The means of making state sovereignty emerge as fungible entities whose value is realized in the course of exchange and deliberately produced by a state for the transfer to other states for profit (Chaflin 2006, 258). In this form of national branding, the state becomes known internationally in its corporate, rather than in its political form.

Organizational change of customs work

Customs work has not been changed only due to technological advances, but also because of the reorganization of the service. After the war and the dissolution of SFR Yugoslavia, Serbia and Bosnia and Herzegovina have established their own national customs administrations. Consequently, new national customs laws were introduced. Speaking about these changes, Dane, who works at the Serbian-Hungarian border, told me:

Well, customs law changed, border controls changed according to the new law. Customs law is changing depending on the position of the state. Before we had one principle. If the state is liberal, then the border controls are more liberal. If the organization of the state is stricter, then the border controls are stricter. In accordance with the changes in the state, the border controls are changing.

While in some cases the changes in customs work were perceived as a result of the influence of trans- and supranational organizations (Chaflin, 2007), for customs officers whom I interviewed these changes were initially the results of changes in the state system. According to the new laws, customs service and work had been reorganized. Sloba, a retired customs officer, told me:

In Yugoslavia everyone was doing everything. Every customs officer was checking goods, checking documentation, conducting investigations against smuggling and so on. But later I changed multiple positions. I was customs supervisor, inspector against smuggling, I was reviewing documents.

The new laws also introduced new branches of customs such as protection of intellectual property, customs investigations, risk analysis and internal controls. Although some of the initial changes were the result of the changes in the state system, such as protection of private property, I would argue that the subsequent changes were the result of influences from various supra- and transnational organizations. Customs operations are being synchronized with wider transnational trends. Customs is responsible for implementing the accords of an array of supra- and international organizations, ranging from the World Customs Organization (WCO) to

the World Trade Organization (WTO) and World Health Organization (WHO). Both Serbia and Bosnia and Herzegovina are also partners in numerous bilateral customs and trade agreements. To become familiar with globally sanctioned procedures, customs officers at all levels of the service commonly participated in international initiatives. In order to make customs officers familiar with the new procedures and organizational structures of customs, various lectures and seminars were organized for them. These seminars and lectures were held by representatives of organizations to whose standards Serbian and Bosnian customs were supposed to comply. International protocols were very much perceived by customs officers to demonstrate their membership in a supranational order and to legitimate the state authority. Srdjan, who is currently working at a customs outpost, told me:

Our customs administration is a signatory of cooperation [agreements] with different national customs administrations and international organizations. We need to follow procedures that they prescribe. If the World Customs Organization changes tariff numbers of certain goods, we need to accept that. If the state wants to function it needs to follow other states and organizations.

As we can see from Srdjan's quote, standardized forms of practices serve as a language of recognition between states. In addition, we could also see that while upholding the authority of the state, customs administration has come to depend on supranational and transnational regulatory orders for the standards they pursue. Here, the authority of the state is derived from its ability to comply with the standards of other states and organizations.

However, despite that customs officers in Serbia and Bosnia and Herzegovina see trainings and seminars held by customs officers from different European countries and the United States as a way to legitimize state authority, most of the customs officers were somewhat insulted by these trainings. One of the customs officers told me:

After we changed the customs law in 2002, Englishmen and Swedes would come to give us lectures about security and train us how to fight terrorism. I mean, they would come here to lecture us and we² had the Congress on European Security back in 1977! We were someone, and now...

This loss of status associated with the loss of state was quite pronounced in narratives of customs officers I have interviewed. These shared discourses about "before" are not only ideological representations of the socialist system, they are also actively used in explaining the position of the "new" state. As this ethnographic example demonstrates, ideas about the state were also linked with how customs officers understood their "new" position in relationship to the "West".

Customs administrations have also come to depend on the involvement of various private actors in facilitation of trade and control. Customs authority became

² He is referring to Yugoslavia

partially subcontracted to private companies. Private companies' employees guard all entrances except the main ones at the airport and customs outposts when the border checkpoints are closed.³ A customs officer, who is currently working at the airport, told me:

Now we have increased security, it gets on my nerves. Before, we had customs officers who were standing in front of the entrance, but now the state does not have enough money. At the entrances we have private companies' employees. But they need to go through our and the police's security checks.

As we can see, customs moved from being the ultimate source of the state's authority to an agent of control for others actors. Customs officers are no longer the only authority that controls entrances; however they now control employees of private companies that work at these entrances as well. In such circumstances, customs' delegation of governance functions is bound up with a more comprehensive deconcentration of power (Hibou 2005, 37), in which customs operations are increasingly outsourced. Under such arrangements, states rule through auxiliary agencies and intermediaries, often blurring the boundary between public and private actors and interests. Authority of customs has not been outsourced solely to private security agencies, but also to private trade companies. Dane, who works on the Serbian-Hungarian border, described what this looks like:

Sometimes companies themselves check goods. Those are trustworthy companies. Usually these companies are not from Serbia, but from abroad. They can open trucks themselves, unseal customs seals, examine goods themselves. Sometimes they call us to be present when they do that. That is usually when they suspect that something is wrong with the goods or that some of the goods are missing.

Beatrice Hibou writes that negotiations are always at the center of the process of delegation and control which characterizes this mode of increasingly private indirect government (Hibou 2004, 15). We can see that although private companies have the authority to conduct customs control, in certain cases they asked customs officers to be present during the procedures of examination. Different authorization rights are negotiated between private companies and customs authorities.

Falling into Hibou's (2004, 3) category of private intermediaries, private companies are "deputized" to different degrees to carry out customs duties. For instance, Dane said that the private companies which are in charge of luxury goods have the most authorization. Companies that trade in luxury goods, such as perfumes and expensive watches can conduct the whole process of examination by themselves; other companies have less authorization in conducting customs procedures.

³Serbia and Bosnia and Herzegovina have two types of border checkpoints. The so called "small border checkpoints" are open twelve hours a day. The international border checkpoints are open twenty four hours.

These examples of outsourcing of customs authorities to private agencies and private companies show that border crossings are spaces of intersection and interdependence that are equally requiring flexible forms of rule. Customs operates not only through direct oversight, but also through different forms of indirect control. This enables customs authorities to pursue a bifurcated mode of governance: direct and indirect, dedicated and delegated (Chaflin 2006, 261).

Contrary to the Canadian case about which Cote Boucher (2015) writes, customs officers in Serbia and Bosnia and Herzegovina did not feel that technological and organizational changes influenced their discretionary powers in any way. Despite the loss of their monopoly over decision-making in customs release and border policing decisions, it does not follow that the need for discretion has been eliminated in customs matters. They felt that they still have great leeway in decision making. One of the customs officers said:

Every person that crosses the border line needs to declare to the customs officers what goods he or she has. On the other hand, a customs officer is obliged to look at the goods, but there is work experience and a customs officer can trust someone or not. It is a personal attitude, but we know what someone can bring into the country or take out of the country.

However, they felt that it is expected of them to perform more complex customs tasks. Branko, who is currently working on the Serbian-Bosnian border, expressed resentment about this situation:

You would not believe what they force us to know! It is unbelievable! These procedures, new informational systems, I need to know how to clear every kind of good; I need to know what someone can bring into the country. I finished high school, they expect from me to know stuff like I am holding a PhD!

As some regulations are added and others removed or modified, as technologies are introduced and new border programs and priorities adopted, the breadth of knowledge required is vast and oft-changing (cf. Cote Boucher, 2015). Technological and organizational changes result in complexity with which customs officers often find difficult to cope.

Shady business (muljanje)

During coding of the interviews I conducted, I noticed that when customs officers talked about “difference between practice and theory” in their work they used the word “muljanje” (shady business). I agree that translations should aim to preserve the colloquial language and phrases used by participants as expressions that hold cultural meanings which are important for the analysis (cf. Hennink et. al. 2011, 215). The expression muljanje refers to engaging in unauthorized actions, actions that are neither legal nor illegal. If someone is engaging in muljanje, that means that he or she is doing something in the gray zone or that they are trying to deceive someone else. The best phrase to translate muljanje is shady business.

Throughout the analysis I will use the phrase *shady business*, but I will retain the expression *muljanje* in brackets because it ensures that the cultural dimension of the data continues to be reflected throughout the analysis. In this subsection I would like to explore what customs officers referred to when they used the expression *shady business* (*muljanje*) and furthermore what we can learn about their imaginaries of the state from it.

When I asked my informants what the duties of customs officers are, they would usually say protection of the state and control of goods that are being imported and exported. Afterwards they would, to a varying degree, explain how they are supposed to do that. Customs officers referred to that as a “theory” of customs work. Quite disappointingly, they would add that there is “a big difference between theory and practice”. When I asked one of the customs officers what he means by that, he answered:

Customs are supposed to protect the state from an illegal and uncontrollable flow of goods. But there is a lot of *shady business* (*muljanja*). If someone in the family is employed in the customs, you cannot be a customs officer. If you are a customs officer you can’t be married to someone who owns a freight company. But that is happening. I had one guy who was working with me who had something with one woman who owns a freight company. She always went to him when she needed to clear some goods.

Practices such as this customs officer described often served to explain what is “wrong with the state”. Timothy Mitchell argues that the very conception of “the state” as a set of reified and disembodied structures is an *effect* of state practices themselves (Mitchell, 1991). Such reading of the state allows for seeing it as coherent, although it might be a result of disembodied practices. Thus, I do not want to argue that because some practices of customs officers are *shady*, customs officers struggle with imagining the state as coherent and unitary. Because they often reified the state in their narratives, they did not question the practices themselves, but rather used these narratives to “diagnose” the condition in which the state is or which it should be.

Thus, instead of treating *shady business* (*muljanje*) as a dysfunctional aspect of customs organization, I see it as a trope through which the state is discursively constructed. The discourse of *shady business* turns out to be one of the key arenas through which the state comes to be imagined. By focusing on the discursive construction of the state, I wish to draw attention to the powerful representations by which the state is symbolically represented to its employees.

As Akhil Gupta argues in his analysis of discourses about corruption, that the “*system*” of corruption is not just a brute collection of practices whose most widespread execution occurs on the local level, it is also a discursive field that enables a phenomenon to be labeled, practiced, decried and denounced (Gupta 1995, 385). I would like to emphasize the idea of corruption as a system, not only because I agree with Gupta’s interpretation, but also because my informants also see *shady business* (*muljanje*) as such. Kale, who is currently working at the airport, told me:

One colleague of mine noticed when he was checking cars on the border that something is wrong with one of the cars. He had the same car, so he noticed, I probably wouldn't. Anyway, he saw that the passenger's legroom was than it should be for some reason. He decided to check the car. It turns out that the guy who was driving tried to smuggle drugs hidden in that part of the car. My colleague did the whole check, then he spent hours writing the report and you know what happened? The police came, they started asking questions. Then he needed to file a report to them. I mean, they must be involved in some of this shady business (*muljanje*). In the state everyone should work as one, but... He decided not to check cars again, unless he was told to do it.

The state constructed a system consisting of widely disparate institutions with little or no coordination among them. Abrams claims that the state is the unified symbol of an actual disunity. According to him, this is not just disunity between the political and the economic but equally a profound disunity within the political (Abrams 1988, 79). State institutions are manifestly divided against one another, volatile and confused. What is constituted out of their collective practice is a series of ephemerally unified postures in relation to transient issues with no sustained consistency of purpose (Abrams 1988, 72). Kale's quote illustrates a rupture between the idea of the state as unified entity and actual practices of different state institutions. Different institutions conspicuously fail to display a unity of practice.

Customs officers were also aware that they are associated with corruption and shady business (*muljanjem*). I will describe two ethnographic examples that support that. After each interview, I offered the customs officers a bottle of home-made brandy (*rakija*) as a sign of gratitude for their help in my research. This type of brandy is rarely brought because most people produce it themselves. In the social and cultural context I was doing my analysis it is used as a gift which has more symbolic than economic value (cf. Malinovski 1979). Thus, I found it to be an appropriate expression of my gratitude. However, this often caused unease among customs officers. After I tried to give the bottle of *rakija* to one of the customs officers he told me:

And now what should I do? Should I accept it? Everyone knows that customs officers are corrupted and involved in shady business! Should I admit it and take it?

Another situation where a customs officer expressed concern with customs officers being associated with shady business and corruption happened during the interview. I wanted to find out more about his perception of shady business and what he refers to when he talks about it. He told me:

You know that most famous joke about customs officers? Let me tell you. One of the customs officers was supposed to get married and his colleagues talked about what they should buy him. One of the colleagues said that maybe they should let him work the night shift on the border. Another colleague said – but it would be too much!

By definition, corruption is a violation of norms and standards of conduct, and therefore the other face of a discourse of corruption is a discourse of accountability (Gupta 1995, 388). Herzfeld puts the emphasis in the right place when he says that accountability is a socially produced, culturally saturated amalgam of ideas about person, presence and polity (Herzfeld 1992, 47). The struggle for legitimacy, or efforts to disassociate from such discourses, could be interpreted in terms of the effort to construct the state symbolically in a particular manner. The manner in which customs officers negotiate the tension inherent in their location both helps to create certain representations of the state and powerfully shape assessments of it, thereby affecting its legitimacy (cf. Gupta, 1995).

I find it important that the customs officers did not refer to certain practices or actions as corrupted, but rather as shady business (*muljanje*). Expectations of “right” behavior, standards of accountability and norms of conduct for state officials come from social groups as well from “the state” (Gupta 1995, 388). Sometimes these standards and norms converge, but more often they do not. Thus, there are always divergent and conflicting assessments of whether a particular course of action is “corrupt” (Gupta 1995, 388). By using the expression shady business (*muljanje*) customs officers tried to negotiate discourses of accountability.

As I already mentioned, shady business refers to the gray zone, the zone which imagined as neither “inside” nor “outside” of the state. It shows that there is no position strictly outside or inside of the state because what is being contested is the terrain of the ideological field. Here I would like to give an example of practices that could also reflect this. Kale, who is currently working at the airport, told me:

Every customs officer has his or her number and password. You use these when you need to log in into the central network. You have your own number and you are not supposed to give it to someone else. But that is happening. People are doing shady business. Sometimes even the bosses tell you that you should allow someone else to use it.

We should not look at the state as coherent and unitary, but rather as a set of practices. Thus, instead of looking at the representations of shady work (*muljanje*) as practices outside of the state realm, they should be seen as a mechanism through which the state is being discursively constructed. This brings me to one very important point I would like to make regarding the analysis of shady business. Shady business could be seen as a form of corruption, a set of unlawful activities and actions that are in the “grey zone” of rules. Such activities and practices fit well into stereotypical representations of Eastern Europe which are present in the public discourse. However, in academia we can also see the presence of the discourse that Eastern European states represent “states in transition” where such practices exist because the state is not functional (Wallace & Latcheva 2006). I strongly oppose this view. This idea presupposes some kind of transition from a non-regulated state to a regulated state which treats the state as some kind of condition that should be achieved. Belief among social scientists that these practices exist because the state is not regulated feeds the idea that the state should be coherent and unitary. Thus, instead of feeding sociological imagination about the state, I tried to look at these practices as a mechanism through which state is constructed.

Conclusion

The study aimed to investigate how customs officers conceptualize the state and their own work as customs officers. I was interested in how people who are state employees, whose job is policing of the border, imagine and perceive what the state is. In addition, I was interested in how they talk about their job as customs officers. By doing so, I tried to contribute to the existing knowledge about the state and customs work by providing an analysis of these issues in a specific ethnographic context.

Customs officers emphasized over and over how their work changed due to technological and organizational change. Framing the importance of their work through the discourse of security, customs officers discursively constructed the issue of security. However, what appears to be at stake in customs work is not only the mandate of security, but also of facilitation of the flow of goods. Customs authorities need to strike a balance between the dual mandates of facilitation and trade on the one hand and control and security on the other. Technology was deemed as very important in managing this dual mandate. Usage of different technological devices helps customs officers to examine goods faster, but also to detect “threats” more easily. In addition, technology opened up new possibilities for governance at a distance. Technology also spawned an opportunity for turning border management into a commodified service. New informational systems that were created for the management of national borders were later sold to customs authorities of other countries. I argue that this represents a transformation of sovereignty into an alienable and transactable commodity.

However, technology was not the only thing that transformed customs work. Reorganization of customs work was equally portrayed as important for changes in customs work. After the dissolution of SFR Yugoslavia new national customs administrations were established. For customs officers whom I interviewed initial changes were the result of changes in the state system. I would argue that subsequent changes were the result of influences of various supra- and transnational organizations. Participation in protocols by various international organizations was very much perceived by customs officers to demonstrate their membership in a supranational order and to legitimate the state authority. Organizational change also included the outsourcing of customs authority to private companies. Under such arrangements, states rule through auxiliary agencies and intermediaries, often blurring the boundary between public and private actors and interests. While customs officers did not perceive that technological and organizational changes influenced their discretion power, they resulted in complexity which customs officers found difficult to cope with.

In order to further explore how customs officers imagined the state I analyzed how they talked about shady practices. Shady business (*muljanje*), as customs officers referred to these practices, is engaging in unauthorized actions, actions that are neither legal nor illegal. Instead of treating these practices as a dysfunctional aspect of customs work, I see them as a mechanism through which the state is discursively

sively constructed. Such an approach offers a critique of the conceptualization of the state as a monolithic and unitary entity. It also shows that there is no Archimedean point from which we can apprehend the state, only numerous situated knowledges.

References

- Abrams, Philip. 1988. "Notes on difficulty of studying the state." *Journal of Historical Sociology* 1(1): 58-88.
- Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at large: dimensions of globalization*. Minneapolis: University Minnesota Press.
- Chaflin, Brenda. 2006. "Global customs regimes and the traffic in sovereignty: enlarging the anthropology of the state." *Current Anthropology* 47 (2): 243-276.
- Chaflin, Brenda. 2007. "Customs regimes and materiality of global mobility: governing the Port of Rotterdam." *American Behavioral Scientist* 50 (12): 1610-1630.
- Chaflin, Brenda. 2008. "Sovereigns and citizens in close encounter: airport anthropology and customs regimes in neoliberal Ghana." *American Ethnologist* 35(4): 519-539.
- Choutin, Bibler Susan. 2014. Deportations studies: origins, themes, directions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, DOI: 10.1080/1369183X.2014.957175.
- Cote Boucher, Karine. 2015. "The paradox of discretion: customs and changing occupational identity of Canadian border officers." *British Journal of Criminology* 56(1): 49-67.
- Ferguson, James and Akhil Gupta. 2002. "Spatializing states: toward an ethnography of neoliberal governmentality." *American Ethnologist* 29(4): 981-1002.
- Gupta, Akhil. 1995. "Blurred boundaries: the discourse of corruption, the culture of politics, and imagined state." *American Ethnologist* 22(2): 375-402.
- Hannerz, Ulf. 1996. *Transnational connections: culture, people, places*. London and New York: Routledge.
- Hennik, Monique, Inge Hutter and Ajay Bailey. 2011. *Qualitative research methods*. New York: Sage Publication Ltd.
- Herzfeld, Michael. 1992. *The social production of indifference: exploring the symbolic roots of Western bureaucracy*. New York: Berg.
- Hibou, Beatrice. 2004. *Privatising the state*. London: C. Hurst and Co.
- Malinovski, Bronislav. 1979. *Argonauti Zapadnog Pacifika*. Beograd: BIGZ.

- Mitchell, Timothy. 1991. "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics." *The American Political Science Review* 85(1): 77-96.
- Trouillot, Michel-Rolph. 2001. "Anthropology of the state in the age of globalization: close encounters of deceptive kind." *Current Anthropology* 42(1): 125-138.
- Waever, Ole. 1995. Securitization and desecuritization. In *On security*, ed. Ronnie Lipschutz, 39-70. New York: Columbia University Press.
- Wallace, Claire and Rossalina Latcheva. 2006. "Economic transformation outside of law: corruption, trust in public institutions and informal economy in transition countries of Central and Eastern Europe." *Europe-Asia Studies* 58(1): 81-102.
- Walters, William. 2004. "Secure borders, safe haven, domopolitics." *Citizenship Studies* 8(3): 237-260.
- Williams, M. C. (2003). Words, images, enemies: securitization and international politics. *International Studies Quarterly* 47(4): 511-531.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Чарна Брковић

GSOSSES (Graduate School for East and Southeast European Studies), Regensburg
carna.brkovic@ur.de

Локална заједница и етичко држављанство: неолибералне реконфигурације социјалне заштите

Овај рад испитује последице редефинисања држављанства као етичке категорије, до којег је дошло током реформи социјалне заштите у Босни и Херцеговини (БиХ). Етичко држављанство представља посебан начин дефинисања односа између државе и индивидуе, односно посебну политику понашања која тежи ка томе да редефинише држављане као моралне субјекте одговорне заједнице. Рад етнографски демонстрира како је локална заједница, замишљена као скупина етичких актера, требало да преузме на себе већи дио финансирања и организације социјалне заштите. Превођење неолиберално-информисаних јавних политика под надзором међународне заједнице у БиХ довело је до стварања амбивалентног окружења у коме није постојао „јасан систем и модел” и у коме су лични односи добили посебан значај. Основни аргумент овог рада јесте да везе, „штеле” и сличне неформалне праксе не треба интерпретирати као логичне стратегије које људи користе како би превазишли проблеме тржишта и демократија „са грешком”. Везе и „штеле” су постале изузетно важне за организацију социјалне заштите управо зато што су неолибералне реформе оставиле недефинисаним улоге, одговорности и процедуре заштите. Сама потреба да се социјална заштита персонализује јесте саставни дио савремених, глобалних, неолибералних идеја о односу државе и друштва, а везе и штела су омогућиле људима да активно преговарају о улогама, одговорностима и процедурама социјалне заштите унутар својих локалних заједница.

Кључне ријечи: социјална заштита, локална заједница, етичко држављанство, клијентелизам, везе, „штела”, Босна и Херцеговина.

Local Community and Ethical Citizenship: Neoliberal Configurations of Social Protection

This article explores the consequences of redefining citizenship as an ethical category during social protection reforms in Bosnia and Herzegovina (BiH). Ethical citizenship refers to a particular way of defining the relationship between the state and a person; a special politics of behavior that seeks to redefine citizens as moral subjects of responsible communities. The article ethnographically demonstrates that a local community, imagined as a collective of ethical actors, was expected to take over a major portion of financing and organizing social protection. Translating neoliberal policies to BiH, under supervision of the international community, created an ambiguous environment without a «clear system or model» in which

personal relationships gained a special relevance. The article argues that favors and informal practices, such as *veze* and *stela*, were not strategies people used to overcome problems of postsocialist markets and democracies. *Veze* and *stela* have become particularly important for the organization social protection because neoliberal reforms left undefined roles, responsibilities, and procedures of protection. The very need to personalize social protection was a constitutive element of contemporary, global, neoliberal ideas about the relationship between the state and society, while *veza* and *stela* enabled people to actively negotiate roles, responsibilities, and procedures of social protection within their local communities.

Key words: social protection, local community, ethical citizenship, clientelism, favors, *veze*, *stela*, Bosnia and Herzegovina.

Увод

Приватна аутобуска компанија организовала је бесплатан превоз за дјецу са ометеностима у развоју и њихове родитеље, на линији између села и оближњег Града.¹ Да ли је аутобуска компанија пружила ову услугу због личног, хуманитарног саосјећања својих запослених? Да ли је ова услуга била дио програма корпоративне друштвене одговорности аутобуске компаније? Можда је бесплатан превоз био обезбијеђен као резултат сарадње општине и такозваног „трећег сектора“? Сва ова питања имају исти одговор – и да и не.

Како је дошло до тога да компанија обезбиједи бесплатан превоз? Једна мајка и њено дијете са ометеностима у развоју су се редовно возили овом линијом од села у коме су живјели до оближњег Града, гдје су ишли на састанке организације *Сунце*. Након неког времена, возач аутобуса је замолио власника аутобуске компаније да дозволи овој жени и њеном дјетету да се бесплатно возе. Власник се сложио са предлогом и увео је бесплатну вожњу, не само за ову жену и њено дијете, већ за сву дјецу са ометеностима у развоју и њихове родитеље. Међутим, нова услуга је понуђена само на овој једној аутобуској линији. Родитељи и дјеца који су живјели у другим селима и другим дијеловима града нису имали никакве користи од ње. Нова услуга је допринијела благодању дјеце са ометеностима у развоју и њихових родитеља, али на спорадичан и несистематичан начин.

Родитељке из организације *Сунце* су ми испричале ову причу као илустрацију неких од проблема са којима су се свакодневно суочавале у организацији социјалне заштите у свом граду. *Сунце* је организација која је радила са дјецом са ометеностима у развоју и њиховим родитељима. Око двадесет родитељки (све су биле жене) доводило је своју дјецу редовно у *Сунце* да се заједно играју и да раде са специјалним педагошкињама, док су оне сједјеле у посебној соби, причајући, испијајући кафе и пушећи. Током дванаест мјесеци посматрања са учествовањем, које сам вршила у току 2009. и

¹ Сва лична имена и неки биографски детаљи су промијењени како бих у потпуности заштитила анонимност својих саговорника и саговорница. Из истог разлога, користим генеричко име „Град“.

2010. године у Граду у Босни и Херцеговини (БиХ), волонтирала сам у *Сунцу*. Најчешће сам проводила вријеме са родитељкама, слушајући њихове разговоре. Родитељке су се често жалиле на врло ниску новчану помоћ коју су добијале, као и на произвољност система социјалне заштите. Говориле су да је социјална заштита „мистериозна“, „конфузна“ и „хаотична“. Тврдиле су да „код нас, све може и ништа не може“. Како би нашле свој пут кроз тако хаотичан и мистериозан систем, мајке су често посезале за личним везама и штелом. Другим ријечима, ослањале су се на друштвене релације које би у дискурсу развоја обично биле описане као клијентелистичке и коруптивне. На примјер, када су хтјеле да се сусретну са градоначелником да би тражиле бољу организацију социјалне заштите, родитељке нису покушале да закажу састанак званичним путем. Умјесто тога, тражиле су везу – некога ко је радио у општинској власти и ко је могао да им учини услугу.

Овакве поступке можемо интерпретирати на више начина. Прво, можемо рећи да су се мајке ослониле на локалну, културно специфичну форму друштвености – везе и штелу – како би превазишле проблеме слабе државе, недовољно развијеног тржишта и демократије, цивилног друштва у развоју, као и система социјалне заштите у трансформацији. Управо ово представља доминантно објашњење неформалних пракси у источној Европи. Из ове перспективе, коју зовем „системском“, везе и „штеле“ у бившој Југославији, *блат* у Русији, *znajomości* у Пољској и друге сличне неформалне праксе последица су турбулентне постсоцијалистичке и/или постратне транзиције ка демократији, тржишној економији и владавини права. Овакве неформалне праксе пружају локално разумљив и логичан пут рјешавања проблема у постсоцијалистичким државама „са грешком“. Тако, на примјер, политиколошкиња Алена Леденева сугерише да постсоцијалистичке неформалности пружају прилику да се превазиђу дефекти тржишне економије у Русији:

„Као што централно планирана економија није била заиста централно планирана економија, већ је зависила од неформалних пракси као што су *толчачи* („они који гурају“ да се оствари план у индустрији), *блат* (употреба личних веза за рјешавање проблема), *притиски* (лажно извјештавање), и слично, тако и тржишна економија данас није заиста тржишна економија. Ово се дешава углавном због тога што неписана правила и даље имају кључну улогу у систему. Држава је дјелимично одговорна“ (2011,723).

У системској перспективи, „нису људи, већ систем“ то што тјера људе да зависе од неформалности: тржишна економија није *заиста* тржишна економија; млада демократија и нова јавна администрација нису сазреле; цио (пост)социјалистички систем је пун грешака и неконзистентности. Отуда настаје потреба да се ствари рјешавају неформалним путем. Неформалне праксе, личне услуге и везе представљају рационалну стратегију за преживљавање у (пост)социјалистичком, трансформишућем окружењу.

Међутим, ја се не слажем са оваквом, системском перспективом. Она имплицитно претпоставља како функционише „права“ тржишна економија, односно „зрело“ друштво. За системску перспективу, нација-држава – односно национална економија и национална политика – представља основну мјерну јединицу. На тај начин, системска перспектива репродукује националистичку политичку имагинацију, те инфантилну слику постсоцијалистичких земаља као не баш стварно модерних политичких заједница које каскају за Западом.

У овом тексту ћу тврдити како везе, „штеле“ и сличне неформалне праксе не треба интерпретирати као логичне стратегије које људи користе како би превазишли проблеме тржишта и демократија „са грешком“. Тврдићу да је сама потреба да се социјална заштита персонализује *саставни дио* савремених, глобалних, неолибералних идеја о односу државе и друштва.

Након завршетка рата 1995. године, некадашњи југословенски такозвани „медицински модел“ социјалне заштите у Босни и Херцеговини полако је трансформисан у такозвани „социјални модел“ социјалне заштите.² У социјалном моделу је „цијела заједница“ – шта год ово значило – дијелила одговорност за то како живе особе са ометеностима у развоју. Другим ријечима, умјесто јавних институција и/или породице, сада су „сви“ – грађани, школе, невладине организације, удружења грађана, приватни бизниси итд. – носили дио одговорности за организацију социјалне заштите. Међутим, „заједница“, баш као и „друштво“, јесте вишесмислен појам. У току мог истраживања 2009. и 2010. године, било је потпуно отворено питање ко у заједници треба да пружи који социјални сервис, те због чега.

Мој аргумент је да су везе и „штеле“ постале изузетно важне за организацију социјалне заштите управо зато што су неолибералне реформе оставиле недефинисаним улоге, одговорности и процедуре заштите. Везе и „штеле“ не морају бити схваћене као посљедица транзиције, то јест демократизације и маркетизације држава „са грешком“. По мом мишљењу, везе и „штела“³ су омогућиле људима да активно преговарају око улога, одговорности и процедура социјалне заштите унутар својих локалних заједница. Како бих образложила овај аргумент, прво ћу објаснити како је „локална заједница“ била замишљена у јавним политикама. Затим ћу етнографски описати шта је „локална заједница“ означавала у свакодневном животу.

² Треба напоменути да се термин „социјални модел социјалне заштите“ користи само у неким бившим социјалистичким земљама, у склопу реформи социјалне заштите, те да се у другим контекстима сматра чудним и нејасним, односно бесмисленим.

³ *Штела* (исто што и веза): именица која означава особу, праксу или однос који су важни за прибављање јавног или приватног ресурса преко личне везе. Штела указује на то да није поштована званична процедура за прибављање ресурса или да такве званичне процедуре није ни било.

Како је замишљена локална заједница у јавним политикама?

Након завршетка рата 1995. године, административна структура БиХ је добила врло специфичан облик. БиХ се данас састоји од низа административних јединица, које укључују два ентитета (Република Српска и Федерација БиХ), Брчко дистрикт као ентитетски неутралну административну јединицу, а затим и десет кантона у Федерацији БиХ. Сваки од ових административних нивоа има своју владу и управне органе. Државна сувереност је додатно фрагментирана постојањем међународно контролисане Канцеларије високог представника за БиХ, која такође има неке владине функције. Сви ови различити нивои управљања заједнички чине БиХ као државу. Једна од последица фрагментираних административних структура јесте та да социјална заштита, пензије, здравство и рад нису регулисани на исти начин на цијелој територији БиХ. Заправо:

„Сервиси које можеш добити и даље великим дијелом зависе од тога гдје живиш. У једном од сиромашнијих кантона Федерације Босне и Херцеговине, ратни ветеран који живи са повредом главе и проблемима у менталном здрављу можда прима свега 12КМ (6ЕУР) мјесечно од свог локалног Центра за социјалну заштиту, за издржавање четворочлане породице, док у богатијим кантонима сума је око десет пута већа“ (Maglajlić-Holiček and Rašidagić 2007, 163).

У првим послјератним годинама у БиХ, дакле од 1995. до 2000. године, међународне НВО су пружале директну, хуманитарну помоћ угроженим особама. У току 2000-их, фокус међународних НВО се промијенио: умјесто хуманитарне помоћи, ове организације су почеле да улажу у развој програма, стратегија и јавних политика које би имале дуготрајније ефекте. Јавне политике су реформисане средином 2000-их, уз снажну супервизију различитих међународних актера. Због фрагментисане административне структуре државе, реформа јавних политика о социјалној заштити је захтијевала „сарадњу са 13 министарстава која су задужена за доношење одлука и легислативу“ (Maglajlić-Holiček and Rašidagić 2007, 151). У току реформе јавних политика средином 2000-их, „локална заједница“ је дефинисана као кључни оквир за организацију и пружање социјалне заштите. Овакво истицање улоге „локалне заједнице“ било је последица глобално присутних, неолибералних идеја о односу државе, тржишта и друштва. Наглашавање локалне заједнице као кључног оквира за социјалну заштиту врло се добро уклопило у фрагментирани административни контекст БиХ.

Реформа се може испратити у документу који се зове „Средњорочна стратегија развоја 2004–2007“ (*Medium Term Development Strategy 2004–2007*, односно МТДС). МТДС дефинише „локалну заједницу“ као једну од двије кључне институције које носе одговорност за социјалну заштиту. МТДС прецизније одређује:

„Носиоци социјалне заштите у РС [један од два административна ентитета у БиХ] су Влада РС и локална заједница. Влада РС је

носилац уређивања и дефинирања односа, права, дужности, одговорности и садржаја социјалне заштите. Локална заједница је оквир за задовољавање већине личних и заједничких потреба грађана, укључујући и социјалну заштиту“ (MTDS, 167).

МТДС је понудио кохерентну визију организације социјалне заштите у БиХ: када би корисници и кориснице социјалне заштите успјели да убиједу друге особе да волонтирају, невладине организације да сарађују са државним институцијама, а приватне компаније да понуде програме друштвене одговорности, њихове потребе би биле задовољене. Другим ријечима, када би сви елементи „локалне заједнице“ пружили дио подршке, родитељи дјеце са ометеностима у развоју би могли добити неопходну помоћ. У визији коју је понудио МТДС, локална заједница представља простор у коме се грађанска права и етичко-моралне обавезе спајају, тако да државни, цивилни и приватни актери могу сарађивати као партнери на различитим пројектима. Оваква визија није присутна само у БиХ. Николас Роуз пише да се језик „заједнице“ у политици у Великој Британији и САД-у „користи како би се идентификовао простор између ауторитета државе, слободне и аморалне размјене на тржишту, те слободе аутономне индивидуе која има своја права“ (Rose 2000, 1400). Појам „заједнице“ је постао неодвојиви дио етичког држављанства, односно специфичне дефиниције односа између људи и државе, према којој су људи прије свега етичка бића – а не грађани и грађанке, рационални актери или психолошки мотивисана бића.

Иако је ова визија социјалне заштите родитељима из *Сунца* можда звучала добро у почетку, врло брзо су промијенили мишљење и резултујући систем почели да описују као хаотичан и мистериозан. Реформа социјалне заштите је унијела многе правне и процедуралне нејасноће око тога ко би требало да буде одговоран за шта, по ком основу и на који начин. Реформа је практично редефинисала статус социјалне заштите – умјесто грађанског права које се гарантује на основу држављанства, социјална заштита је у великој мјери постала питање личног саосјећања, као и случајности.

Идеју да „држава треба да подржи локалну заједницу, али не и да њоме управља“, да опет искористим ријечи Николаса Роуза, можемо уочити у различитим документима о благостању у БиХ. На примјер, *Сунце* је објавило *Водич кроз релевантан правни оквир*, намијењен родитељима дјеце ометене у развоју. Водич нуди визију социјалног модела социјалне заштите (Табела 1), по коме благостање дјетета ометеног у развоју јесте заједничка обавеза родитеља, институција за социјалну заштиту, образовног и цивилног сектора, као и Владе – укратко, благостање дјетета је обавеза цијелог друштва и локалне заједнице. Са друге стране, Водич нуди визију медицинског модела, по коме држава има примарну одговорност за испуњење дјететових потреба – што, према *Водичу*, дјецу и родитеље поставља у пасиван положај.

Требало би обратити пажњу на то да медицински модел у *Водичу* јасно именује три облика интервенције коју пружа држава: „туђа њега“, „специјална школа, и „дом“. Социјални модел, са друге стране, не именује

ниједну интервенцију посебно, већ само наводи да предлог интервенција и први кораци зависе од „могућности које пружа локална заједница”. До овакве промјене је дошло зато што интервенције које једна локална заједница може да понуди својим чланицама и члановима зависе од саосјећања, интересовања и способности те конкретне локалне заједнице. Ово значи да социјална помоћ у Бијељини није иста као социјална помоћ у Сарајеву или Бања Луци. Ово такође значи да, ако сте родитељ дјетета ометеног у развоју, не можете унапријед знати каква су ваша грађанска права, јер она зависе од локалног контекста и добре воље различитих актера у вашој локалној заједници.

Садашње стање – медицински модел	Будуће стање – социјални модел
Комисија за преглед дјеце ометене у развоју (Комисија за разврставање)	Комисија за процјену потреба и усмеравање дјеце ометене у развоју
Дијете се приближава „нормалности”, кривица појединца због различитости.	Нема кривице у појединцу, већ се окружење прилагођава потребама и могућностима појединца.
Несагледавање индивидуалних потреба, усмјеравање све дјеце ка некој категорији (нпр. туђа њега, спец. школа).	Сагледавање индивидуалних потреба дјетета у датој животној средини.
Родитељ је пасиван посматрач, одговара само на постављена питања.	Родитељ је активан, уважава се и његово мишљење.
Не процењују се потребе, већ одступање од „нормалности”.	Процењују се потребе, као и могућности родитеља и локалне заједнице да те потребе задовоље.
Посебне потребе се односе на медицинско одступање од „нормалности” и образовање у специјалној школи.	Посебне потребе се односе на додатну или посебну подршку, која може бити у области комуникација и интеракција дјетета, у области сазнајних способности учења, емоционалних и социјалних функција и понашања дјетета, или у области тјелесних и чулних способности дјетета.
Састав Комисије чине само запослени у здравству.	Рад Комисије је интерагенцијски (здравство, социјална заштита, просвета, владин и НВО сектор).
Комисија даје мишљење на основу једног прегледа.	Рад Комисије је знатно динамичнији процес у коме се, у складу са ефектима предочених интервенција и новонасталом ситуацијом, предвиђеном динамиком, регуларно, изнова процењују актуелне потребе дијетета.
Дјететов положај је пасиван.	Уважава се дјететово мишљење.

Нестандардизовани тестови интелигенције, који нису прилагођени условима у нашој земљи.	Стандардизовани тестови који разликују интелектуалну неефикасност услед социјалне, културне и образовне запуштености.
Предлог интервенција, први план – државна заштита (туђа њега, специјална школа, дом).	Предлог интервенција, први план – могућности које пружа локална заједница.
Законом непрецизно уређен мониторинг рада Комисије.	Прецизно уређен начин праћења и утицаја на квалитет рада Комисије.

Табела 1. Разлике између социјалног и медицинског модела социјалне заштите.
Водич кроз правни оквир за родитеље дјеце ометене у развоју

Овдје такође треба напоменути да *Водич* искривљује историјске чињенице о претходном, медицинском моделу. У доба Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), социјална заштита је заправо била врло децентрализована, нарочито након 1970-их година. Будући да је СФРЈ имала самоуправни систем (а не централно планирану економију, као Совјетски Савез), социјална заштита није била одговорност централизованог државног апарата⁴. Прије 1970-их, социјална заштита је била регулисана на републичком нивоу. Социјалну заштиту су пружала локална тијела, попут Центара за социјални рад, а од 1970-их финансирале су је локалне, општинске и републичке самоуправне интересне заједнице (СИЗ). Стога, у пријератној БиХ, локална заједница *јесте* имала кључну улогу у социјалној заштити. Основна разлика у организацији социјалне заштите прије и после рата 1990-их не лежи у децентрализацији и пребацивању одговорности са државе на локалну заједницу. Основна разлика је у томе да је статус социјалне заштите промијењен из грађанског права и правне обавезе у моралну обавезу колектива. Другим ријечима, током СФРЈ, особе су имале право на социјалну заштиту као грађани и грађанке. Међутим, у току 2000-их, социјална заштита дјеце са ометеностима у развоју је зависила од тога да ли ће њихови родитељи као проактивне, флексибилне особе успјети да побуде саосјећање и добру вољу других људи.

Ако је концепт локалне заједнице „у теорији звучао добро“, као што су тврдили неки од мојих саговорника и саговорница, он се много разликовао од свакодневног искуства заједништва. Дискрепанција између „локалне заједнице“ као концепта у јавним политикама и као свакодневне праксе настала је зато што јавне политике нису кохерентан скуп знања и праксе који је могуће запаковати на једном мјесту, а затим пребацивати и отпаковати на

⁴ У многим земљама источне Европе, социјални рад је био забрањен као професионална дисциплина у доба комунизма, јер се очекивало да ће мрежа јавних институција одговорити на све потребе популације (Hering 2009). Међутим, власти у СФРЈ су организовале социјални рад као професионалну дисциплину након Другог свјетског рата, претпостављајући да је у питању привремена неопходност како би се одговорило на потребе огромног броја дјеце без родитеља, породица палих бораца и боркиња, те жртава рата (Leskošek 2009; Švenda Radeljak 2006, Završek 2008).

другом мјесту. Заправо, као што пишу Ноеми Лендваи и Пол Стабс (Lendvai and Stubbs 2009), различити елементи јавних политика се крећу у различитим правцима, и то не увијек у исто вријеме. „Када се јавна политика креће, увијек долази до њеног превођења: другим ријечима, јавна политика увијек мора значити нешто ново у свом новом контексту“ (Clarke et al. 2015, 9). Док се јавна политика креће, она бива „ревидирана, промијењена, прилагођена и искривљена у току различитих сусрета“ (Clarke et al. 2015, 15).

Локална заједница у свакодневној пракси

Током превођења јавних политика о благостању у БиХ, веза и „штела“ су нашле ново мјесто у социјалној заштити⁵. Као што сам споменула, јавне политике су прописале да већина потреба грађанки и грађана треба да буде задовољена у оквиру локалне заједнице. У пракси, ово је значило да кориснице и корисници социјалне заштите имају више шансе да приступе неопходним сервисима ако успију да се повежу са „правим људима“ у својој заједници – ако успију да нађу везу до „правих“ НВО представника и представница, волонтерки и волонтера, политичара и политичарки или приватних донорки и донора који би били вољни да им помогну.

Навешћу примјер како су „ствари завршаване“ у пракси. У Граду није постојао дневни центар за дјецу и особе ометене у развоју, а некадашњи домови и друге институције интернатског типа били су затворени. Родитељи су жељно ишчекивали отварање дневног центра, јер су у таквој институцији могли да оставе своју дјецу под стручним надзором осам часова сваког радног дана, те да имају времена за плаћени посао, изван куће. Дневни центар је требало да буде финансиран и изграђен кроз приватно-јавно партнерство. Међутим, већ дужи низ година није се појавио приватни актер који би био довољно мотивисан и/или саосјећајан да инвестира у отварање и одржавање дневног центра.

Једног дана, пошла сам са родитељима из *Сунца* на округли сто посвећен питању изградње дневног центра. Један од говорника за округлим столом је био отац-активиста из другог града у БиХ. Он је успио да нађе приватне донаторе који су финансирали велики дио изградње дневног центра у његовом граду. Отац-активиста је презентовао своја искуства у току округлог стола. објашњавајући какву улогу је његова НВО имала у овом процесу, те сугеришући да родитељи дјеце ометене у развоју морају бити проактивни како би добили дневни центар. Будући да не постоје

⁵ Веза и штела су имале своју улогу у државној администрацији и у периоду СФРЈ. Међутим, њихов друштвени значај и функција су се промијенили након социјалистичког периода. О вези и штели у БиХ можемо размишљати попут *guanxi* релација у Кини, које су након увођења капиталистичке економије „нестале у неким сферама живота, али су добиле нови живот у другим областима“ (Yang 2002, 463).

загарантована права, родитељи не могу знати какву врсту подршке ће добити, те морају сами да траже оно што им треба. Казао је:

„Није ово више онај систем који је можда постојао прије рата, у коме знам шта ми припада, лутрија и тако то. Удружење је као компанија, пишеш пројекте, сам тражиш новац. Нико ти га неће дати ако сам не тражиш“.

Неко из публике је на то казао: „Ви сте учинили добро дјело“. Међутим, многим присутним родитељима није било јасно да ли дневни центар представља јавни сервис или нечије приватно добро дјело – и од кога то тачно зависи.

Након округлог стола, Ивона, председница *Сунца* и социјална радница, непрекидно је причала о овом оцу-активисти. Он може да послужи као узор за мајке из *Сунца*, рекла је, јер је „образован, културан и упоран“. Додала је и да је имао среће, јер „су му се све коцкице сложиле“. Наиме, особа на челу Центра за социјални рад у његовом граду је била вјенчана за начелника општине истог тог града. Имајући тако подршку и Центра и општинске управе, овај отац-активиста је релативно лако успио да нађе донатора за изградњу дневног центра. Чувши ово, мајке из *Сунца* су рекле како ће и оне бити упорне док не буду имале среће. Срећа, тако, није била само питање шансе, већ нешто што је могуће култивисати током времена. Срећа – када се „све коцкице сложе“ – била је последица успјешног управљања амбивалентношћу између социјалне заштите као приватног саосјећања и као права које гарантује држава. Проактивни и успјешни људи – попут оца-активисте – били су они који су успјели да управљају амбивалентношћу између јавне и приватне услуге, ослањајући се на везе и „штеле“. Веза и „штела“ су биле нарочито важне у ситуацијама када је људима била потребна „срећа“ – када није постојала јасна процедура за организацију ствари, нити сценарио који би разјаснио ко је одговоран за шта.

Уз такве примјере „добре праксе“, не чуди што су родитељке из *Сунца* тражиле везу како би дошле до градоначелника и потенцијалних приватних донатора. Овдје немам простора да детаљно опишем како су њихове потраге за „важним“ људима изгледале. Када је у питању био градоначелник, процес је укратко изгледао овако: родитељке су прво разговарале о томе да ли лично познају некога ко ради у општини. Затим су закључиле да је најснажнија веза коју имају потпредседник општинског парламента. Он није имао никакве везе са социјалном заштитом, али је изгледао као јака веза до градоначелника и мајке су заказале састанак са потпредседником „преко везе“. У току састанка одржаног у његовој канцеларији у општини, представиле су му своје захтјеве и молбе, а потпредседник се чинио вољним да помогне и закаже састанак са градоначелником. Међутим, након недјељу дана, јавио је да је градоначелник одбио да се сусретне са њима. Након иницијалног разочарења, родитељке су одлучиле да позову другу најснажнију везу до градоначелника коју су имале – чланицу општинског парламента. Овај пут су биле успјешне. Особа која је била друга веза је заказала састанак са градоначелником – који је тврдио да га потпредседник није ни питао за састанак.

Овакав значај личних веза за све – од заказивања састанака до финансирања изградње нових институција социјалне заштите – био је великим дијелом посљедица чињенице да у БиХ није било покушаја да се изгради систем благостања који би био „слијеп“ на социјалне разлике. Другим ријечима, није било покушаја да се развије систем социјалне заштите заснован на претпоставци о једнакости свих грађанки и грађана. Умјесто тога, тежило се ка стварању етичких локалних заједница – очекивало се да чланови и чланице породице активно траже прилике; да такозвани „трећи сектор“ (односно приватни бизниси и фирме) даје хуманитарне донације, да волонтери донирају своје вријеме и труд, и тако редом. Међутим, будући да није било јасне процедуре нити правне обавезе ни за једног приватног или јавног актера да се укључи у организацију социјалне заштите, родитељи су се ослањали на личне везе и „штеле“ како би мотивисали друге да пруже подршку и укључе се.

Постсоцијалистички неолиберализам

Неолибералне реконфигурације јавних политика у БиХ су довеле до тога да је статус социјалне заштите био дубоко амбивалентан, а процедуре нису биле дефинисане – хоћете ли „завршити ствари“ или не зависило је од ваше личне имагинације, способности и повезаности. Под „неолиберализмом“ овдје не подразумевам један конзистентан скуп јавних политика или један кохерентан оквир знања и праксе који се креће широм свијета. Под неолиберализмом подразумевам период експериментисања и трансформације односа између државе и друштва, који напушта идеју државе благостања у корист других врста визија организације политичке заједнице. Широм свијета, експерименти и трансформације се одигравају различитим интензитетом и на врло другачије начине, а контуре нових визија – које су резултат експеримената и трансформације – још увијек су нејасне. Међутим, неке од базичних идеја које се налазе у позадини неолибералних промјена укључују то да тржишним односима треба дозволити да регулишу било коју сферу живота, те да држава треба да има што мању улогу у економији и заштити својих грађана, нарочито оних посебно осјетљивих. У једном или другом облику, овакве идеје о промјени односа између државе, друштва и тржишта јављају се у неолибералним „мобилним калкулативним техникама управљања које могу бити одвојене од својих оригиналних извора и реконтекстуализоване у констелације међусобно конститутивних и контингентних односа“ (Ong 2006, 13). Иако су се неолибералне технике управљања прошириле широм свијета, оне не представљају доминантни начин организовања у свим мјестима гдје се појаве (Clarke 2008, 138). Другим ријечима, иако су неолибералне технике управљања глобално присутне, њихово значење, ефекти и однос према другим модусима управљања не могу бити претпостављени, већ морају бити етнографски испитани. На примјер, Колијер пише да у постсовјетској Русији неолиберализам није довео до престанка јавног улагања у здравство, рад и социјалну заштиту. Неолиберална

трансформација је, у овом контексту, представљала покушај да се државни апарат „репрограмира“ тако што су одређени елементи совјетске државне инфраструктуре били интегрисани у нове, флексибилне и брзо-мијењајуће облике управљања:

„Нисам открио да су неолиберални мислиоци били слијепи на потребу за социјалном заштитом. Нисам открио у неолибералним реформама тотални програм маркетизације (...) који би избрисао постојеће облике совјетске социјалне заштите. У подручјима која сам истраживао, неолибералне реформе предлажу *селективну* реконфигурацију наслијеђених материјалних структура, демографских образаца и друштвених норми“ (Collier 2011, 3, италики додат).

Сматрам да је селективност кључна за разумијевање процеса неолиберализације. Неолиберализација је произвела ризике и проблеме, али и шансе и прилике за различите групе људи широм свијета на различите начине (Montoya 2014; Hodges 2014). Хикел пише да неолиберализам представља:

„*Селективну* примјену принципа слободног тржишта зарад добробити моћних економских актера. На примјер, доносиоци јавних политика у САД-у радо подржавају слободно тржиште кад оно омогућава корпорацијама да експлоатише јефтину радну снагу у иностранству и да подрива домаће синдикате. Али, са друге стране, они одбијају да послушају захтјеве СТО (Свјетске трговинске организације) да укину огромне повластице у земљорадњи (које изврћу компетитивну предност земаља трећег свијета), зато што би то ишло против интереса моћних корпоративних лобија“.⁶ (италики додат)

На сличан начин, у постсоцијалистичким земљама широм источне Европе, државне институције се нису једноставно повукле, већ су постале *селективно* укључене у социјалну и здравствену заштиту. Неолиберална реконфигурација односа између државе и друштва, односно јавног и приватног, довела је до тога да су државне институције у постсоцијалистичким земљама често наставиле да имају утицаја на благостање својих држављана и држављанки, али да су се њихове одговорности и процедуре промијениле на потпуно нове и непознате начине (Read and Thelen 2007; Petryna 2002; Stan 2012).

У бившим југословенским земљама, неолиберализација је трновит и незавршен процес током кога је тржиште рада потпуно либерализовано, али су се јавили отпори ка приватизацији пензија, а дошло је до дјелимичне маркетизације неких здравствених сервиса (Deacon, Lendvai and Stubbs 2007). Такође, неолиберална трансформација је дала нов статус социјалној заштити, тако да је одговорност за овај сектор често распршена кроз локалну заједницу,

⁶ Hickel, Jason. “A Short History of Neoliberalism (and How We Can Fix It).” Доступно на: http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/a_short_history_of_neoliberalism_and_how_we_can_fix_it

између државних, цивилних и приватних актера. Селективна реконфигурација социјалне заштите је произвела многе двосмислености и нејасноће. У Граду је (безобразно ниска)⁷ финансијска помоћ исплаћивана из државних буџета, док су дневни центар и други слични институционални сервиси представљени као амбивалентна, морална колико и грађанска, обавеза локалне заједнице. Овакве двосмислености су биле разрјешаване путем веза и „штела“.

Закључак

Данас се држављанство разумије као етичка категорија у многим земљама широм свијета. Етичко држављанство представља посебан начин дефинисања односа између државе и индивидуе, односно посебну политику понашања која тежи ка томе да редифинише држављане као моралне субјекте одговорних заједница (Rose 2000, 1395). Роуз пише да у основи етичког држављанства лежи претпоставка да:

„...етика заједнице (...) обликује вриједности којима се води свака индивидуа. Ово се постиже стварањем нове везе између етичког држављанства и одговорне заједнице коју држава треба да подржи, али не и да њоме управља (...) Вјерује се да особа, чије понашање треба регулисати, прижељкује личну аутономију као своје право, али аутономија не значи да особе живе своје животе као атомизоване изоловане јединице. Особе су схваћене као грађани, али не као грађани нације, већ сусједстава, удружења, региона, мрежа, поткултура, старосних група, етницитета и стилова живота – укратко, заједница“ (Rose 2000, 1398).

Идеји „социјалне државе која се налазила у основи режима благостања током 20. вијека“ све се чешће супротставља „другачија идеја државе, која све снажније избија у први план: идеја државе која омогућава, оспособљава, односно државе која анимира“ (Rose 2000, 1400). У овом новом схватању, држава треба да охрабри заједницу – која се састоји од етички настројених особа, фирми, организација, школа итд. – да преузму дио одговорности за свеопште благостање.

Управо овај концепт држављанства је искоришћен у току реформи социјалне заштите у сјеверној Италији, гдје је држава „током претходне три деценије тежила да мобилише дијелове популације у нови добровољни режим рада – режим који је омогућио држави да поистовјети добровољни рад са добрим држављанством, а неплаћени рад са даривањем“ (Muehlebach 2012, 6). У сјеверној Италији, социјални сервиси за незапослене и за старе особе су срезани, док је истовремено држава анимирала волонтере да се брину за своје „зависне суграђане“. Држава је на овај начин тежила да ублажи ефекте свог

⁷ Основна социјална помоћ 2009. и 2010. је износила око 20EUR (Džumhur et al. 2010: 45), док је просјечна нето плата била скоро двадесет пута већа, око 385 EUR. Просјечна бруто плата је била око 600EUR (Statistički godišnjak Republike Srpske 2011: 437–438).

повлачења из организације социјалне заштите, али и да унесе „фантазију даривања у срце неолибералне реформе“ (Muehlebach 2012, 6–7, видјети такође Ticktin 2011). Овакви примјери показују да је етичко схватање држављанства чврсто повезано са неолибералном тржишном логиком. Омогућавајући личном саосјећању (што аутоматски значи и личним предрасудама) да обликују оно што су некада биле одговорности државне бирократије, овакве нове идеје о држави и индивидуи на Западу имају доста сличности са ситуацијом у БиХ.

Међутим, резултат реформи социјалне заштите у БиХ није било етичко држављанство, онако како га описује Николас Роуз, већ нека врста „парцијалног држављанства“. Парцијално држављанство значи да су различити држављани и држављанке БиХ имали нестандардизована, врло разнолика искуства са социјалном заштитом. То ко су они били у друштвеном смислу – у ком ентитету и кантону БиХ су живјели, кога су познавали, у каквим друштвеним круговима су се кретали – обликовало је какву врсту социјалне заштите могу да добију. Држављанство – схваћено као однос између особе и државе – било је фрагментирано и амбивалентно искуство, снажно обликовано личним везама и личним саосјећањем.

Парцијално држављанство је посљедица чињенице да, током претходне двије деценије, није ни било покушаја да се БиХ изгради као држава благостања у којој би државна администрација пружала једнак приступ јавним ресурсима за све грађанке и грађане, на основу унапријед договорених критеријума. За ово постоје барем три разлога. Прво, локалне политичке елите – нарочито оне национално дефинисане као (босанско) српске и (босанско) хрватске – спријечавају сваки покушај да се промијени лавиринт јавне администрације у БиХ. Ово за посљедицу има то да на територији БиХ паралелно функционише тринаест министарстава социјалне заштите, која нуде врло различите врсте социјалне заштите у различитим дијеловима БиХ. Друго, међународна заједница – што је термин који означава запањујуће сложену мрежу актера који репрезентују иностране владе, невладине организације, Европску Унију и друге супранационалне организације итд. – често је спроводила и подржавала пројекте који су били фокусирани на појединачна мјеста унутар земље, а не на цијелу БиХ. Међународно подржане реформе базиране на пројекатској логици створиле су врло разнолика искуства са социјалном заштитом и њеном реформом у различитим дијеловима БиХ, те су тако допринијеле даљој фрагментацији БиХ државе. Треће, јавне политике су дефинисале локалну заједницу као кључни оквир за социјалну заштиту.

Пребацавање одговорности на локалну заједницу, те дефинисање актера у локалној заједници као етичких бића (а не као особа са јасно процедурално дефинисаним правима и обавезама), створило је амбивалентности око статуса социјалне заштите. У току мог истраживања, социјална заштита је некада била схватана као хуманитарна помоћ, некада као грађанско право, а некада као питање среће. У оваквој амбивалентности, личне везе – то ко је кога познавао и на који начин – утицале су на то какву

социјалну заштиту особа може да добије. „Социјални модел“ социјалне заштите у Граду је тјерао људе да буду добри менаџери друштвених веза. Као што је један развојни експерт истакао, људи у пољу социјалне заштите данас „морају бити менаџери“ који стварају везе и савезе тамо гдје их прије није било. Веза и штела су помогле људима да реализују оно што се развојним реформама очекивало од њих – да буду флексибилни менаџери и менаџерке друштвених односа, да анимирају нове сараднице и сараднике, да генеришу нове савезе, да осмишљавају нове путеве и везе ка побољшању социјалне заштите. Инсистирање на значају локалне заједнице у социјалној заштити продубило је друштвене неједнакости и интензивирало осјећање хаоса и зависности од клијентелизма и личних веза.

Литература

- Clarke, John. 2008. “Living with/in and without neo-liberalism.” *Focaal* 51: 135–147.
- Clarke, John, Dave Bainton, Noémi Lendvai, and Paul Stubbs. 2015. *Making Policy Move. Towards a politics of translation and assemblage*. Bristol: Policy Press.
- Collier, J. Stephen. 2011. *Post-Soviet Social. Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Deacon, Bob, Noemi Lendvai, and Paul Stubbs. 2007. “Social Policy and International Interventions in South East Europe: conclusions.” In *Social Policy and International Interventions in South East Europe*, eds. Bob Deacon and Paul Stubbs, 221–242. Cheltenham: Edward Elgar.
- Hering, Sabine, ed. 2009. *Social care under state socialism (1945-1989). Ambitions, ambiguities, and mismanagement*. Opladen & Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers.
- Hickel, Jason. *A Short History of Neoliberalism (and How We Can Fix It)*. http://www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/a_short_history_of_neoliberalism_and_how_we_can_fix_it (преузето 4. августа 2016.)
- Hodges, Andrew. 2014. “The Scientific Community: Creating a Language to Deal with the ‘Everyday Geopolitics’ of Neoliberal ‘Transition’ in Post-Socialist Serbia.” *Anthropology Matters* 15 (1):91–113.
- Ledeneva, Alena. 2011. “Open Secrets and Knowing Smiles.” *East European Politics and Societies* 25 (4):720–736.
- Lendvai, Noémi and Paul Stubbs. 2009. “Assemblages, Translation, and Intermediaries in South East Europe. *European Societies*” 11 (5): 673–695.
- Leskošek, Vesna. 2009. “Social Policy in Yugoslavia Between Socialism and Capitalism.” In *Social care under state socialism (1945-1989). Ambitions, am-*

- biguities, and mismanagement*, ed. Sabine Hering, 239-247. Opladen & Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers.
- Maglajlić-Holiček, Reima Ana, and Ešref Kenan Rašidagić. 2007. "Bosnia-Herzegovina." In *Social Policy and International Interventions in South East Europe*, eds. Bob Deacon and Paul Stubbs, 149–166. Cheltenham: Edward Elgar.
- Montoya, Ainhwa. 2014. "Ethnographies of the Opportunities and Risks of Neoliberalisation." *Anthropology Matters* 15(1): 1–15.
- Muehlebach, Andrea. 2012. *The Moral Neoliberal. Welfare and Citizenship in Italy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ong, Aihwa. 2006. *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Durham, NC: Duke University Press.
- Petryna, Adriana. 2002. *Life Exposed. Biological Citizenship after Chernobyl*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Read, Rosie, and Tatjana Thelen. 2007. "Introduction: Social security and care after socialism: Reconfigurations of public and private." *Focaal—European Journal of Anthropology* 50: 3–18.
- Rose, Nikolas. 2000. "Community, Citizenship, and the Third Way." *American Behavioral Scientist* 43 (9): 1395–1411.
- Stan, Sabina. 2012. "Neither commodities nor gifts: post-socialist informal exchanges in the Romanian healthcare system." *Journal of Royal Anthropological Institute* 18 (1): 65–82.
- Švenda Radeljak, Ksenija. 2006. „Časopis Socijalni rad - prvih 10 godina (1960-1969).“ *Ljetopis socijalnog rada* 13(1): 115–132.
- Ticktin, Miriam. 2011. *Casualties of Care. Immigration and the Politics of Humanitarianism in France*. Berkeley: Berkeley: University of California Press.
- Zaviršek, Darja. 2008. "Engendering Social Work Education under State Socialism in Yugoslavia." *British Journal of Social Work* 38 (4): 734–750.
2011. Statistički godišnjak Republike Srpske. Banja Luka: Republički zavod za statistiku Republike Srpske.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Goran Dokić

Martin Luther University, Halle
go.dokic@gmail.com

States of Victimhood and Irreparable Losses: Serbian Veterans of the Post-Yugoslav Wars

In this article I investigate how Serbian veterans of the post-Yugoslav wars positioned themselves in relation to the state that was largely ignoring their claims for material and symbolic recognition. I show how this impacted veterans' ideas about their place in the Serbian postwar society and argue that the apparent disregard for veterans' predicaments added to their experience of multiple lacks and losses, as well as aided the formation of a particular veterans' political subjectivity. This was occurring against a backdrop of a series of lost wars and a context of ambiguities and unsolved contradictions, in which, two decades after the wars there were still no official records about the exact size of the veteran population or their most immediate needs. In order to expose and investigate what can be learned from this case, I draw on the insights of the anthropology of the state and argue that its limitations may be overcome and complemented with a broadened Foucauldian concept of governmentality.

Key words: governmentality, Serbia, social recognition, the state, victimhood, war veterans.

Статус жртве и непоправљиви губици: српски ветерани постјугословенских ратова

У овом чланку истражујем како су се српски ратни ветерани постјугословенских ратова позиционирали у односу на државу која је у великој мери игнорисала њихове захтеве за материјалним и симболичким признањем. Показујем како је ово стање утицало на положај ветерана у српском послератном друштву и тврдим да је очигледна небрига за њихове неприлике битно утицала на њихово искуство вишеструких губитака и недостатака, као и на стварање посебног ветеранског субјективитета. Ово се дешавало након низа изгубљених ратова и у контексту двосмислености и неразрешених контрадикција, у којем, две деценије након завршетка ратова, још увек нису постојали службени подаци о величини ветеранске популације нити о њиховим основним потребама. Како бих разоткрио и истражио шта се може научити из овог случаја, ослањам се на увиде антропологије државе и тврдим да њена ограничења могу бити превазиђена кориштењем Фукоовог појма управљања (governmentality).

Кључне речи: друштвено признање, држава, управљање (governmentality), ратни ветерани, статус жртве, Србија.

Introduction

Two decades after losing a series of post-Yugoslav wars,¹ Serbian veterans continue to re-assert their claims for symbolic and material recognition from the state. However, in contrast to their yesterday's foes in Croatia and veterans in Bosnia and Herzegovina, as well as the older generation of Serbian veterans from the Second World War the plight of the 'young' veterans remains largely ignored. As I will show ethnographically, the ways in which they talked about their predicaments, as well as how different state and non-state actors responded to their claims reveals a terrain of social and political ambiguity on which veterans competed with other groups in Serbia's civil society over their respective positions in a hierarchy of victims.

It is in this context that I conducted fieldwork in several veterans' associations (VAs) in Serbia from June 2010 to December 2011. As a person with a Serbian last name, a Croatian and a Canadian passport and personal (although civilian) experience of war in eastern Croatia, I was neither entirely 'native', nor an 'outsider' (cf. Abu-Lughod 2006, see also Bakalaki 1997) which sometimes helped me to access veterans' 'safe zones' and keep a degree of distance from the local power networks. In this way I was relatively free to move in and between VAs, different state agencies and civil society organisations, and talk to persons who were sometimes at odds with each other because of their alliances to divergent political options, or their competition for limited resources from the state. Yet, this also allowed me to observe how those alliances could turn and shift in unpredictable ways. I also visited non-veteran organisations, such as an association of families of killed and missing persons, and took active part in several workshops and public dialogues organised by veterans and members of several civil society organisations, some of which belonged to the opposite side of the ideological spectrum – the so-called antiwar, liberal, pro-EU 'Second Serbia'.²

However, here I have to note that gaining access and securing trust was not an easy task, which was especially true at the onset of my fieldwork. Although I contacted numerous VAs most of them never replied, while others appeared suspicious about my intentions. In one case, even after being invited to enter an organisation I was reprimanded for not writing in the official Cyrillic alphabet, for talking about 'wars' instead of using the state-approved terms like 'military actions', and for sounding too Croatian.³ Therefore although in some cases my personal ties to

¹ The post-Yugoslav wars include: the war in Slovenia in 1991, Croatia from 1991–95, Bosnia and Herzegovina from 1992–95, the Kosovo War from 1998–99, and the NATO bombings of Serbia in 1999.

² In Serbian '*Druga Srbija*' is a term coined by a group of intellectuals who wanted to present themselves as the 'cultural others' in relation to the nationalist '*Prva Srbija*' of the 1990s Serbian society.

³ Some of my friends in Croatia have similar reservations about the way I speak. To them the language I use sounds as an archaic version of Serbo-Croatian which has been, during the time I spent living in Canada and the UK, replaced by the 'new Croatian'.

the context did not guarantee easy access to people and information, at other times, I was viewed as an ‘insider’ who could relate to and understand veterans’ concerns, at least because of my ethnic background and personal experience of war (cf. Simić 2010). This echoes van de Port’s observation about the domain of knowledge that his (Serbian) interlocutors regarded as ‘impenetrable by “Westerners”, [as] it takes a Serb to know a Serb’ (1997, 7).

The primary site where I spent most of my time was the association ‘Serbian War Veterans’⁴ in Rakovica, a town and municipality in Belgrade. During our first meeting, the president of the VA, Mile Milošević,⁵ a volunteer of the wars in Croatia and Kosovo, quickly recognised my interest in what he described as the ‘living words’ (*žive reči*). Shortly after the veterans in Rakovica ‘adopted’ me as a researcher and a voluntary assistant, and made me into an associate and honorary member. I was even given a new nickname – ‘*Doktor*’, somewhat precociously anticipating my academic achievement. This was also the site where I could immerse myself into learning through engagement about many of the issues pertaining to veteran politics and to extend the reach of my networks to other sites across the country.

Throughout this time, veterans commonly voiced their discontent through what I have observed as narratives of multiple lacks and losses that pointed to particular sites of ‘injury’ (cf. Brown 2006) which affected their sense of dignity. Related to this were metaphors about fictive wars, fictive accession to the EU, and fictive presence of the Serbian state in Kosovo. Likewise, veterans talked about the non-existent ‘veterans’ law’ and government aid that was distributed through ‘phantom’ veterans’ associations (VAs). At the center of these narratives was the opposition to what they described as the indifferent state and corrupt politicians who denied any responsibility for the wars and the people who fought in them. Paradoxically, in the process of opposing the state, veterans replicated forms of state power to gain recognition. Thus, to understand the experiences of Serbian veterans it is necessary to examine their relationship to the state, as well as their role in the changing modifications of power and responsibility that was dispersed among a whole range of social actors, including various state and non-state agencies and civil society organisations. In the following pages, using the case of Serbian war veterans, I draw on the insights of the anthropology of the state and argue that its limitations may be overcome by engaging and broadening the Foucauldian concept of governmentality.

The state, governmentality, and beyond

When talking about what they viewed as their marginal social position in Serbia, veterans typically referred to the state disregard for their sacrifices in the

⁴ ‘*Srpski ratni veterani*’.

⁵ Some personal and place names have been anonymised, except in cases where the interlocutors allowed for their real identities to be revealed.

wars. They usually positioned themselves as living off the state grid and as being at odds with other groups of Serbia's civil society. Yet, in the attempt to consolidate their status as a privileged group of citizens they replicated and adapted the functions of the state and along the way, often unintentionally, began introducing new modalities of government. The question to pose here is: To what extent can the anthropology of the state and the concept of governmentality be employed to understand the predicaments of the Serbian veterans of the post-Yugoslav wars?

Although the operational and regulatory functions of the (nation-) state may have been compromised by globalisation and the rise of supranational institutions, such as the World Trade Organisation (WTO) (Sharma and Gupta 2006, 6), as well as the influence of separatist movements, increased migration, and new demands for entitlements (Blom Hansen and Stepputat 2001, 2), the state has not lost its analytical value and it remains one of the core issues for national and international institutions, and individual (political) actors. Earlier definitions of the state focused on its separation from society and economy (Mitchell 1991, 77), however, the attempts to locate those boundaries revealed a terrain in which clear dividing lines remain obscure. By the same token, the focus on the apparent conceptual ambiguity of the state exposed new modes of ethnographic inquiry (Aretxaga 2003, 393; Trouillot 2001, 126). This led to a call for studies of political processes in which those boundaries are created and maintained (Mitchell 1991). Others argued against the treatment of the state as separate from institutions tied in government (Abrams 1998). However, the analytical separation of its institutional existence from the processes of reification, or the 'state effect' (Mitchell 2006, 174), does not account for the ways in which the system of power extends beyond the state.

Anthropologists have traditionally treated the state as an entity with an insistent grip on people's lives. James Scott (1998) provides important insights about some of the reasons for the failure of centrally planned social engineering projects. However he privileges the impact of the grand schemes at the expense of micro-spaces in which people engage with and 'navigate' (Brković 2014a; 2014b) through everyday reality, and does not recognise how development plans may precipitate the creation of new forms of knowledge and practices (Li 2005, 385).

In order to bring closer the interdependence of social actors and the state, Michael Herzfeld (1995) makes a convincing argument against the polarity in which the interests of the state are at the top and individual actors at the bottom. Instead, he proposes an investigation of the rhetoric of 'cultural intimacy' (Herzfeld 1995, 2), or how both the state and individual actors make use of the shared elements of cultural identity which allows the continuous reinvention of the state in terms of its symbolic value and institutional practice. Yet, in order to account for the ways in which social actors such as Serbian war veterans repeatedly call *for* the state, I side with researchers who extend their analyses beyond the culture and identification (see for example Jansen 2014a, and Spencer 2007). This makes it possible to expose the ways in which the state is conceived and experienced as the 'locus of intense emotional investment, and a site of enactment or performance and as an object of hope' (Reeves 2011).

Another important aspect of the state that was particularly important for Serbian veterans is the dynamics of expansion and contraction of its redistributive powers. In her ethnography about the effects of the 1986 Chernobyl nuclear disaster, Adriana Petryna (2002) shows how the Ukrainian welfare state expanded to include the increasing number of ‘sufferers’ all of which needed some sort of protection. What is more, this situation opened up new forms of solidarity and competition, as well as modes of state regulation and control. However, in Serbia, as I will show, the state showed no attempts to regulate and provide for her veterans. In a similar vein, other researchers exposed overlapping forms of care (Thelen 2007) and how people ‘navigate’ through shifting state and non-state domains and in the process construct new forms of personalised power relations (Brković 2014a, 2014b). Yet others, analyse how introduction of new social security networks, such as religious charity organisations, may impact the lives of local populations and provoke different responses from competing ethnic and migrant groups (Leutloff-Grandits 2009).

The experiences of Serbian veterans share important similarities to the those analysed in the above studies as they were also conditioned by limited resources and increased reliance on provision of care by non-state organisations. However, they also point to a new kind of political subjectivation in which veterans competed for a particular ‘condition of victimhood’ (Fassin and Rechtman 2007, 5), not necessarily to claim financial compensation for their psychological or other kinds of injury, but to regain and legitimate their sense of entitlement. In this way, through their interactions with both the imagined and the material state, they pointed to a number of important social and political transformations that Serbia has been facing since the dissolution of former Yugoslavia. One of the most visible changes was the devolution of state responsibility for the social protection and provision of resources to various non-governmental organisations (cf. Ferguson and Gupta 2002) and the emergence of demands for new entitlement hierarchies. In a country that built its legitimacy on its supposed glorious military past this was not received favorably by large numbers of war veterans who fell short of receiving any government support for their losses. In this context their movement between different state and non-state domains reflected the ways in which they perceived the state both as separate from and linked to (civil) society, which also exposed new forms in the exercise of power and social control (Sharma and Gupta 2006; Navaro-Yashin 2002; Mitchell 2006).

In terms of scale, veterans’ predicaments were affected by the circulation of transnational forces that impacted the course of ‘liberalisation’ and ‘democratisation’ of postwar Serbia, as well as by their participation in different microspaces of (self) governance (Fraser 2003; Jessop 1999; Paley 2001; Sharma and Gupta 2006, 21). In fact, this dispersal of responsibility was crucial to their experience of political subjectivation. What is more, out of the situation in which the Serbian state was incapable (or unwilling) to perform its redistributive function emerged new forms of conduct in which the state was no longer viewed as governing large numbers of people within its territory. This mirrors Jessica Greenberg’s (2011) notion of ‘post-disciplinary’ Serbia in which people could not travel across the border without a vi-

sa and longed for a return to ‘normalcy’ and ‘to be subjects to disciplinary regimes of power – a state that works’ (Greenberg 2011, 90; cf. Jansen 2014b). At the same time, different state and non-state actors were effectively using a new collection of transnational discourses, including the discourse on human rights. This dispersal of power and responsibility calls for an analytical shift toward the spaces and processes that exist beyond the state, which may be done by employing the Foucauldian concept of governmentality.

Michel Foucault defined governmentality in various ways as the ‘art of government’ and the ‘conduct of conduct’ (Foucault 1990, 87). As a kind of ‘political rationality’, it is an assemblage of forces and practices that share the modes of seeing, thinking, representing and acting upon reality in ways that make that reality open to political and other types of intervention (Rose 1996:42). As such, it has a moral character and aims to ‘improve’ populations through various interventions, such as categorisations, calculations, and corrections. Foucault treats these techniques as a range of interrelated, disciplining norms and processes that govern the conduct of populations through different agencies, institutions, and self-regulating discourses. Therefore, government both transcends the state and conditions different forms of societal and state regulation.

For the purposes this article governmentality is promising in the sense that it can be used to trace and follow different modalities of power as they transverse and cut through multiple domains of government and expose the workings of the state. Yet, analytically, the governmentality paradigm does not tend to capture the role of people’s engagements in the appearance of potentially new forms of power and processes of (non-) subjectivation (Ferguson 1990, 18; Fraser 2003). Some researchers argue that the concept of governmentality is valuable mainly for the analyses of already known forms of power (Collier 2009, 99). However, these shortcomings may be overcome by recontextualising Foucault’s works and by accounting for new ‘patterns of correlation’ in which different techniques and technologies of power are (re-)configured and transformed (Collier 2009, 78-80). Hence, governmentality needs to be entextualised away from Foucauldian modernity to account for the postfordist (and postsocialist) processes of deregulation and flexibilisation, i.e. neoliberal globalisation (Fraser 2003).

Let me now outline the qualitative character of veterans’ predicaments and some of the more distinctive aspects of social and political rationality in postwar, postsocialist Serbia.

No state for ‘young’ veterans

Serbian veterans form a large and diverse group of former volunteers, reservists, professional soldiers, police officers and members of paramilitary units, who fought in one or more wars that lasted through the entire decade of the 1990s. Although there are no official records about the exact size of the veteran population according to some estimates there could be anywhere between 400,000 and 800,000

persons (Beara et al. 2004).⁶ During the mobilisation of 1991 which caused massive anti-war protests across Serbia (Jansen, 2001) and widespread draft dodging and desertion (Backović et al. 1998), many of the recruits were in fact refugees from Bosnia and Herzegovina and Croatia who escaped the war only to be sent back again.⁷

What is more, at the beginning of the war, the Yugoslav Ministry of Defense stamped reservists' military cards as if they had been sent away for a military exercise. After the Yugoslav People's Army officially withdrew from Bosnia and Herzegovina and Croatia, those same individuals now received stamps as volunteers (Rudić 2013, see also Sekulić in Radović 2011). Hence, contrary to the pervasive myth of a fierce Serbian warrior, many of the volunteers in fact did not volunteer, but were mobilised in the regions where they lived and their status changed only once the Yugoslav People's Army withdrew from the territories outside of Serbia.

Upon their return, many veterans found they had lost their jobs, and faced increasing poverty, lack of housing, deteriorating health care, and rising suicide rates.⁸ In the meantime, many of the old factories in which they worked before the war went bankrupt or were privatised and drastically reduced the number of employees. A case in point is Rakovica which used to be known as one of the most industrialised towns that was home to some of the largest exporters of metal products and heavy machinery. The factories that were run by more than 17,000 workers were at the time of my fieldwork almost entirely empty. Rakovica also saw many of its residents join mass protests during the 'antibureaucratic revolution' in 1988 to demand better working conditions and subsidies for their factories (Vladislavljević 2008, 155). However, only several years later many of those workers joined the war and soon after returned as disillusioned veterans. Many of my interlocutors said they were encouraged to report for military service while still working and were given guarantees by their managers that they would be able to return to their jobs. However, instead of getting their jobs back, they often found that they had been made 'redundant' (*tehnološki višak*)⁹ and were soon labeled as 'losers of transition' (*gubitnici tranzicije*).

Yet, in 1993, while the wars were still raging, they founded their municipal-level VA with a structure that closely resembled those of the associations of veterans of the Second World War. Its initial name was the 'Association of the

⁶ If to these numbers we add members of veterans' families, they get exponentially higher.

⁷ It is important to note that except for the Kosovo war, none of the others were ever officially declared as 'wars', but were instead referred to as 'armed actions', or 'military maneuvers,' which allowed the regime of the 1990s to wage wars outside of its territory without the responsibility for their outcomes.

⁸ Some researchers suggest that as much as 30 percent of war veterans suffered from some form of war-related trauma, such as posttraumatic stress disorder (PTSD) (Beara et al. 2004). However, when compared to Croatia, PTSD was practically non-existent (Dokić 2009).

⁹ In Rakovica people were made 'redundant' primarily because the places where they worked could no longer export their products to their traditional markets in former Yugoslavia, nor abroad.

Combatants of the 1990' and was later changed to 'Serbian War Veterans'. As was the case with many other VAs that decided to pin the term veteran to their name, in Rakovica they also believed that this change would help them to internationalise their VA and bring it closer to cognate organisations abroad. As I was told, after they founded their VA, veterans in Rakovica came under increasing pressure from local politicians who demanded their votes in return for funding, which resulted in conflict and the fragmentation of the original membership base.

The challenges at the local level¹⁰ were coupled with those at the polity level and the VA had to adapt to a new system of funding according to which the allocation of funds was based on 'representation', or the size of a VAs membership base and the number of projects it offered to its patrons. Although in principle any VA could apply for funding at the local or national level, this was difficult to achieve as only a small number of VAs had connections to the 'right' people. What is more, many municipalities were too poor while the VAs often lacked basic resources, such as staff who would know how to write project proposals, or even how to use the Internet. In some VAs this caused conflicts which often resulted in competition and shifting alliances. Yet, despite these challenges, Mile Milošević, the president of the VA in Rakovica, proudly claimed that with its 9000 members, his VA was a formidable social actor whose needs the state could not afford to ignore.

However, one of the central issues for the the VA, as well as for many others in Serbia, was how to fulfill its main objective of contributing to the welfare of war veterans and their families while being cut off from the state grid. For this reason, while continually advancing new demands from the state, the VA started flirting with civil society organisations which until then they regarded as their ideological enemies. In this way, veterans made attempts to extend the reach of their networks beyond the state while always keeping an eye on the possibility for what they thought was rightfully theirs – the state and social recognition for their war-time sacrifices. However, at the same time as they called for the state, veterans showed increasing awareness about the need for new modifications of power and responsibility.

Throughout my fieldwork discussions about war veterans invariably led to comparisons of the state recognition and social respect that the old generations of veterans experienced in socialist Yugoslavia with the lack of care for their younger counterparts who fought in the post-Yugoslav wars. However, contrary to the general opinion how veterans were only interested in material rewards, most of the veterans' narratives revolved around the loss of dignity and the lack of any symbolic recognition. What is more, the only persons who could qualify for any compensation were those who could prove they sustained some form of war-related disability. In addition to comparisons with their 'old' compatriots from the Second World

¹⁰ As practically all of the VAs I have visited, the VA in Rakovica also existed within a three-tiered structure of organisations at the municipal, city, and national level. The VA in Rakovica was a local, municipal-level organisation, although with pretensions to become the central organisation for all veterans in Serbia – an ambition it shared with many other VAs.

War, Serbian veterans regularly made references to the experiences of veterans in Croatia and Bosnia and Herzegovina which, they argued, were far better than theirs.

In fact, Croatian war veterans were officially branded as ‘defenders’ (*‘branitelji’*) of the ‘Homeland War’ (*‘Domovinski rat’*) and have been much more successful in forging a close link to the state and the wider society than their Serbian counterparts. They were often referred to as Croatian knights (*hrvatski vitezovi*) and heroes (*heroji*)¹¹ and regarded as the most important actors in the defense of their country. In addition to the social recognition, Croatian veterans enjoyed a preferential citizenship status which was further solidified after the Croatian government passed an amendment which now contains a legal obligation for the social protection of veterans and their families. What is more, their benefits package is more comprehensive than those of veterans in Israel, the US, Russia, Germany and the UK, to name a few (Berdak 2013, 10). On the basis of their disabled status veterans could claim various benefits from pensions, free education and various tax breaks, to reduced interest rates for mortgage loans and free shares in the Croatian privatization fund. Although their exact number had been a source of dispute, presently there are exactly 489,407 persons which are officially recognised as Croatian ‘defenders’ (Žunec 2006, 24). In Bosnia and Herzegovina the experiences of veterans were markedly different as they were conditioned by the political system that was divided into two entities: the Bosniak-Croat Federation and the Republika Srpska. This system is characterised by various overlapping competencies, so that members of all the three ethnic groups are regarded as both victims and perpetrators, depending on where they fought and where they hoped to get their status recognised, while the benefits were awarded according to their ethnicity. This means that, for example, a Bosnian Croat who fought in both Croatia and Bosnia and Herzegovina could be compensated by both states. However, this did not apply to Bosnian Serbs as they could only be compensated by Republika Srpska (Berdak 2006, 15-16).

Although most of the laws and regulations governing veterans’ rights and privileges had been inherited from the former state, the situation in postsocialist Serbia was different and veterans of the post-Yugoslav wars argued they were pressed to the margins of the social and political life. This was felt not only by veterans, but also by other members of civil society. ‘Veteran is another name for absolute exclusion and invisibility [...] as long as veterans’ status remains unrecognised, the state will be able to pretend there were no wars’, said Branimir Stojanović Trša,¹² a 45-year-old psychoanalyst, activist and program administrator at the Centre for Cultural Decontamination in Belgrade.¹³ On another occasion, during a public commemoration of an important battle of the Second World War that was at-

¹¹ In contrast, in Serbia there were no official heroes from the post-Yugoslav wars and in fact many persons who actively participated in the wars refused to be called veterans.

¹² Most personal and place names have been anonymised, except in cases where interlocutors allowed for their real names to be used.

¹³ In Serbian *Centar za kulturnu dekontaminaciju – CZKD*, is a well-known activist center and performance venue in Belgrade.

tended by some of the leading members of the Serbian government, a 50-year-old veteran told me about his deep disappointment with the state because it had not officially recognised any heroes from the post-Yugoslav wars. What is more, he added that many of those who were present at that day were probably also veterans of the post-Yugoslav wars, but there was no mention of them in the official programme or in any of the speeches. Instead the only link that was made was between the sacrifices that Serbia had suffered during the Second World War and her inevitable (future) in the family of European nations. Similarly, Dragan, a disabled veteran in his late fifties, admitted during an interview in Rakovica that he was ashamed of being a veteran. 'Here everybody despises us. They consider us to be killers and thieves. They call us "dogs of war" (*psi rata*) Those who were active during 5 October¹⁴ are more respected than former fighters', he said. Another 50-year-old veteran and the president of a VA in Majdanpek in eastern Serbia, complained about the lack of the state and municipal support. He claimed that ever since the change in the government in 2000, the funding for their VA had been gradually reduced to the point where they were now being forced by the local authorities to vacate their only office.

Therefore, although there existed significant disagreements between different groups in their understandings of the reasons for the escalation of the post-Yugoslav wars, or their views about patriotism, there were also important similarities in their critiques of the post-war Serbian political establishment and in their call for an increased presence of the state (see also Mikuš and Dokić 2015). What is more, despite their ideological differences some of them were determined to act together in the process of political (re-)subjectivation.

Conclusion: Toward new forms of power and knowing

In this article I have argued that although the functions of the state appear to be threatened by 'de-etatisation', or a process of devolution of its powers, this does not reflect the imminent disappearance of the state. Instead, as the case of Serbian war veterans shows, this signals the emergence of new modalities of government in which the operation of the state is in different ways taken over and 'reinvented' (Rose 1996, 56) by new, seemingly independent, non-governmental organisations (Ferguson and Gupta 2002; Trouillot 2001).

In her study about people living in Turkish Northern Cyprus, a non-state that was internationally recognised only by Turkey, Yael Navaro-Yashin (2012) argues that central to people's experience was a kind of 'phantasmatic' entanglement in a 'make-believe' space. For her this 'make-believe' is both a social form and an analytical category that refers to 'not only space and territory but also to modes of governance and administration and to material practices' (Navaro-Yashin 2012, 5). As I have argued, Serbian war veterans occupied similar spaces in which they both

¹⁴ This date refers to the series of mass protests that were held in Belgrade and across several major cities in Serbia that culminated in the overthrow of the regime of Slobodan Milošević.

replicated the state, as well as learned how to live without the state support, while at the same developing their own discourse about victimhood and their particular sense of entitlement. At the same time they fought not only for material benefits but, more importantly, to regain and legitimate their sense of entitlement in a state that did not have a developed narrative about its (lost) wars and that showed no intentions to provide for its population of veterans. By staking their claims, even if unintentionally, veterans challenged the established forms of knowing and acting. Hence, a recontextualised and broadened governmentality may indeed allow analytical inclusion of subjectivities such as Serbian veterans who appear to have existed between state and non-state domains in a type of zone of unsolved contradictions in which they started accepting new forms and modalities of government which they found difficult or even impossible to relate to.

Acknowledgments

I would like to thank dr. Marina Simić for inviting me to contribute to this special issue, as well as the two anonymous reviewers for their sober and constructive comments. This article is based on my PhD research about Serbian war veterans of the post-Yugoslav wars and transformations in Serbia's welfare system since the dissolution of the former socialist state. The project was funded by the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada and the University of Manchester Scholarship.

References

- Abrams, Phillip. 1998. "Notes on the Difficulty of Studying the State." *Journal of Historical Sociology* 1 (1): 58–89.
- Abu-Lughod, Lila. 2006. "Writing Against Culture." In *Anthropology in Theory: Issues in Epistemology*, eds. Henrietta L. Moore and Todd Sanders, 466–479. Oxford: Blackwell Publishing.
- Aretxaga, Begoña. 2003. "Maddening States." *Annual Review of Anthropology* 23: 379–400.
- Backović, Ofelija, Miloš Vasić and Aleksandar Vasović. 1998. "Ko to rado ide u vojnike: Mobilizacijska kriza – analitički pregled medijskog izveštavanja [Who is Glad to Become a Soldier: Mobilisation Crisis – Analytical Review of Media Reporting]." *Republika* 10: 198–199.
- Bakalaki, Alexandra. 1997. "Students, Natives, Colleagues: Encounters in the Academia and in the Field." *Cultural Anthropology* 12 (4): 502–526.
- Beara, Vladan, Predrag Miljanović and Boris Popov. 2004. "Zašto uopšte pomagati ratnim veteranima? [Why Help War Veterans at All?]." *Temida: Časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu* 7 (4): 47–49.

- Berdak, Olivia. 2013. "War, Gender and Citizenship in Croatia, Bosnia and Herzegovina and Serbia." In *CITSEE Working Papers Series*. Edinburgh: University of Edinburgh, School of Law.
- Blom Hansen, Thomas and Finn Stepputat. 2001. *States of Imagination: Ethnographic Explorations of the Postcolonial State*. Durham: Duke University Press.
- Brković, Čarna. 2014a. "Scaling Humanitarianism: Humanitarian Actions in a Bosnian Town." *Ethnos* 81 (1): 1–26.
- Brković, Čarna. 2014b. "Surviving in a Moveopticon: Humanitarian Actions in Bosnia and Herzegovina." *Contemporary Southeastern Europe* 1 (2): 42–60.
- Brown, Wendy. 2006. *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Collier, Stephen J. 2009. "Topologies of Power: Foucault's Analysis of Political Government beyond Governmentality." *Theory, Culture & Society* 26 (6): 78–108.
- Dokić, Goran. 2009. "The Aftermath of War Trauma: Introducing PTSD to Croatian Health Care Policy." *Anthropology News* 50 (5): 30.
- Fassin, Didier and Richard Rechtman. 2007. *The Empire of Trauma: An Inquiry into the Condition of Victimhood*. Translated by Rachel Gomme. Princeton: Princeton University Press.
- Ferguson, James. 1990. *The Anti-Politics Machine: 'Development', Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ferguson, James and Akhil Gupta. 2002. "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality". *American Anthropologist* 29 (4): 981–1002.
- Foucault, Michel. 1990 [1978]. *The History of Sexuality. Volume 1: An Introduction*. New York: Vintage Books.
- Fraser, Nancy. 2003. "From Discipline to Flexibilization? Rereading Foucault in the Shadow of Globalization." *Constellations* 10 (2): 160–171.
- Greenberg, Jessica. 2011. "On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia." *American Anthropologist* 113 (1): 88–100.
- Herzfeld, Michael. 1997. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation State*. New York: Routledge.
- Jansen, Stef. 2001. "The Streets of Beograd: Urban Space and Protest Identities in Serbia". *Political Geography* 20: 35–55.

- Jansen, Stef. 2014a. "Hope for/against the State: Gridding in a Besieged Sarajevo Suburb". *Ethnos* 79 (2): 238–260.
- Jansen, Stef. 2014b. "On Not Moving Well Enough: Temporal Reasoning in Sarajevo Yearnings for 'Normal Lives'". *Current Anthropology* 55 (S9): S74–S84.
- Jessop, Bob. 1999. "Narrating the Future of the National Economy and the National State: Remarks on Remapping Regulation and Reinventing Governance". In *State-Formation after the Cultural Turn*, ed. George Steinmetz, 378–405. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Leutloff-Grandits, Carolin. 2009. "'Fight Against Hunger': Ambiguities of a Charity Campaign in Post-War Croatia". In *Social Security in Religious Networks: Anthropological Perspectives on New Risks and Ambivalences*, eds. Anja Peleikis, Tatjana Thelen and Carolin Leutloff-Grandits, 43–61. New York: Berghan.
- Li, Tania Murray. 2005. "Beyond 'the State' and Other Failed Schemes". *American Anthropologist* 107 (3): 383–394.
- Mikuš, Marek and Goran Dokić. 2015. "'Nobody's Stronger than the State': Crisis and Hope among Serbian NGO Workers and Veterans". *Ethnologia Balkanica* 18: 385–403.
- Mitchell, Timothy. 1991. "The Limits of the State: Beyond Statist Approaches and Their Critics". *The American Political Science Review* 85 (1): 77–96.
- Mitchell, Timothy. 2006. "Society, Economy, and the State Effect". In *The Anthropology of the State: A Reader*, eds. Aradhana Sharma and Akhil Gupta, 169–186. Oxford: Blackwell Publishing.
- Navaro-Yashin, Yael. 2002. *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*. Princeton: Princeton University Press.
- Navaro-Yashin, Yael. 2012. *The Make-Believe Space: Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham: Duke University Press.
- Paley, Julia. 2001. *Marketing Democracy: Power and Social Movements in Post-dictatorship Chile*. Berkeley: University of California Press.
- Petryna, Adrianna. 2002. *Life Exposed: Biological Citizens after Chernobyl*. Princeton: Princeton University Press.
- Radović, Nadežda. 2011. "Srbija jedina u regionu nema podatke o broju poginulih u ratovima devedesetih [Serbia is the only country in the region without the number of the killed in the wars of the 1990s]". *Danas*, 19–20 november.
- Reeves, Madeleine. 2011. "Fixing the border: on the affective life of the state in southern Kyrgyzstan". *Environment and Planning D: Society and Space* 29: 905–923.

- Rose, Nikolas. 1999. *Powers of Freedom: Reframing of Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rudić, Mirko. 2013. "Veterani: vojnici zle kobi [Veterans: Soldiers of Bad Fortune]". *Balkan Insight*, accessed 9 March 2017.
<http://www.balkaninsight.com/sr/article/veterani-pobednici-i-gubitnici>
- Scott, James C. 1998. *Seeing Like a State: How Certain Government Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
- Sharma, Aradhana and Akhil Gupta. 2006. "Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization". In *Anthropology of the State: a Reader*, eds. Aradhana Sharma and Akhil Gupta, 1-41. Oxford: Blackwell Publishing.
- Simić, Marina. 2010. "Fieldwork Dilemmas: Problems of Location, Insiderhood and Implicit Discourses." *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 58 (2): 29-42.
- Spencer, Jonathan. 2007. *Anthropology, Politics and the State: Democracy and Violence in South Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thelen, Tatjana. 2007. "'Veteran Care': Shifting Enterprise-Centered Pensioner Care in Eastern Germany." *Focaal: European Journal of Anthropology* 50 (35).
- Trouillot, Michel-Rolph. 2001. "The Anthropology of the State in the Age of Globalization: Close Encounters of the Deceptive Kind." *Current Anthropology* 42 (1): 125-138.
- Van de Port, Mattijs. 1999. "It Takes a Serb to Know a Serb: Uncovering the Roots of Obstinate Otherness in Serbia." *Critique of Anthropology* 19 (1): 7-30.
- Vladislavljević, Nebojša. 2008. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. New York: Palgrave Macmillan.
- Žunec, Ozren. 2006. "Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: Proturječja društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide [Absolute Sacrifice and Relative Compensation: Contradictions in the Social Position of Veterans and State Care for War Veterans and Invalids]." *Polemos* 9 (2): 11-41.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Vanja Čelebičić

University of Durham
vanja.celebicic@durham.ac.uk

Institutionalized Unpredictability and Café Routines: the Case of Young People in Bosnia and Herzegovina

When life is very unpredictable or uncertain, a routine set of practices may become a very significant element in a person's daily life, as it may allow a sense of protection from the unknown (Ehn & Löfgren 2010) and encourage feelings of belonging (Rapport & Dawson 1998). In this article I explore how people relate to the immediate future when their presents are filled with unpredictability. More specifically, I explore the everyday practices around café routines of some young people living in Bihać, a town in northwestern Bosnia-Herzegovina (BiH). Popular discourses often link between young people's tendencies to spend time in cafés with apathy and letargy, or alternatively with bad economic conditions. However, these views, whether empathetic or critical, are neither adequate nor very empowering. Instead, I suggest that we must view café routines within the context of what I call 'institutionalized unpredictability'. This allows us to distance ourselves from thinking about young people's practices through dominant paradigms of engagement and disengagement and opens up the possibility to view café routines as 'radically unpolitical' acts (Farthing 2010). I argue that café routines are both young people's *response* to 'institutionalized unpredictability', as well as their way to *criticize* and *reproduce* it. I further show how institutionalized unpredictability was shaping and shaped by both state and non-state related practices, relationships, processes and aspirations, suggesting that this is precisely what made it so powerfully pervasive and debilitating.

Key words: institutionalized unpredictability, young people, café routines, Bihać.

Институционална непредвидивост и „кафенисање”: студија случаја младих људи у Босни и Херцеговини

У животним околностима обиљеженим непредвидљивошћу и неизвјесношћу, рутинске активности могу постати веома значајан елемент у свакодневном животу људи, јер пружају утисак заштићености од непознатог и оснажују осећај припадности. У овом раду се истражују свакодневне праксе младих људи у Бихаћу, чија је рутина организована око свакодневног испијања кафе („кафенисање”). Уобичајено је да се навике младих људи да своје вријеме проводе у кафићима повезују са осећањем апатије и летаргије, или са лошом економском ситуацијом. Међутим, овакви ставови, било да су емпатични или критички, нису ни аналитички адекватни, ни оснажујући за младе људе о којима је ријеч. Умјесто тога, предлажем да се праксе „кафенисања” посматрају у ширем контексту нечега што би се могло означити као

„институционализована непредвидивост”. Овакав приступ нам омогућава да се дистанцирамо од оних дискурса који активности младих људи посматрају кроз призму доминантних парадигми ангажовања и/или пасивности, и отвара простор за разумијевање „кафенисања” као „радикално неполитичног” чина. Праксе „кафенисања” представљају одговор младих људи на институционализовану непредвидивост; њихов начин да се непредвидивост критикује, али и репродукује. Коначно, у раду се показује да је институционализована непредвидивост свеобухватан и свепрожимајући феномен, који се обликује различитим државним и вандржавним праксама, процесима, односима и аспирацијама, при чему и сама бива њима конструисана.

Кључне ријечи: институционализирана непредвидивост, кафенисање, Бихаћ, млади људи.

Introduction

During the fourteen months I spent in Bihać (2009-2010), a town in north-western Bosnia and Herzegovina (BiH) near the border with Croatia, I organized arts and media workshops for a group of young people during which the participants used visual means, such as film, photography and drawings, to express themselves. One of the end products of this workshop was a short video created by Emir, a young man in his late teens. The camera placed on Emir's head visually recorded his movements while he was running in an attempt to physically recreate his daily routine: he ran from one café he visited on a daily basis to another. He also ran next to the Una River, past a place called 'beton' (concrete). It is there that many young people gathered in the evenings to socialize while drinking alcohol. Once Emir completed the 'routine circle' he stood in front of a mirror. This was the first time the viewers saw him. Then the video briefly faded into black, eventually exposing spectators to a quick glimpse of how Emir imagined his distant future: at the same place, only now as an old man.

Emir's video is interesting on many levels.¹ However, for the purposes of this article, I will narrow it down to two observations. The first observation concerns Emir's visit to cafés and relates to young people's predictable daily practices, one I call *café routine*. One way in which café routines have been discussed in day-to-day conversations and media coverage was critical of young people and it linked between café routines and lack of (political) engagement. For example, one can read/or hear about protestors in BiH, and those who look, and even ridicule, the protestors from cafés, while sipping their coffees. Another way in which this practice has been viewed was more empathetic and it made connections between café routines and the overall bad economic and political conditions in the country. For example, older people would tell me that they understood why young people spent so much time drinking coffee: 'what else was there for them to do when there

¹ For example, one could explore what happened to the time between present running and distant future that is absent from Emir's video.

were no jobs'. Although more understanding, this view too placed young people within a 'disengaged paradigm' (Farthing 2010).

The second observation concerns Emir's inability to imagine the future other than himself as an old man who is still in the same place. This relates to the conditions within which lives in BiH unfold and which are highly unpredictable, what I call *institutionalized unpredictability*. By this I mean the unpredictable ways in which state and non-state, small and big institutions (e.g. from families and privately-owned shops to universities and hospitals) functioned and reproduced one's inability to anticipate what would happen next, even within contexts where one expected to be able to do so. Unpredictability, I suggest here, very powerfully organized individual's aspirations and practices, and Emir's video illustrates that very well. I suggest that café routines must be understood within the wider framework of institutionalized unpredictability. Unpredictability, which according to Bourdieu creates 'a context favouring every form of manipulation of aspirations ... and the total disconcerting of anticipations...' (2000, 227-8), has a lot to do with power relations. Namely, power relations govern one's orientation towards the future as they shape both the experience of anticipation and hope (Bourdieu 2000, 225-6).

In what follows I first suggest that café routines are important because of the sense of predictability entrenched in them, which allowed young people a sense that they still had some control over their futures. Furthermore, I show how highly unpredictable conditions - which most of the time were debilitating - might also generate some sense of possibility, while highly predictable routines, which most of the time were cherished, might also create the impression that life is stuck. Secondly, I claim that understanding café practices through the framework of institutionalized unpredictability - which was shaped by both state and non-state related practices, relationships, processes and aspirations - would enable us to move away from thinking about young people spending time in cafés only within the disengaged paradigm, opening up possibilities to see café practices also as political acts, or rather to view young people as 'radically unpolitical' (Farthing 2010).

Institutionalized unpredictability

While doing research in Bihać much of my time was spent in the company of school/leavers and other young men and women who were in their early-mid twenties. In an attempt to learn about their engagements with, and hope for, the future, I noticed that many daily practices and relationships were shaped by unpredictability. To give only one typical example, when I tried to arrange an interview one day in advance with a young truck driver, employed in the private sector, it proved to be difficult as he was unable to know if he would be called for work. And while one could argue that, overall, life is unpredictable (only recently a suicide bomber in Mali, or an avalanche in Italy, left many people injured, or without their loved ones), I suggest that within certain conditions, unpredictability systematically dominates day-to-day lives, rendering both individuals' anticipation and decision making difficult. I call this institutionalized unpredictability.

Institutionalized unpredictability was shaping and shaped by both state and non-state related practices, relationships, processes and aspirations. And that, I suggest, is precisely what made it so powerfully pervasive and debilitating. On the one hand, institutionalized unpredictability was frustrating because it was not possible to evade it also within the most intimate relationships. For example, when parents were constantly confronted by occupational insecurity they were unable to anticipate how much money they would be able to earn per month and, as a consequence, they could not commit to financially support their children's aspirations (e.g. to study in a university outside Bihać); a situation which often caused some vexation among family members. On the other hand, institutionalized unpredictability generated feelings of negligence as it helped to reproduce a sense that there was not enough of the 'state' (Jansen 2014, 256-7). Jansen shows how individuals' expectations of, or yearnings for, 'normal life' are structured in relation to an ordering framework, or gridding, which required 'institutionalized predictability that would provide a basis on which one could mobilise one's 'agentive capacities', and which would 'to an extent be experienced as organised 'from above' (Jansen 2015, 72).

Consequently, institutionalized unpredictability meant that there was institutionalization, or standardization, of arbitrariness:² it seemed that nothing at all could be relied on, no relationships generated with/through state institutions, and not even through family intimacies. Thus, institutionalized unpredictability shaped and organized relationships between individuals and between individuals and institutions (e.g. lecturers or the university and students; office manager or commercial firms and 'subordinate' workers; between parents and their children): one's 'inability to know' produced other 'inabilities to know', namely, how some (state and non-state) institutions functioned unavoidably influenced other institutions and relations. Institutionalized unpredictability was temporally particular: it was imbued with the capacity of those in power to keep those less powerful in suspension about what could or would happen, often until the very last moment. This meant that young Bišćani (as well as other city dwellers) lived in what Bourdieu calls 'an alienated time', time that is oriented by others (2000, 237). The following ethnographic vignette, which illustrates well the frustrating effects and modalities of institutionalized unpredictability within the state-run university context, also shows how institutionalized unpredictability at times opened up possibilities.

Ethnographic vignette: The University of Bihać

It is late January 2010. Snow has covered the streets of Bihać. It is cold. I am with Nikola, Emina, Šejla and Darmin in Pivnica, one of the local cafés. They all drink their usual coffee, I drink a peppermint tea. Nikola is a student at the University of Mostar, but most of his days he spends in Bihać as this is where his girlfriend, Emina, lives. Emina, Šejla and Darmin are all students at the University of Bihać. I already know from some other friends that this university has a somewhat

² Of course my use of this term plays on the contradiction it embeds: both standardization and institutionalization in fact suggest predictability.

problematic reputation. Once I heard a conversation between Almaida, Elma and Edna in which they expressed their worry about their future possibility to find work. This worry did not only relate to high unemployment rates in BiH, but also to this university's reputation,³ which would, in their view, further limit their possibilities. Since it is the exam period, I ask Darmin whether he has any exams.

Darmin: "No, I have no exams. Do you know why? (without waiting for an answer, he continues somewhat frustratingly) It is because we did not have any lectures (short pause). Our lecturers never show up for the lectures. And when they do show up, they ask us to sign a few times as if they lectured more than once.⁴ This is how they make money. Most of our lecturers are external: they come to teach from Banja Luka, or from Sarajevo or Zagreb. It is a long distance for them, so they often just don't show up."

(short pause, and then continues)

Darmin: "But I don't care too much, I mean for me that's not a big problem, I live here. But we have students who come from outside Bihać and they have to take a bus, pay for it, waste time and money just to find out that a lecturer (emphasizes) again did not show up!"

Vanja: "That must be very frustrating (short pause). But maybe you should care, I mean how will you ever finish your degree this way?"

Darmin: (smiles) "I will finish like everyone else finishes."

Emina: "Look, it is not just that [what Darmin is saying]. I am in my final year now, and I cannot say that I have learnt much. I am still not quite sure what economics⁵ is really about. Some professors expect us to buy and read only their books and they examine us on those premises. Also, sometimes the marks they give us are pure chance."

Vanja: "What do you mean?"

Emina: (smiling as if she remembered something) "There is this one professor to whom we write all sorts of things in an exam. He is known for not reading the exams."

Vanja: "So how does he mark?"

Emina: "Well I don't know, I guess it depends on his mood, (short silence) and our luck. I mean there is no connection between what one writes in an exam and what mark one gets. Once I really prepared for the exam, but I did not pass, and a friend who wrote silly things passed. So we are not stupid, you know, once we get an idea of how

³ According to Almaida, Elma and Edna this reputation derived from this university's relative novelty (it was established in the post 1992-5 war period), and various informal practices associated with it.

⁴ During every lecture the students had to write their names on a register, which served as proof for their and the professors' attendance. According to my co-conversationalists, this piece of paper was used by administrators as a confirmation of professors' work for which they could then pay their salaries.

⁵ Emina was studying economics.

things work we stop making an effort. I mean in any case we are not judged by our knowledge, so what's the point? So we write all sorts of things: poems, food recipes (laughter)... Anyhow, he always fails a large number of students."

Bourdieu suggests that aspirations and expectations are adapted to objective chances (2000, 216). In another words, he argues that what governs one's inclination to invest (time, work, money etc.) in the various 'fields' is the adaptation of 'subjective hope of profit' to 'the objective probability of profit' (2000, 216). This means that one may invest in education, for example, in relation to their chances of success and as long as the education system was important for the reproduction of their capital and/or their social position. Not everyone has the same chance to profit or succeed, symbolically and materially, as the relationship between expectations and chances is governed by power: those with more social power, not only have more hope, but also, because of that, they are better placed to control their possibilities and impossibilities (2000, 216).

Thinking about Bourdieu's proposition in relation to this ethnographic vignette, one could say that with the particular professor in question, many students decided not to invest themselves, time-wise or emotionally, in his exams as they knew that their objective chances of success did not depend on this investment, but rather on the 'professor's mood' which could not be anticipated. In an encounter between the professor and his students, he was the one with more social power - even if he was himself governed by greater institutionalized unpredictability - which means that he simultaneously, and often randomly, closed off and opened up possibilities and hopes for students, and in fact controlled their (in)ability to anticipate. Namely, one could study really hard and for various - often unknown - reasons not pass the exam (possibly because the student did not use the professor's book; or simply because the professor did not care) or alternatively, one could not study at all and for various -again often unknown - reasons pass the exam. A variety of inconsistent and unpredictable possible outcomes of encounters between students and professors triggered among students at Bihać a sense of negligence and frustration.

In its overall ability to reproduce unequal economic and social structures, institutionalized unpredictability generated a sense that certain inequalities are rooted and, as I have heard so many times, nothing could be done about it! However, even with institutionalized unpredictability being most of the time exploitative, it also contained a possibility (cf. Vigh 2012, 151), generated through all sorts of *as if* performances. Namely, in order to obtain a university degree, students had to follow formal routes and procedures, even if in practice they often felt they did not necessarily learn much in this way. As the above ethnographic vignette shows, sometimes students did attend the exams *as if* they were studying and being really examined, and sometimes professors acted *as if* they were marking. Although on some occasions everyone - professors and students - knew they were not there in order to really exhibit their knowledge, or to convey knowledge, they nevertheless all acted *as if* they were there to do so. Thus, institutionalized unpredictability at the same time encouraged and discouraged hopes; hopes which *could not* and *would not* exist

without institutionalized unpredictability (for example, hope to pass the exam without studying, and even when writing a recipe).

Café routines within institutionalized unpredictability

Considering how unpredictable presents and futures were in BiH, it is not surprising that a routine set of practice became a very significant element in young persons' lives. During the period I spent in Bihać much of my socializing time and many of my ethnographic accounts took place in cafés. It was through café practices that I got exposed to young people's routines and developed my own routines. On average, I would either receive an invitation, or invite someone to go for a coffee, two or three times a day. 'Shall we go for a coffee?' [*Hoćemo li na kafu?*] was commonly a call to socialize and converse, even if most often, at least during the day, the majority of young people I spent time with, socialized over coffee.⁶ Indeed, coffee drinking was an old and popular tradition in BiH. Many people I talked to, older and younger, understood coffee as a beverage, and coffee drinking as a ritual, that has cultural significance in Bosnia. For example, Nikola, a 22-year-old friend, when comparing between people in BiH and countries located in 'the West', once told me that unlike 'Westerners', after finishing a day of work, people in BiH 'want to relax and socialize over a coffee...'. Thus, he, like many others, linked coffee drinking with social relations.

This coffee drinking tradition in BiH often also appeared in assorted journalistic writings about war time (see Maass 1997; Neuffer 2002), as well as in various ethnographies (see Bringa 1995; Henig 2011; Helms 2010; Maček 2009; Sorabji 1989) as a mundane practice, one that was deeply embedded within BiH customs. Working in a rural community in BiH in the late 1980s, Bringa, for example, noted that social exchange between ethnic groups was most visible and enacted through coffee visits (Bringa 1995, 68). In her words, 'coffee-visiting was not only the major social activity', but also 'critical in integrating' different ethnic communities (Bringa 1995, 67). It was these coffee visits which 'enhanced Bosnian identity by the act of sharing the cultural value of hospitality and using a shared cultural code' (Bringa 1995, 67). Similarly, Sorabji, working in neighbourhoods of Sarajevo, has remarked that offering coffee to a guest was a sign of hospitality and was considered to be 'the essential aspect of any visit' (Sorabji 1989, 78). Unsurprisingly, as Helms has shown, on many occasions in the post-war period if one sought to re-establish and reproduce the pre-war neighbourly relations, one would do so first and foremost through coffee visits, as coffee drinking was 'a marker of normal(ized) relationships' (Helms 2010, 24).

However, the café routines Emir's video engaged with differed from the above discussed home type 'coffee visits' in an important way: while the coffee vis-

⁶ It is beyond the scope of this article to address the question of the socioeconomic background of young people involved in café routines, but I will say that (unlike some people may think) café routines were practiced by young people who came from various socioeconomic statuses.

its discussed by these authors were mostly a cherished practice, one that many people in BiH were proud of, or which served, to use Herzfeld's words, as 'assurance of common sociality' (2005, 3), popular media and day-to-day conversations mostly disapproved of café routines, making links between these practices and political disengagement. Furthermore, café routines were also different in a spatial and temporal sense. Young people would meet up in one of their regular cafés - usually cafés where they felt most comfortable in terms of people that hang out there, the music that was played, the dress code, and so on - several times a day, every day, and at usual times. This spatiotemporal regularity allowed them some sense of anticipation, which, as I suggest, was crucial.

Ethnographies from other geographical contexts which identified similar practices of consumption by young people (especially young men), such as drinking tea in Senegal (Ralph 2008) or coffee in Albania in order to 'kill time' (Frederiksen 2009), smoking khat and watching films in Ethiopia (Mains 2012), or 'hanging out' on street corners or tea stalls in India (Jeffrey 2010), situated the experiences of too much free time, or unstructured time, in relation to new economic contexts that created high rates of unemployment. And while it might seem paradoxical that young people, despite the bad economic situation, spent so much time consuming coffee, tea, cigarettes, khat or even movies (all of which they needed money for - even if only little money), Graiouid, writing about the café culture in Morocco, showed how high rates of unemployment may allow for a 'bright future' of cafés (2007, 548).

In BiH too, at the time of my research, unemployment rates were, and still are, very high. Despite this, I would not say that the young men and women I spent time with had too much free unstructured time: they were all high school or university students and, in theory, their daily lives had structure. However, these structures, as I already suggested, were often unpredictable (cf. Jeffrey 2010, chapter 3). Thus, in order to understand café routines, I do not look for answers in high unemployment rates *per se*. Rather I propose looking at institutionalized unpredictability, which permeated all aspects of Bišćani's daily lives. According to Bourdieu, in order to confront future actively, an individual needs to have minimum assurances - for example financial security achieved through a stable job - concerning their present and future. Having this kind of security does not only allow one to have aspirations (adjusted to their chances), but it also opens up the possibility to control the future (2000, 225). It was this sense of possibility of controlling the future, which can happen on an individual level - when one can simply have a 'life plan' - or on a collective level, when one can be engaged in 'a reformist or revolutionary project' (2000, 225), that was missing from the everyday experiences of many young Bišćani.

This is why I suggest that café routines were important: they were a *response* to conditions of institutionalized unpredictability practiced by young men and woman in order to 'protect themselves from uncertainty' (Ehn & Löfgren 2010, 86) and to generate feelings of belonging (Rapport & Dawson 1998). Café routines were one of those rare practices in contemporary BiH through which young people could - to an extent - anticipate what would happen in the relatively *immediate* fu-

ture (cf. Čelebičić 2017), and which thus allowed them a sense that they still had some control, however small, over the immediate future. However, predictability embedded in café routines, as any routine, constituted ‘a cultural field full of tension’ (Ehn & Löfgren 2010, 81). In *The Secret World of Doing Nothing*, Ehn and Löfgren remarked that routines are often seen as examples of ‘dull and predictable existence’ (2010, 80). However, they argued that routines are filled with tensions ‘between their potential to be either a supportive corset of security, helping one along during the day, or a cultural straitjacket, trapping one in monotonous activities’ (Ehn & Löfgren 2010, 80).

This tension was expressed also during my time in Bihać. Café routines were simultaneously perceived to be relating to ‘normal life’ (Greenberg 2011; Jansen 2014, 2015) or of the positive ‘ways we do things here’ (Ehn & Löfgren 2010, 85). As Nikola somewhat proudly suggested, this practice was not to be found in many places. Yet these routines were also seen as manifestation of their ‘stuckedness’ (Hage 2009), lack of progress, lack of opportunities, boredom, and in that sense ‘a source of external embarrassment’ (Herzfeld 2005, 3). According to Bourdieu, when ‘the quasi-automatic coincidence between expectations and chances ... is broken’, time comes to be ‘really experienced’, generating forms of time such as waiting, boredom or ‘discontent’ (2000, 208-209). For instance, Emina, 22 year old student, once told me:

“How much time can one spend in the same cafés with the same people, it is just getting a bit too much and a bit too boring, a bit pointless really, all this retelling [*prepričavanje*] of the same tales. I mean how many times can one (re)tell and (re)hear the same story?”

While Nikola suggested that cafés provided one with a sense of familiarity and security, Emina complained about the boredom of the café routine. They both, however, referred to the sameness reproduced through these daily rhythms. It was this familiarity with how things were done and with whom and where, this knowledge what to expect and at what moment, this sameness of practices, which suggested something obvious, something ordinary, at times dull, it was this constancy, or stability, embedded in café routines that which was simultaneously cherished and despised by many young man and woman in Bihać. Therefore, while it was clear that within the context of institutionalized unpredictability – which most of the time generated a sense that one had no power over future - young people wanted more stability and certainty, it would be wrong to assume that they considered all predictabilities to be always desirable.

Café routines as political acts?

Thus far I have suggested that institutionalized unpredictability was so effective *because* it was shaped by and shaping both state and non-state related routines and practices. Then, I have contextualized café routines within institutionalized unpredictability, dwelling on the importance of this practice’s potential to serve as an anchor in times of high unpredictability. As such, I have suggested that

café routines are young people's *response* to conditions of institutionalized unpredictability. In the remainder of this article I would like to add to this by suggesting that café routines could also be viewed as acts of *criticism* and sites of *reproduction* of institutionalized unpredictability. Thinking about café routines in terms of *response*, *criticism* and *reproduction* allows us to move away from thinking about young people along lines of apathy, or alternatively empathy. Crucially, it enables us to see their 'inability to do nothing' as 'radically unpolitical' choice (Farthing 2010).

According to Farthing (2010), the two most dominant paradigms in which young people have been discussed in relation to politics are that of engagement and disengagement: while some suggest that young people are apathetic and disengaged, others show that they are politically active and engaged but in novel ways, for example through online activism. Farthing argues that these approaches, which view young people either as political or apolitical, are neither adequate nor empowering young people. Instead, drawing on Beck's theory on young people in risk society, she proposes to think about young people as 'radically unpolitical'. This view, which does not conceive of young people in terms of engagement and disengagement, and which allows 'new *agendas* for youthful politics, new *spheres* of power and novel *forms* of action, including, powerfully, the ability to do nothing', is much more empowering (Farthing 2010, 188, emphasis in original). Namely, the argument is that by 'depriving politics of their attention and labour, and ultimately challenging its monopoly of power' (Farthing 2010, 190), young people are acting politically, even if the impression they leave or their own understanding of their acts seems not political (Beck 2001, 159). In other words, 'rejection of politics is a new form of action' (Farthing 2010, 190).

Furthermore, while disengaged and engaged models of political participation locate young people's sphere of (in)action in relation to their ideas about 'the state' (Farthing 2010, 189), thinking about young people as 'radically unpolitical' opens up possibilities to view their acts and forms of action also beyond the state, and as such it 'addresses the incipient unbundling of 'state' power' (Farthing 2010, 189). This, of course, is not to say that the state no longer matters. In the case of BiH, as Jansen has powerfully shown (2015), it is quite the contrary. However, when young people I spent time with told me, most often over a coffee, that they were not interested in 'politics', or that they did not believe in 'voting' and/or in the 'politicians', or alternatively, when the majority of them were skeptical about participation in NGOs, were they simply apathetic and lethargic, were they naïve, or was their rejection of what they considered to be 'politics', 'dirty' and 'corrupt' in itself a political act? As much as Emina's *as if* performance (once she realized how thing worked within her university setting) could be viewed as a 'radically unpolitical' choice, so I argue should café routines. These were routines through which young people's spheres of (in)action reached also beyond the state, when, for example, they actively decide not to volunteer in a particular NGO. Thus, through café routines young people responded to, criticized and reproduced an overall sense of institutionalized unpredictability, which relates to both state and non-state aspirations, processes and relationships.

Conclusion

Once I asked a young woman, Ivana, why, in her opinion, she and her peers spent so much time in cafés. She replied:

“Because we experience an existential crisis, spending time in cafés serves both as a good excuse and a useful task...one can always say ‘I can’t do X, because today I am having a coffee...’”

Ivana’s response addresses a few issues that this article was concerned with. First of all, and without breaking it into pieces, it suggests that young people’s ‘ability to do nothing’ was their ‘radically unpolitical’ choice (Farthing 2010). Furthermore, I suggest that a lot of the time when young people felt that they were experiencing an ‘existential crisis’, it had to do with the unpredictable ways of how things were done in BiH, and how various practices and interpersonal relations evolved in relation to it. This, as I showed, had a debilitating effects, both in practical and in moral terms, because institutionalized unpredictability allowed some a sensation of omnipotence and left others with feelings of impotence or paralysis. In other words, institutionalized unpredictability generated a sense that they had no power to influence the future (even if at times it created space for some possibility). Café routines, on the other hand, which were mostly about predictability, created a sense that one had something to do - in Ivana’s words it was ‘a useful task’. This meant that it allowed individuals to feel that they still had some control over their immediate future and therefore, that their lives were, to an extent, ‘normal’. Ivana’s comment and Emir’s video, mentioned at the beginning of this article, are thus very similar. It was because of the inability to engage with, or even imagine an alternative future, that Emir (and Ivana) spent his days engrossed in a routine of coffee drinking. However, running from café to café was not just Emir’s *response* to institutionalized unpredictability: crucially, by enacting café routines Emir (just like Ivana) in his video also actively *criticized* this non-spectacular, at times even frustrating, predicament of his present, whilst also *reproducing* it.

Acknowledgments

I thank anonymous reviewers for their very useful comments. While writing this article, I was financially supported by the European Research Council, project YouCitizen 295392. I am grateful for this support.

References

- Bourdieu, Pierre. 2000. *Pascalian Meditations*. Cambridge: Polity Press.
- Bringa, Tone. 1995. *Being Muslim the Bosnian Way. Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: University Press.
- Čelebičić, Vanja. 2016. “Čekanje i Nada: Život Mladih u Bihaću Nekad i Danas.” *Holon* 6 (1): 48-76.

- Čelebičić, Vanja. 2017. "Beyond to Vote or Not to Vote: How Youth Engage with Politics". In *Negotiating Social Relations in Bosnia and Herzegovina: Semiperipheral Entanglements*, eds. Stef Jansen, Čarna Brković and Vanja Čelebičić, 203-220. New York & London: Routledge.
- Farthing, Rys. 2010. "The politics of youthful antipolitics: representing the 'issue' of youth participation in politics." *Journal of Youth Studies* 13 (2): 181-195.
- Frederiksen, D. Martin. 2008. "Temporality in participation and observation perspectives from Albania and Georgia." *Anthropology Matters* 10 (2): 1-10.
- Graiouid, Said. 2007. "A Place on the Terrace: Café Culture and the Public Sphere in Morocco." *The Journal of North African Studies* 12 (4): 531-550.
- Greenberg, Jessica. 2011. "On the Road to Normal: Negotiating Agency and State Sovereignty in Postsocialist Serbia." *American Anthropologist* 113 (1): 88-100.
- Hage, Ghassan. 2009. "Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality". In *Waiting*, ed. Ghassan Hage, 97-106. Melbourne: Melbourne University Press.
- Helms, Elissa. 2010. "The Gender of Coffee: Women, Refugee Return, and Reconciliation Initiatives After the Bosnian War." *Focaal* 57: 17-32.
- Henig, David. 2011. "The Embers of Allah: cosmologies, knowledge, and relations in the mountains of central Bosnia." Doktorska dis., University of Durham. Available at Durham E Theses <http://etheses.dur.ac.uk/915/>.
- Herzfeld, Michael. 2005. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. New York & London: Routledge.
- Jansen, Stef. 2014. "Hope For/Against the State: Gridding in a Besieged Sarajevo Suburb." *Ethnos* 79 (2): 238-260.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime: 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York & Oxford: Berghahn.
- Jeffrey, Craig. 2010. *Timepass: Youth, Class and the Politics of Waiting in India*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Maass, Peter. 1997. *Love Thy Neighbor: A Story of War*. New York: Vintage.
- Maček, Ivana. 2009. *Sarajevo Under Siege. Anthropology in Wartime*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mains, Daniel. 2012. *Hope Is Cut: Youth, Unemployment, and the Future in Urban Ethiopia*. Philadelphia: Temple University Press.
- Neuffer, Elizabeth. 2002. *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*. London: Picador.
- Ralph, Michael. 2008. "Killing Time." *Social Text* 97 26 (4): 1-29.

- Rapport, Nigel & Andrew Dawson, eds. 1998. *Migrants of Identity*. New York/Oxford: Berg.
- Sorabji, Cornelia. 1989. "Muslim Identity and Islamic Faith in Socialist Sarajevo." Doktorska dis., University of Cambridge.
- Sorabji, Cornelia. 2007. "Bosnian Neighbourhoods Revisited: Tolerance, Commitment and Komšilik in Sarajevo." In *On the margins of religion*, eds. João de Pina Cabral and Frances Pine, 97-112. Oxford: Berghahn.
- Vigh, Henrik. 2012. "Critical States and Cocaine Connections." In: *African conflicts and informal power big men and networks*, ed. Mats Utas, 137-157. London: Zed Books.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Varia

Vesna Trifunović

Institute of Ethnography SASA, Belgrade
vesna.trifunovic@ei.sanu.ac.rs

Temporality and Discontinuity as Aspects of Smallpox Outbreak in Yugoslavia*

The paper demonstrates interconnection and role of certain social, political and cultural factors in 1972 Yugoslavian smallpox outbreak. It focuses on a cultural concept of time, denoted as temporal distance, and discontinuity between pre-socialist and socialist period in Yugoslavian history, as determinants that shaped the understanding of smallpox, risk perception and behavior with regard to the disease. The argument is that those two factors caused forgetting and disregarding of smallpox and thereby contributed to its abrupt distribution in the beginning of the outbreak. In the end are considered contemporary epidemiological implications of the reasoning that relies on the cultural notions of temporal distance and discontinuity.

Key words: culture, discontinuity, temporality, memory, smallpox, Yugoslavia.

Темпоралност и дисконтинуитет као аспекти избијања епидемије великих богиња у Југославији

Рад показује повезаност и улогу одређених друштвених, политичких и културних фактора у избијању епидемије великих богиња у Југославији 1972. године. Како је акценат првенствено стављен на биокултурни аспект ове епидемије, теоријски приступ је постављен у оквиру културне епидемиологије. Тумачење је усмерено на темпоралну удаљеност, као културну концептуализацију времена, и на перцепцију дисконтинуитета између два социо-политичка система, оличена у предсоцијалистичкој и социјалистичкој Југославији. Аргументује се да су ова два фактора утицала на формирање значења која су приписивана великим богињама, перцепцију ризика и понашање по питању ове болести, што је заједно узроковало њено заборављање и занемаривање, те допринело њеном нагом ширењу у почетку епидемије. У социо-културном погледу, ова епидемија разоткрила је занимљиве односе између идеологије, социјалне структуре и схватања о неподножности обољењу. На крају су размотрене савремене епидемиолошке импликације резоновања које се ослања на културне концептуализације темпоралне удаљености и дисконтинуитета.

Кључне речи: култура, дисконтинуитет, темпоралност, сећање, велике богиње, Југославија.

* This paper is the result of work on the project Cultural heritage and identity (177026), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development RS.

As an important part of human life and death, infectious diseases have deservedly occupied the attention of medical anthropologists, who have insisted on their socio-cultural reality beside a well-known biological one. In linking tiny, pathogenic microbes to social structure, cultural conceptualizations, political and economic context, several theoretical perspectives have surfaced as particularly relevant, among which are phenomenological and related meaning-centered approaches (see Singer 2015). These primarily refer to cultural patterns of behavior, beliefs, ideas, values, illness labels, norms and representations, all of which are emphasized in Cultural Epidemiology – an approach that advocates for introducing culture as a complementary alternative to social epidemiology and its orientation towards health effects of structural factors and social organization (see Trostle 2005). According to Trostle, emphasizing culture means focusing attention on disease classification, meaning, risk, and behavior in addition to social variables such as income, marital status or occupation (Trostle 2005, 5).

In this paper, I wish to apply such approach in interpretation of a temporal aspect of smallpox outbreak in 1972, in what was then the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. More specifically, the aim will be to address meanings attributed to this disease, perceptions of risk and behavior as influenced by a cultural concept of time which could be denoted as temporal distance, and associated with a particular historical context that implied dissociation between pre-socialist and socialist socio-political systems. I argue that these two factors shaped to a certain degree the understanding of smallpox and, consequently, behavior regarding the disease, which altogether contributed to its abrupt distribution in the beginning of the outbreak, making it the largest post-war smallpox epidemic in Europe (Litvinjenko et al. 1973). Moreover, it seems that the ideas about smallpox and related perceptions of risk also partially underlay social organization in terms of this communicable disease.

What happened in Yugoslavia at that time was that smallpox dropped out of collective memory and was disregarded, since the last previous outbreak had occurred forty-two years before in completely different political and social circumstances. This manifested in irregular vaccination, but also in a failure of the state apparatus to provide satisfying vaccination rates, its unpreparedness to confront the disease effectively upon the outbreak, as well as in physicians' failing to recognize and diagnose it at first. All of these setbacks were documented in subsequent reports about the epidemic from international organizations and domestic physicians who had been involved in its confining. On the other hand, their explanations of these failures usually came down to a long absence of the disease, without further elaborations (See Litvinjenko et al. 1973; Lalević et al. 1972). I consider the long absence of smallpox as an outcome of the specific socio-cultural, economic and political circumstances, which also produced perception of discontinuity between two different periods in Yugoslavian history.

In the analysis, I will try to show how this discontinuity influenced collective memory and attitude towards events that were perceived as temporally distant, among which were smallpox epidemics. This means that the two specific socio-political contexts of pre-socialist and socialist Yugoslavia need to be considered,

with a special reference to socialist regime's endeavors to distance itself from the previous system and prove its worth against it. I will investigate how the success in this dissociation had a role in disregarding of smallpox – the disease that up until the year of 1972 had not been a part of then living reality for a long time and was thus perceived as belonging to the pre-socialist past. Finally, I will consider contemporary epidemiological implications of reasoning that relies on the cultural notions of temporal distance and discontinuity.

Epidemiological time and socio-cultural time

Time is both an important category in epidemiology and one of the essential categories according to which different cultures define and conceptualize their reality. In epidemiological sense, time could be measured through variables such as an incubation period (the time between moment of exposure and onset of clinical symptoms) and a latent period (the time between infection and infectiousness). Time is also relevant in characterizing disease occurrence and in noting variations in disease frequency – if incidence rates notably increase or decrease over a certain period of time, if there is a seasonal causality associated with biological factors such as variations in number of arthropod vectors, like ticks or mosquitoes, etc. On the other hand, the effect of socio-cultural time on disease dispersal is equally significant, although not often acknowledged.¹

Along these lines, different time variables have a significant role in disease dispersal, but the overlapping cultural conceptualizations of time also influence disease distribution, because people organize their behavior according to the meanings attributed to certain time periods. This means that time variables potentially represent multiple underlying processes (Trostle 2005, 43). Trostle also points out that without explicit theories relating these underlying processes to measured causal variables, the category of time is meaningless, and studies linking it to health outcomes are difficult to understand and compare (Trostle 2005). He concludes that if time allocation studies could be better associated with exposure to disease risk, anthropologists might make a significant contribution to the studies of time as causal agent (Trostle 2005, 68).

Theories developed within anthropology understand time primarily through the socio-cultural dimension, although Gell distinguishes objective, "real" time which is outside the domain of human agency, and a subjective notion that implies human perception (Gell 1992, 151). The latter perspective is taken by Munn who sketches the notion of "temporalization" that views time as a symbolic process continually produced in everyday practices. In other words, socio-cultural time consists of multiple dimensions that in any instance can be in the focus of attention, and are

¹ A very indicative example of this is demonstrated in a study about the local definitions of seasons, perceptions of seasonal variation in mosquito populations and incidence of febrile illnesses in Tanzania. The study showed that the transmission of febrile illnesses, like malaria, is very much related to the people's ideas about what illnesses are common in particular season and to the perceptions of mosquito densities. For more details see: Winch et al. 1994.

apprehended through various relationships among people, objects and space in the everyday life (Munn 1992, 116). The socio-cultural time dimension, or temporalization, considered in this paper is the notion of temporal distance, best depicted in a phrase "a long time ago". This time conceptualization translates into people's relations towards events that are perceived as belonging to the past for some particular reasons, and therefore cannot be easily associated with contemporary period.

It could be said that the cultural concept of temporal distance and relation toward past occurrences are closely linked to the processes of remembering and forgetting, or in short – memory (compare with: Assmann 2008). According to Halbwachs, memory is always collective because it is a socially constructed notion peculiar to different social groups who all share distinctive memories that their members have constructed, usually over long time periods (Halbwachs 1992; see also: Sládeček et al. 2015). Connerton adds to this that the images of the past and recollected knowledge are conveyed and sustained mostly by ritual performances, as acts of transfer that make remembering in common possible (Connerton 1989; compare with: Assmann 2008). Likewise, memory work, or social practices that create memories, can generate new interpretations of past, but also induce forgetting by suppression, hiding, destruction, etc. (see Mills et al. 2008). In keeping with all this, it is reasonable to assume that memory tends to fade away if there has been a long-time period during which the group members have not had any contact with a specific set of associations. It could be said that this particularly happens if there has been a discontinuity between different "eras", as was the case with pre-socialist and socialist Yugoslav periods.

"Era shifts" are the points when a social group² conceives a whole new historical beginning and willingly makes an effort to start anew. It is a kind of transformation that is similar to Das' concept of critical event after which new modes of redefining actions are enacted, cutting across social organization, institutions, structure, ideas, etc. (see Das 1995). In such starting afresh process, the whole history tends to be re-written, which also reflects in the reconstructions of collective memory and in eliminating the idea of continuity with the old. However, Connerton stresses the complexity of this issue, as the absolutely new is inconceivable because people base their experiences on a prior context in order to ensure that those experiences are intelligible at all (Connerton 1989). This means that the attempt to break with an older social order encounters a kind of historical deposit and threatens to founder upon it (Connerton 1989, 12).

Although Connerton concludes that a radical beginning is inconceivable without its element of explicit and implicit recollection, it could be assumed that this process of thorough systemic dissociation has a special impact on collective attitude towards temporally distant events, especially if those do not fit easily into the new order and are considered outdated. As already stated, smallpox was a disease that up to the year of 1972, had never occurred during the socialist Yugoslav period

² Connerton uses the notion of social group to refer to both small-scale societies (villages, clubs), and large-scale industrial societies (nation-states), (Connerton 1989).

due to the new socio-political system and overall circumstances in the world scene that affected its distribution at the time. The disease was therefore regarded as a matter of past and, also for ideological reasons, classified as belonging to a long-gone period, that was in so many ways different from the new one. This consequently reflected on risk perception and led to disregarding smallpox, which could be observed as a culturally constructed response to the disease that had not been eradicated at the time.

The outbreak and forgetting/disregarding smallpox

In 1967 the World Health Organization initiated smallpox eradication campaign, focusing on mass vaccination, surveillance and containment (Green et al. 2013). By the year of 1971, the endemic areas were significantly reduced to some regions of Africa, South America and Asia (Green et al. 2013; see also: Kotar et al. 2013; Fenner et al. 1988). However, in the first half of 1972 there was an unexpected increase in registered smallpox cases, when the disease was imported in countries like Iran, Iraq, and the Syrian Arab Republic (Fenner et al. 1998). This outbreak overlapped with the great pilgrimage to Mekka and Medina, when about 2700 Yugoslavian Muslims traveled to these destinations in January and February 1972 (Čobeljić 2004). One bus with pilgrims from Kosovo also visited holy places of Dervish Muslims near Basra and Baghdad in Iraq between February 2 and 6, returning to Yugoslavia on February 15. Soon upon the arrival, one of the pilgrims fell ill with non-specific symptoms and the disease ended fast with no typical clinical manifestations of smallpox. Later investigation identified this person as the index case (Čobeljić 2004, 569). Smallpox spread rapidly in Kosovo and Serbia, infecting in total 175 individuals, out of which 35 or 20% died within three months that took the epidemic to end. The distribution of the disease was very much facilitated by its disregarding, which reflected in misdiagnosis, unpreparedness of the state apparatus to confront the disease and its failure to provide satisfying vaccination rates.

Repeated misdiagnosis was first in the chain of events that led to the disease dispersal in Serbia and Belgrade. This was the case of a teacher from a town in Serbia who had a contact with the index case when traveled to Kosovo. In different hospitals where he was admitted, his condition was consistently attributed to a severe reaction to penicillin that he was treated with for a febrile illness. This person infected a total of 38 individuals mainly in these hospitals, which was a unique example of smallpox transmission ever registered (Čobeljić 2004). Various reports state that during all this no one ever thought of smallpox (Litvinjenko et al. 1973; Šuvaković 2014; Bura 2012). This was not the only case of misdiagnosis, but was certainly the most extreme one. It should be noted that importation of smallpox virus into a population that obtained a relative immunity provides basis for the emergence of all smallpox types, which causes diagnostic difficulties. The outbreak in Serbia and Belgrade was probably initiated by the most severe type, *Purpura Varioriosa*, with mortality rate of 100%, which was very hard to identify by inexperienced physicians. Also, different stages of the disease influence its identification and con-

fusion with other diseases (Perišić et al. 1972; Pavlović et al. 1972). This led a group of physicians to conclude that long absence of smallpox and lack of physician's practical experience were the reasons for diagnostic difficulties (Perišić et al. 1972). On the other hand, a very indicative statement was given by another group of physicians, who wrote: "Doctors in Yugoslavia *were not accustomed to think of a possibility of smallpox emergence*" (Pavlović et al. 1972, 143; italics V.T.). According to this, the misdiagnosis was not just based on the real diagnostic difficulties, but was as well under the significant influence of socio-cultural factors that caused disregarding of the disease.

Taking into account smallpox epidemiological situation in the world at the time, intensive mobility and relations with endemic countries, importation of the disease would not had been unexpected (Antić et al. 1972a). At first glance it would seem that geographical distance from the endemic areas also created a false sense of being protected against the disease, which resulted in its disregarding. However, there had been occasional importations of smallpox in Europe from 1950-1977.³ Because of this, it is curious that smallpox was disregarded to the point that the state apparatus was not even prepared to confront it. According to the report of the Agency for International Development, health authorities were unprepared for rapid vaccination, there were only 1 000 000 doses of high quality lyophilized vaccine on hand, of which 100 000 doses were in Serbia at the time of the outbreak. The vaccine used in Kosovo was old and of poor quality, the vaccinators were not trained for mass vaccination and there was shortage of vaccinating instruments.⁴

Previous vaccination rates also reflected very well the overall disregarding of the disease. Amid the outbreak, The Epidemiological Institute conducted a research about immunization status of Belgrade population and ascertained a large number of those who had not been vaccinated years before the epidemic, which was against the immunization law (Krajinović et al. 1972). Likewise, an unexpectedly large number of unvaccinated children was revealed, which was related to a long list of contraindications that physicians followed (Čalić-Perišić et al. 1972). It was also discovered that a significant number of healthy children remained unvaccinated in the first year of life, because their parents were reckless towards vaccination or even deliberately avoided it (Barjaktarević-Nikolić et al. 1972). Low immunization status was detected even among hospital staff, which meant that the policy of medical workers' vaccination at frequent intervals was not enforced (Lane 1972). What also surfaced was that the data of previous vaccinations were not complete since the whole matter was approached more formally than essentially, without details, control and repeated vaccination (Miletić et al. 1972).

All of this indicates that smallpox was disregarded not just by ordinary people, but also at the level of the state apparatus and by health authorities. That is to say, the idea about the disease as temporally distant, which induced perceptions

³ See: The global eradication of smallpox: final report of the Global Commission for the Certification of Smallpox Eradication, Geneva, December 1979: 50

⁴ Case report: Yugoslavia – Smallpox Epidemic March, 1972. Office of the Foreign Disaster Coordinator, Agency for International Development, Washington D. C.

of low risk, was so widely disseminated that it even altered social organization regarding smallpox. In the following section, I will try to show how this idea emerged and was strengthened by the (notion of) discontinuity between pre-socialist and socialist era in Yugoslavian history. Such perspective should also assert the significance and interconnection between social, political and cultural factors in this outbreak.

The effects of historical dissociation and the idea of discontinuity

Following the end of the First World War, the Ministry of National Health in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes set off to fight epidemics of communicable diseases and to generally achieve better results in the field of public health. This struggle was confronted with different obstructions that ranged from ethnic, political, economic and infrastructural, to overall devastating health conditions in the field. The period was marked by underdeveloped and inefficient network of healthcare institutions (Pavlović 2007), poor nutrition, hygiene, living and health conditions for the majority of population that consisted mostly of small peasants (80%), high morbidity and infant mortality, all of which were even more incited by war, great human and material losses. Peasant population was too poor to afford medical services, did not have any kind of health insurance or possibility of free medical treatment, and it was basically left to itself (Žarković 2003).

Smallpox had been present in this region since the Middle Ages, affecting all age groups, with lethal outcome for almost 30% of the whole population. After Edward Jenner's discovery of vaccine in 1796, vaccination against smallpox soon became mandatory in different countries⁵ (Ćurčić et al. 2000). Notwithstanding, according to the existing data, since 1896 up until 1910, 38 953 people died just in Serbia during smallpox epidemics. The last case of smallpox, before the eradication campaign that started in 1967, had been registered in 1930 in Serbia (Kuljić-Kapuljica 2004; Kotar et al. 2013, 349), which was then a part of the Kingdom of Yugoslavia. At that time, due to the aforementioned reasons, the fight against communicable diseases yielded modest results which were downgraded during the World War II (Petrović-Todosijević 2007).

In the aftermath of the World War II, a whole new socio-political regime based on a communist doctrine was inaugurated, which was directly opposed to the previous system. This implied a thorough economic and political transformation that was especially reflected in the creation of a new social structure, administrative apparatus, educational and health care system, etc. In short, that meant a radical split with the old establishment and a dominant sense of starting anew. In the field of public health, the new regime proclaimed as its revolutionary objectives comprehensive health enlightenment, as well as the reduction of mortality and morbidity

⁵ In Serbia, the law on mandatory vaccination against smallpox was passed in 1839 (Dimitrijević 2011). Furthermore, inoculation had already been known before Jenner's discovery in India and China, but also in this region's traditional medicine (see Jeremić 1935; Kotar et al. 2013; Knežević 1989).

(see Petrović-Todosijević 2005). Pre-war state policy was mainly blamed for the existing wretched health conditions (see Bondžić 2007). Hence, fighting communicable diseases was especially challenging for the new regime, because winning that battle meant that the old system had deservedly failed and that the new one was on the right path (Petrović-Todosijević 2007).

During the first decade after the war, the communist party started working on new health policy and service, with emphasized prevention and education. Yet, health improvement endeavors encountered many difficulties – local officials generally ignored and underestimated health service, and journalist propaganda was more inclined to report about alleged successes of health service, than to publish informational texts on hygiene, contagion prevention and the like (Dobrivojević 2007). Communicable diseases were on the rise and present in different parts of the country due to extremely low health education among the impoverished population. Socialist Yugoslavia also experienced shortages in professional medical staff and poor situation in hospitals (see *ibid*). In that sense, there was rather a continuity with social and cultural conditions of the previous period that generally reflected on population's health. The breakaway in these terms was prompted by new political circumstances at the end of 1940s that provided more solid basis for implementing long needed health measures.

Systematic eradication of communicable diseases begun in the first half of the 1950s with a considerable help of UNICEF and the World Health Organization, which was in direct relation to Yugoslavia's political split with the Soviet Union and opening towards Western Europe and the United States (see Petrović-Todosijević 2006). The geo-political significance of the separation from the Soviet influence provided generous grants from the West, helping Yugoslavia experience a remarkable development and spirit of modernization. The results, in comparison to the previous circumstances, were a notably elevated living standard, advanced health and hygienic awareness, population's higher educational level, training of new medical staff, developing network of clinics and hospitals, introduction of mandatory physical examinations and the right to free social care for all citizens.⁶ All of this induced normalization of health conditions in 1960s, which could be taken as a period when Yugoslavia went through a second epidemiological transition, like other high and middle income countries earlier, when mortality from communicable diseases significantly declined due to improved nutrition, living and health standards, invention of antibiotics, etc. (see Brown et al. 2011). Also, in this period smallpox was excluded from the list of current communicable diseases in Europe (Krajinović et al. 1972). It was these political and economic conditions and the following changes at the socio-cultural level that reduced the burden of communicable diseases, had a role in smallpox absence and, most importantly, produced the idea of discontinuity between two different periods in Yugoslavian history.

⁶ This also means that the subsequent disregarding of smallpox at the level of the state apparatus was not caused by structural disadvantages, like a lack of funding, but that it could be rather viewed in cultural and ideological terms.

By these accomplishments, the new system successfully distanced from the old one, and smallpox, along with other ravaging infections, became a symbol of disadvantages of the pre-socialist era. In that sense, disregarding smallpox demonstrated a high level of confidence in breakaway with the past, which eventually led to not thinking anymore of a possibility of its emergence. The perception of discontinuity also affected attitudes towards the events that were perceived as temporally distant, or belonging to the pre-socialist period, among common people. In the new context of significantly improved health quality and healthcare system, devastating epidemics were a matter of bygone times and could not be easily associated with current period. According to Halbwachs, the most painful aspects of yesterday's society are forgotten because constraints are felt only so long as they operate and because, by definition, a past constraint has ceased to be operative (Halbwachs 1992, 51).

Collective behavior, ideas and perceptions of risk were also under the influence of meanings attributed to modern socialist period (without a doubt supported by political propaganda), that was regarded as advanced in many respects, which made it seem that smallpox outbreak was unlikely to happen again. In addition to this, the majority became accustomed to a paternalistic state and party, and felt that they were supposed to solve every problem (Golubović 2007). Hence, the public was largely carefree in terms of outer health threats, as it was the state's duty to take care of its people and make sure those threats didn't reach them.

New circumstances also oriented collective attention towards present and future that probably seemed much more alluring than a grim past, marked by poverty and miserable health conditions. The rapid process of modernization and industrialization put in the forefront a linear apprehension of time characteristic for modern societies, which entailed continuous advancement into an unknown future (see Rot 2000). This is not to say that the other time conceptualizations typical for Balkan settings, like cyclical or liminal (ibid), ceased to exist, but that the linear perception became dominant with regard to the emerging social structure, which was characterized by a significant diminishment of agricultural population and simultaneous enhancement of working and middle class (see Petranović 1988; Pečujlić 1979). The period became known as the communist welfare state, when people finally started living good lives, which reflected in prevailing value orientations with emphasized material standard, pragmatism and utilitarianism (Golubović 2007). Thus, temporal perspective shifted when people became mostly occupied with better living standard in present and focused on maintaining it in future, rather than looking into past (compare with: Guyer 2007). In Halbwachs' words, absorbed with everyday preoccupations, people are not interested in occurrences from the past that are irrelevant to these preoccupations in present (Halbwachs 1992, 47). With the new context of modernized society, its prevailing orientation towards present and future, significantly reduced communicable diseases, and the fact that smallpox was associated with a completely different and long gone era, it is reasonable to assume that the recollections of the disease gradually faded away. Also, it could be said that disregarding smallpox was partly the consequence of assurance in discontinuity

with the past, and of confidence in advances and advantages of the new social system.

The regime's insisting on discontinuity with the previous socio-political arrangement could be also considered as having a certain part in physicians' failure to think of smallpox in the beginning of the outbreak. Although the creators of the new health policy wished for utter break with the preceding system, the health service of socialist Yugoslavia inherited both institutions and people on which the previous health care rested (Petrović-Todosijeвић 2007; compare with: Connerton). Hence, in the years following the end of the World War II, the efforts of the socialist regime to dissociate from previous system reflected quite harshly on already scarce staff of the Medical School which mostly belonged to the much-despised bourgeoisie and vigorously resisted the new order. Great importance was given to the ideological profile of professors, who were not just supposed to educate experts, but also to help create a new type of socialist physicians who would link Marxist doctrine with their work (Bondžić 2007). A physician was expected to become a folk doctor with a vision and developed sense of new, as well as a health worker that actively participated in building a new socialist society (Dobrivojeвић 2007, 141). It never occurred to the policy makers that this kind of discontinuity between different generations of physicians might interrupt the transfer of memory and experience about certain forgotten diseases such as smallpox, and that this could have real consequences in a new historical era.

While it is a fact that the regime adopted pragmatic solution, and tolerated older cadre until they could be replaced (*ibid*), an insurmountable ideological gap was fostered among old and new generations of physicians. Thus, the discontinuity between these generations was also ideational – it implied differences in ideas, concepts and meanings that were expressed in their relations towards past and present. According to Connerton, images of the past commonly legitimate a present social order, and to the extent that the people's memories of society's past diverge, to that extent they can share neither experiences nor assumptions (Connerton 1989, 3; compare with: Asman 2015). In other words, communication across different generations can be impeded by different sets of memories, so that although physically present to one another in a particular setting, the different generations may remain mentally and emotionally insulated (Connerton 1989, 3). If the majority of new doctors, educated as communist intelligentsia, accepted the prevailing notion that modern and advanced socialist system successfully distanced from the previous wretched health conditions, they would not had been accustomed to think of a possibility of smallpox emergence, which was symbolically linked to a period conceptualized as “a long time ago”, a different social system, and faraway, mostly poor, world regions.

It could be said that the dissociation between two eras largely produced such cultural conceptualizations in places where the discontinuity with the old was most noticeable – in urban and economically developed settings where most of the consulted physicians were stationed. Such gap was not that much visible in parts of the country that still had to catch up with social and economic advances, like Kosovo, which was one of the most underdeveloped regions of the socialist Yugoslavia.

It is interesting that smallpox was actually first recognized there by some old Albanian woman⁷, who called it Arabic pox⁸. It appears that the recollections of smallpox were much stronger in communities that didn't experience thorough discontinuity with the past, and where continuity with the old traditions was cultivated instead. In those circumstances, people seemed more prone to base their experiences on the prior context, so smallpox outbreaks, that used to happen a long time ago, were not that hard to imagine in present. This also supports Halbwachs' thesis that recollections vary from group to group, depending on the context in which those groups find themselves.

The belated smallpox diagnosis and generally reluctant authorities' response to the outbreak could be also attributed to socio-cultural and political factors. According to Rosenberg, most communities are slow to accept and acknowledge an epidemic when it occurs, because it poses a threat to specific social, economic and institutional interests (Rosenberg 1989). This author notes a repeating pattern over centuries, with the first stage of an outbreak acting itself out in predictable fashion: physicians find a few "suspicious" cases and then either suppress their own anxiety or report their suspicions to authorities, who are usually unenthusiastic about publicly acknowledging the presence of so dangerous an intruder (Rosenberg 1989, 4).

The same scenario happened in Yugoslavian smallpox epidemic. Many physicians criticized the authorities for stalling to proclaim the outbreak (see Antić et al. 1972b; Dovijanić 1972). On the other hand, reading some physicians' testimonies reveals that their first response upon encountering smallpox cases was precisely to suppress their anxiety. One of them said: "I startled and discarded the thought [that it could be variola]" (Bura 2012, 32), and another statement reads: "Nonetheless, I still didn't have the courage to say it out loud that it was variola, and call on the authorities to signal emergency" (Bura 2012, 38). Surely these were not responses typically ascribed to physicians who are often thought of as rational and objective in any kind of a situation. Given the seriousness of the disease, the fear expressed in these statements is understandable, but taking prompt action was a logical and expected step as well.

However, the expressed fear also reveals another, more "human", side of these physicians, which is above all shaped by cultural conceptualizations and under the influence of socio-political factors. First of all, smallpox was out of its place – in people's minds it belonged to a long gone past or remote and underdeveloped world regions. Its occurrence was an offence against the conceptually established order, a contamination of present with the past, a corruption of advanced and well-known with backward and unfamiliar, all of which led to the established boundaries

⁷ Prof. Dragan Mikić, the head of the first department of the Clinic for Infectious and Tropic Diseases, of the Military Medical Academy in Belgrade, states this in a recent interview to the press. See: <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/211222/Variola-vera-i-dalje-preti>

⁸ There was a plethora of diverse folk terms used to denote smallpox in these regions. Arabic pox was mostly remembered among older generations, and the term preserved the memory of who brought the disease to Europe (see: Knežević 1989).

appearing blurry. Hence the initial paralyzing anxiety and surprise.⁹ Furthermore, officially recognizing the first smallpox cases meant admitting that something went terribly wrong in the alleged clockwork of the Yugoslavian socialist system. It implied that the paternalistic state, on which everybody heavily relied on, failed. This was probably especially hard for physicians to acknowledge because they were among the intelligentsia that was supposed to lead in building and preserving the new order.

It could be said that in this outbreak the socialist Yugoslavia fell victim of its own success in distancing from the previous system, both in historical and in conceptual terms. Improved life and health standards and overall modernization, developing at a quick pace, induced an impression of safety and a sense that those bad things, like smallpox, happen to someone else, less fortunate and poor. Those less fortunate and poor were not only populations living in then endemic areas, but also the predecessors of socialist Yugoslavs. In a nutshell, this epidemic revealed a peculiar relation among ideology, social structure and constructions of selves as no longer susceptible to smallpox (see Rosenberg 1989).

Concluding remarks

“The history of tuberculosis control is really one of forgetting.”

Paul Farmer

A forgotten or neglected disease is a well-known concept, usually applied to certain communicable diseases. The concept itself testifies to the inherent biocultural and biosocial nature of infections (Singer 2015) – forgetting and disregarding are indisputably cultural responses, generally entwined with social and political processes. There are different factors at work that cause such a relation towards some diseases, often recognized as structural. The World Health Organization identifies a group of diseases that have received insufficient attention from governments and health agencies, and that affect people who live in low-income, remote, rural areas or urban slums, and in tropical and subtropical regions. These are classified as Neglected Tropical Diseases (NTDs) and are also known as the forgotten diseases.¹⁰ Such maladies are not disregarded because they are insignificant or rare – in fact, they affect and disable more than a billion people in 149 countries and financially exhaust developing economies.¹¹ The cause of their neglect lies in a lack of strong political voice, a low profile and status in public health priorities of impoverished populations in the developing world.¹²

⁹ Mary Douglas had mumps when she wrote “Purity and danger”. She pointed out: “there was an immediate connection with contamination and infection” (<http://www.haujournal.org/haunet/douglas.php>).

¹⁰ See: Neglected tropical diseases http://www.who.int/neglected_diseases/diseases/en/

¹¹ See: Ibid.

¹² See: <http://www.who.int/features/qa/58/en/>

This paper demonstrated that forgetting or disregarding a certain disease does not have to be based exclusively on weak political influence of the so-called forgotten people and poverty as structural barriers to good health. Quite the opposite, forgetting and disregarding of smallpox in the socialist Yugoslavia happened in a period when people, relying on paternalistic state, mostly felt secure and were preoccupied with living much better lives than they used to in the past. In this case, the disease was neglected and forgotten by the state apparatus, health authorities and ordinary people primarily for biocultural reasons, reflected in the cultural notion of temporal distance and the idea of discontinuity between two different eras and socio-political systems associated with them.

Cultural notions of temporal distance and discontinuity are still important determinants in people's reasoning about infectious diseases. Some maladies are often conceptually related to poor living conditions and impoverished populations who are at a larger risk of contagion, but also to the past. Plague instantly comes to mind as a disease that remains endemic in the tropics and subtropics but, from the Western point of view, it is mostly memorized as a scourge in the Middle Ages period, and is hard to conceive as a cause of great affliction in present-day developed countries. As Rosenberg notes, we have become accustomed in the last half century to thinking of ourselves as no longer subject to fulminating infectious diseases, and death from them seems, like famine, limited to the developing world (Rosenberg 1989, 2). I would add that this kind of reasoning could be related to the (idea of) discontinuity with the period when such diseases posed a great threat.¹³ Yugoslavian smallpox outbreak shows how this logic can be misleading, and how because of it an epidemic can easily become a reality of modern countries with significantly improved living conditions. It seems that the occurrence of smallpox came as quite a shock not only in Yugoslavia, but also in other European countries where importations of the virus were registered around that period. These outbreaks could be described as extraordinary events in a promising context that such scourges would never happen again. Perhaps hence the marking of their anniversaries even decades after the disease had been eradicated.¹⁴ In other words, these outbreaks were so striking that their recollections have transformed over time from informal, communicative memory (the knowledge communicated in everyday interaction) into cul-

¹³ Epidemiological transition theory argues that some populations in high and middle income nations underwent a second epidemiological transition about 150 years ago, when improved nutrition, basic public health measures and medicine led to a decline in mortality from infectious disease and a rise in noninfectious, chronic, and degenerative diseases. This transition was accelerated by the invention of antibiotics, which even made some scientists predict the end of infectious diseases (Brown et al. 2011, 257).

¹⁴ 50 years in Britain (<https://smallpox1962.wordpress.com/>); 40 years in Serbia (<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=1041070>); 50 years in Poland (<http://www.n7ewsweek.pl/historia/ospa-we-wroclawiu--jak-piecdziesiat-lat-temu-zabijala-czarna-pani,95724,1,1.html>).

tural memory objectified in media texts, internet pages, movies¹⁵, etc. (see Assmann 2008).

According to Brown et al. history is now marked by the third epidemiological transition, in which many humans face a resurgence of infectious diseases previously thought to be under control (Brown et al. 2011). These authors primarily refer to (multi)antibiotic resistant pathogens and novel infectious disease that have been identified, as was the case with AIDS in 1980s in the United States. However, it should be noted that the third epidemiological transition could be also marked by re-emergence of infections like measles, whooping cough or polio. These are called forgotten diseases because they have been successfully kept under control by regular vaccination, especially in developed countries. Their re-emergence is particularly associated with human behavior which is influenced by similar set of cultural conceptualizations that were at work in Yugoslavian smallpox outbreak. Those imply people's ideas about what illnesses are common in contemporary developed countries, which shape risk perception, and lead to disregarding a certain communicable disease on the basis of its long absence. The best examples of how these ideas reflect in people's behavior are vaccine hesitancy and vaccine refusal. Beside vaccine safety concerns, assumptions underlying long absence of a disease seem to be an important factor that may influence a negative decision about vaccination.¹⁶

Discontinuity has an important part in a transitional process, be it epidemiological, socio-political or economic, as well as in many other aspects of social life. It is primarily an ideational process that marks a conceptual split with previous arrangement, whatever that might be. Thus, once the second epidemiological transition was in full swing, people felt that there had been a discontinuity with the period when death from some infectious diseases was almost certain. As shown in this paper, the effect of this idea is materialized in people's behavior, like disregarding and forgetting diseases, and in consequences that such behavior produces. If we accept this argument, a legitimate question arises: does this mean that the third epidemiological transition will produce a perception of discontinuity with the period when infections were not a significant menace and, more importantly, will that make people in developed countries more on the alert when it comes to communicable diseases? Not very optimistically, my guess is that the reasoning leading to significant changes in behavior would ensue only after infections, new and old, have persuasively demonstrated their ferocity. Either way, the bottom line is that culture, comprising conceptualizations, ideas and meanings, should be acknowledged as equally

¹⁵ "Variola Vera" is a Yugoslavian movie from 1982 that featured events in the 1972 outbreak (<http://www.imdb.com/title/tt0083275/>).

¹⁶ According to SAGE working group's report on vaccine hesitancy, vaccine complacency exists where perceived risks of vaccine-preventable diseases are low and vaccination is not deemed a necessary preventive action, see: Report of the SAGE working group on vaccine hesitancy 2014. Vaccine refusal has been around ever since the first vaccine was invented (which was Jenner's smallpox vaccine). However, it could be said that in the second half of the 20th century, the issue was influenced by the golden era of novel antibiotics, which provoked the idea of discontinuity with previous infection threats during the second epidemiological transition in developed countries.

important as historical and social factors for pondering and explaining shifts in the prevalence of epidemics and communicable diseases.

References

- Antić, B, S. Udicki i N. Debeljković. 1972a. „Masovna vakcinacija – osnovna mera zaštite stanovništva od variole“ [Mass vaccination – the primary population protection measure against variola]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 41-46. Beograd: Skupština grada.
- Antić, B, P. Dovjanić i R. Đulaković. 1972b. „Organizacija i iskustva iz rada zdravstvene i drugih službi u suzbijanju epidemije velikih boginja na području grada Beograda“ [Organization and experiences of health and other services in confining smallpox outbreak in Belgrade area]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 317-326. Beograd: Skupština grada.
- Asman, Alaida. 2015. „Sećanje, individualno i kolektivno“. [Memory, Individual and Collective]. In *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, eds. Michal Sládeček et al., 71-86. Beograd: Zavod za udžbenike
- Assmann, Jan. 2008. “Communicative and Cultural Memory.” In *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, eds. Astrid Erll et al., 109-118. Berlin, New York..
- Barjaktarević-Nikolić, K. i B. Nikolić. 1972. „Antivariolna vakcinacija dece i odraslih obolelih od epilepsije“ [Anti-smallpox vaccination of children and grownups with epilepsy]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 274-278. Beograd: Skupština grada.
- Bondžić, Dragomir. 2007. „Komunistička vlast i nastavnici Medicinskog fakulteta u Beogradu 1945–1955“ [Communist regime and Medical School professors in Belgrade 1945-1955]. In *Istorija medicine, farmacije i narodne medicine*, 105-120. Beograd-Zaječar: Institut za savremenu istoriju Beograd - Istorijski arhiv „Timočka krajina“.
- Brown, Peter J, George J. Armelagos and Kenneth C. Maes. 2011. “Humans in a World of Microbes: The Anthropology of Infectious Disease.” In *A Companion to Medical Anthropology*, eds. Merrill Singer and Pamela I. Erickson, 253-270. Blackwell Publishing.
- Bura, Nikola. 2012. *Bez obdukcije. Knjiga o epidemiji velikih boginja u Srbiji 1972. godine. Verna rekonstrukcija događaja.* [Without autopsy. The book about smallpox outbreak in Serbia in 1972. Accurate reconstruction of the events]. Novi Sad: Prometej.
- Čalić-Perišić, N. i R. Stepanović. 1972. „Sprovođenje zaštite dece sa kontraindikacijama za vakcinaciju protiv variole“ [Conducting protection of children with contraindications for vaccination against variola]. In

- Epidemija variole u Beogradu 1972*, eds. Slobodan Krajinović et al., 111-116. Beograd: Skupština grada.
- Čobeljić, Miloje. 2004. "Smallpox outbreak in Yugoslavia in 1972." *Vojnosanitetski pregled* 61 (5): 569-573.
- Connerton, Paul. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ćurčić, Milorad and Laslo Tari. 2000. „Vakcinacija protiv velikih boginja na teritoriji Sente početkom XIX veka“ [Smallpox vaccination in Senta county in the early 19th century]. *Medicinski pregled* LIII (7-8): 413-422.
- Das, Veena. 1995. *Critical Events: An Anthropological Perspective on Contemporary India*. Delhi: Oxford University Press.
- Dimitrijević, Brana. 2011. „Borba protiv velikih boginja u obnovljenoj Srbiji“ [Fight against variola major in renewed Serbia]. *Timočki medicinski glasnik* Vol. 36, No. 2: 126-131.
- Dobrivojević, Ivana. 2007. „Prilog proučavanju zdravstvene kulture u Jugoslaviji 1945-1955“ [Contribution to studies of health culture in Yugoslavia 1945-1955]. In *Istorija medicine, farmacije i narodne medicine*, 153-144. Beograd-Zaječar: Institut za savremenu istoriju, Beograd - Istorijski arhiv „Timočka krajina“.
- Dovijanić, Predrag. 1972. „Socijalno-medicinski karakter protivepidemijske akcije na saniranju epidemije velikih boginja u Beogradu“ [Socio-medical character of counter-epidemic action in fighting smallpox outbreak in Belgrade]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 13-26. Beograd: Skupština grada.
- Gell, Alfred. 1992. *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford: Berg Books.
- Golubović, Zagorka. 2007. *Savremeno jugoslovensko društvo* [Contemporary Yugoslav Society]. Beograd: Službeni glasnik.
- Guyer, Jane I. 2007. "Prophecy and the near future: Thoughts on macroeconomic, evangelical, and punctuated time." *American Ethnologist*. Vol. 34, No. 3: 409-421.
- Green, Jeremy, Marguerite Thorp Basilico, Heidi Kim and Paul Farmer. 2013. "Colonial Medicine and Its Legacies". In *Reimagining global health: an introduction*, eds. Paul Farmer, Jim Yong Kim, Arthur Kleinman and Matthew Basilico, 33-73. University of California Press.
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press. <http://apps.who.int/iris/handle/10665/67617>. Accessed on November 17, 2015.

- Jeremić, Risto. 1935. *Zdravstvene prilike u jugoslovenskim zemljama do kraja XIX veka* [Health conditions in Yugoslav countries until the end of 19th century]. Zagreb: Izdanje škole narodnog zdravlja u Zagrebu.
- Knežević, Srebrica. 1989. „Velike boginje (variola vera). Rezultanta odnosa narodnog običajnog života i njegove zdravstvene culture“ [Smallpox (variola vera). The resultant of a relation between people's folklife and its health culture]. *Acta historica medicinae, pharmacie, veterinae* Vol.29, No. 2: 55-82.
- Kotar, S. L. and J.E. Gessler. 2013. *Smallpox: a history*. McFarland & Company, Inc.Publishers.
- Krajinović, S, S. Udički, J. Vučo, M. Minić, B. Adanja, H. Vlajinac, M. Jarebinski, R. Marić, M. Nastastović, Z. Radovanović, S. Sokić, S. Stankov, V. Miljković, B. Cvetičanin, M. Šubarević. 1972. „Vakcinalni status stanovnika Beograda“ [Immunization status of Belgrade residents]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 66-69. Beograd: Skupština grada.
- Kuljić-Kapuljica, Nada. 2004. „Variola – prošlost ili ne?“ [Smallpox – Past or Not Past]. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo* Vol. 132, No. 7/8: 272-276.
- Lalević B, Ž. Đurović, D. Majcan, M. Manok, N. Savić-Dančević, Lj. Simić, D. Srnić, V. Cvetković-Jurić. 1972. „Pojava variole u dermatološkoj klinici“ [The Emergence of Variola in Dermatological Clinic]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 104-106. Beograd: Skupština grada.
- Miletić. V, B. Pirožkov. 1972. „Neke karakteristike rada zavoda za hitnu medicinsku pomoć u toku epidemije u Beogradu“ [Some operating characteristics of the Emergency Medical Service Institute during outbreak in Belgrade]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 348-352. Beograd: Skupština grada.
- Mills, Barbara J, W. H. Walker (eds.). 2008. *Memory Work: Archaeologies of Material Practices*. Santa Fe: School for Advanced Research Press.
- Munn, Nancy D. 1992. “The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay.” *Annual Review of Anthropology* Vol. 21: 93-123.
- Pavlović, J, B. Ćirić, Lj. Lesić i M. Sašić. 1972. „Velike boginje – diferencijalna dijagnoza.“ [Smallpox – differential diagnosis]. In *Epidemija variole u Beogradu 1972.*, eds. Slobodan Krajinović et al., 143-148. Beograd: Skupština grada.
- Pavlović, Momčilo. 2007. „Zdravstvena služba u kraljevini SHS/Jugoslaviji 1919-1941“ [Healthcare service in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia 1919-1941]. In *Zbornik radova sa naučnog skupa Istorija medicine, farmacije i narodne medicine*, ed. Momčilo Pavlović, 39-48. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

- Pečujlić, Miroslav. 1979. „Promene u socijalnom sastavu jugoslovenskog socijalističkog društva“ [Changes in social composition of Yugoslavian socialist society]. In *Društveno-politički sistem SFRJ* (treće dopunjeno izdanje), ed. Jovan Đorđević. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Perišić, Ž., M. Nikolić, J. Pavlović, S. Krajinović, B. Tedeski, Š. Groza, V. Ilić, D. Jorgačević, D. Diklić, J. Ilić, A. Kostić, S. Mikolić, M. Ivanić. 1972. „Dijagnostičke teškoće u otkrivanju varirole u Beogradskoj epidemiji“ [Diagnostic difficulties in smallpox detection in Belgrade outbreak]. In *Epidemija varirole u Beogradu 1972*, eds. Slobodan Krajinović et al., 139-142. Beograd: Skupština grada.
- Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije: 1918-1988*. [The history of Yugoslavia: 1918-1988]. Knj. 3. Socijalistička Jugoslavija: 1945-1988. Beograd: Nolit.
- Petrović-Todosijević, Sanja. 2005. „Šta mogu da mislim. Bog ga dao, bog ga uzeo”: zdravstveno prosvetčivanje naroda kao deo borbe za smanjenje smrtnosti dece u FNRJ“ [What can I think? God gives, God takes away: health enlightenment of people as part of the struggle for death reduction of children in the Federal National Republic of Yugoslavia (FNRJ)]. *Istorija 20. veka* 2: 101-112.
- Petrović-Todosijević, Sanja. 2006. „Distribucija UNICEF-ove pomoći u FNRJ“ (1947-1954) [UNICEF Aid Distribution in the FPRY (1947-1954)]. *Tokovi istorije* 4: 200-220.
- Petrović-Todosijević, Sanja. 2007. „(Dis)kontinuitet bez presedana: zdravstvena politika Jugoslovenske države u prvoj polovini 20. veka.“ [The (Dis)continuity Without a Precedent. Healthcare Policy of the Yugoslav State in the First Half of the 20th Century]. *Tokovi istorije* 3: 96-119.
- Rosenberg, Charles E. 1989. “What Is an Epidemic? AIDS in Historical Perspective.” *Daedalus* Vol. 118, No. 2: 1-17.
- Rot, Klaus. 2000. *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi* [Images in minds. Essays about folk culture in Sought-Eastern Europe]. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Singer, Merrill. 2015. *Anthropology of infectious disease*. Left Coast Press, Inc.
- Sládeček, Michal. Jelena Vasiljević. Tamara Petrović Trifunović. 2015. *Kolektivno sećanje i politike pamćenja* [Collective memory and the politics of remembrance]. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šuvaković, Uroš V., Stevan Z. Baljošević i Žarko V. Obradović. 2014. “Smallpox and globalization or the first achieved planetary goal.” *Vojnosanitetski Pregled* 71 (3): 301-306.
- Trostle, James A. 2005. *Epidemiology and Culture*. Cambridge University Press.

Winch P. J, A. M. Makemba, S. R. Kamazima, G. K. Lwihula, P. Lubega, J. N. Minjas, and C. J. Shiff. 1994. "Seasonal variation in the perceived risk of malaria: implications for the promotion of insecticide-impregnated bed nets." *Social Science and Medicine* 39: 63-75.

Žarković, Grujica. 2003. „Skupe greške zdravstvene politike u zemljama bivše Jugoslavije u XX vijeku“ [Expensive errors in health care policy in the countries of former Yugoslavia in the twentieth century]. *Dijalog: časopis za filozofiju i društvenu teoriju* 1-2: 236-252.

Reports:

Case report: Yugoslavia – Smallpox Epidemic March, 1972. Office of the Foreign Disaster coordinator, Agency for International Development, Washington D. C. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadq743.pdf (Accessed November 17, 2015).

Fenner, Frank. D. & A. Hednerson, I. Arita, Z. Ježek, I.D. Ladnyi. 1988. Smallpox and its Eradication. World Health Organization. Geneva. whqlibdoc.who.int/smallpox/9241561106.pdf (Accessed December 2, 2015).

Lane, J. 1972. Smallpox in Yugoslavia: September 22, 1972. CDC Epidemiology Program Report. Atlanta: Center for Disease Control and Prevention, 1972. <https://www.nlm.nih.gov/nichsr/esmallpox/SmallpoxYugoslavia-EPI-72-91-2.pdf> (Accessed November 17, 2015).

Litvinjenko, S. & B. Arsić, S. Borjanović. 1973. Epidemiological aspects of smallpox in Yugoslavia in 1972. Geneva, Switzerland: The World Health Organization. <http://apps.who.int/iris/handle/10665/67617> (Accessed November 17, 2015).

The global eradication of smallpox: final report of the Global Commission for the Certification of Smallpox Eradication, Geneva, December 1979. Geneva, the World Health Organization 1980. <http://apps.who.int/iris/handle/10665/39253> (Accessed November 12, 2015).

Report of the SAGE working group on vaccine hesitancy 2014. Available at: http://www.who.int/immunization/sage/meetings/2014/october/1_Report_WORKING_GROUP_vaccine_hesitancy_final.pdf (Accessed December 10, 2015).

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Marija Đorđević

Hildesheim University
dordevicmarija86@gmail.com

Performance of Commemorating / Performing Heritage

Roles of Remembering and Heritagization of World War II

A close look at commemorations with a focus on occurring performance shows the decisive role of physical presence and activity of the body for the success of these carefully planned events. Commemorative sites can either be active sites of remembrance, or conditionally “passive” sites of heritage, depending on the presence or the absence of bodily action. Furthermore, the stated performativity defines commemorative events and their spaces as simultaneously tangible, i.e. monumental, and intangible, i.e. narration/practice, heritage. Based on the performance-based duality of commemorative events and their spaces, this paper aims to explore the necessity and limitations of their dual interpretation within contemporary heritage management practice. In order to do so, monumental sites of NOB (Peoples’ Liberation Struggle) are used as a case study, with an emphasis on the manner of their *heritagization*. By looking at the cases studies the following questions are to be addressed. If the initial performance still exists, can a site be considered as heritage? And if yes, should these sites be considered only as tangible or intangible heritage, or the two are bound to fuse? Furthermore, looking at the current changed narratives of these sites it is justified to ask who and why considers them as heritage?

Key words: commemoration, performance, heritagization, NOB, antifascism.

Перформанс комеморације / Перформанси наслеђа

Улоге сећања и херитизације Другог светског рата

Пажљив поглед на комеморације, са посебним фокусом на пратећи перформанс, указује на пресудну улогу физичке присутности и активности тела када је у питању успех таквих пажљиво планираних манифестација. У зависности од присуства или одсуства активности тела, места комеморација могу бити активна места сећања или условно „пасивни” простори наслеђа. Такође, таква перформативност дефинише комеморације и простор на коме се оне одигравају као истовремено материјалне (споменици) и нематеријалне (нарација/пракса, наслеђе). Овај рад, заснивајући се на перформативној дуалности комеморација и простора на којима се оне одигравају, истражује непоходност и ограничења дуалних интерпретација ових догађаја у савременој пракси менаџмента наслеђа. Рад се заснива на студијама случаја везаним за споменике посвећене народно-ослободилачкој борби (НОБ), са посебним акцентом на начин

њихове херитизације. На основу анализе поменутих студија случаја, поставља се неколико питања. Уколико иницијални перформанс и даље постоји, може ли споменик бити разумеван као наслеђе? Ако то јесте случај, да ли би се споменици у том случају дефинисали као материјално или као нематеријално наслеђе, или се та два концепта стапају? На крају, имајући у виду промењене наративе у вези са анализираним споменицима, поставља се питање ко и зашто њих данас дефинише као наслеђе?

Кључне речи: комеморација, перформанс, херитизација, НОБ, антифашизам.

Commemoration and space

“The space of appearance comes into being wherever men are together in the manner of speech or action, and therefore predates and precedes all formal constitution of the public realm” (Arendt 1998, 199).

Close look at commemorations shows the decisive role of physical presence and activity of the body for ensuring active influence of this performance and its visual markers in both geographical and symbolic landscape. “Commemoration is the coming together of history, taught, thought-through, learned or mediated through commemorative tools such as monumental objects, photographs, performances, or historical sources” (Widrich 2009, 160). Furthermore a commemoration can be regarded as a cultural performance, as a “scheduled, temporally bounded, spatially bounded, and programmed” (Beeman 1993, 378) activity. It is the most obvious form of state-directed action (or performance if preferred), provoked in order to formulate a public space, and is based on the active interaction between all the present bodies (animate and inanimate). A commemoration as a performance always carries three basic qualities defining these events as actuals. Those are: “1) process, something happens here and now; 2) consequential, irremediable and irrevocable act, exchange or situation; (...) 5) space is used concretely and organically” (Schechner 2003, 46). Further, commemorative performance demands two orders of active animated bodies, those engaged in the action of performing the fixed patterns of movement (or *strips of behavior* (Schechner 1985); and those engaged in active observation, which does not imply inaccessibility, non-participation, or passive action. As many other formats of site-specific performance commemorations are grounded in firmly defined lines of actions, which are there to ensure both the usage of the given space, as well as creation of new levels of it. Detailed programing and scripting of a commemorative performance has a twofold purpose. From one side, script is made in order to code the actions of bodies, “(...) through various regimes of discipline and training, including the coordination and integration of its bodily functions so that not only can it undertake the general social tasks required of it, but so that it becomes an integral part of or position within the network, linked to other bodies and objects” (Grosz 1998, 32). Along this train of thought, Eugenio Barba (1995) argues that through formulation of the sets of extra-daily techniques (scores) bodies are placed into form, making them at the same time artificial and believable. This mimicry of reality allows a possibility of attaching meaning to the bodies, their action and interaction, as well as to the space created in that process. From the other

side, *a script* or in the words of Richard Schechner (1985) *a score*- is the main grounding tool for creating and maintaining repetitive performance, or “restored behavior” (Schechner 1985, 36). “Performance means: never for the first time. It means: for the second to the nth time. Performance is “twice-behaved behavior”(Schechner 1985, 36). When discussed in these terms, the fixed script of commemorative performance is there to ensure that the communication and exchange among the present and acting bodies, results in creation of public space with strictly determined elements. Additionally, the score/script is the necessary means for establishing a repetition of a specific action, seen by its conceiver, usually the state, as vital for making public space. However this does not imply that performances score cannot change. Richard Schechner states that they can change in “two ways: first, by a slow slippage made inevitable by changing historical circumstances; second, through ‘official revisions’ made by the owners-heir of the ‘authorized original’” (Schechner 1985, 43-44). One goal of a commemoration, besides evoking and re-voking history, memory and emotions, is establishing of (public) space and the levels and types of agency to be assumed by all the involved bodies.

In order to understand and analyze public space, its performative nature, and the importance of the performative activity in it, it is of outermost importance to comprehend how the space as such is created. Space, sometimes transformed to a public one, is simultaneously a set of physical givens and configurations, and a direct product of interactions and interchanges of both inanimate and animate bodies. It is at the same time made and inhabited by bodies.

Defining of public space proves to be a difficult and conflicting task, while the boundaries between the actions which are considered to be private or public, are at least blurred if not inexistent, especially with technological and social-theoretical developments, i.e. use of new means of communication, now moved from a physical to virtual space, which allows until now unseen levels of anonymity, while actively participating in *all* which is considered ‘public’ (Low and Smith, 2005). In these terms a definition given by John R. Parkinson, in his book *Democracy and Public Space: The Physical Site of Democratic Performance* (2012), offers a viable and highly applicable definition. He states: “(...) physical space can be ‘public’ in four major ways. It is space that 1. is openly accessible; and/or 2. uses common resources; and/or 3. has common effects; and/or 4. is used for the performance of public roles” (Parkinson 2012, 61).

By looking at this definition it can be concluded that the publicness of a physical space is derived from the active workings of public sphere. “The sphere of private people coming together as a public” (Habermas 1991, 27) in order to embrace, express and claim the right of access to resources, right of deliberating decisions, and the right to be affected by consequences of assuming a public role. The *public sphere* designates ways in which people participate in collective action and the *public space* designates the physical “settings in which such engagement takes place” (Parkinson 2012, 62-63). The public sphere, therefore, is in a need of materialization, in order to manifest itself. Public spaces should be regarded as a physical room for demonstrating belonging to, and understanding of values of, a group. This

belonging is often multi-layered and multi-directional, because individuals can relate to each other through more than one set of parameters and norms. Within the public space, or better through the visualization of public space, only few commonalities of the group are brought to the front plan. Whether it is the ideal of a national or class belonging, or the joint reclaiming of public space for exercising either content or discontent, i.e. demonstration, the public space becomes the embodiment of the exercised ideals, demands and values.

By adopting Rudolf Arnheim's argument, that there is "no left or right, up or down; that there is no definable distance, while space does not physically exist" (Arnheim 1977, 10), and by assuming that space is always created and not only a physical given, it can be argued that it is grounded in interaction, in the energy made between all agencies involved. Space is an "encounter, assembly, simultaneity" (Lefebvre 1991, 101). Space exists in the energy between involved bodies, appearing in their interaction, among each other and with the pre-given sets of arrangements (Butler 2011). It is created in the actions of the body and as Bruno Zevi (1974) states "is animated by the gestures and actions of those who inhabit it" (Hays 1998, 180). When understood in terms of the performative action creating it public space might be seen as either representational or absolute (Lefebvre 1991). Lefebvre makes the difference between the two, based on the dominant agency creating the space. While *representational space* "is alive: it speaks" (Lefebvre 1991, 42), meaning that it is based on the communication as experienced by the individual body, therefore being "fluid and dynamic" (Lefebvre 1991, 42); the *absolute space* is built of isolated segments of a physical space set in the vacuum by the political forces transferring it to the realm of political, formulating a stand-still, a symbol. Further distinction between the two can be made in relation to their appropriation of time. While the representational spaces are alive and therefore "live time, after all; they are in time" (Lefebvre 1991, 48), the absolute space employs historical (never-ending) time and is to be governed by the power instances, i.e. the state. By looking into the definition of representational and absolute space as laid by Lefebvre, a conclusion can be made that the public space envisioned and made by the political agency of a society is always wished to function as a representational space, but due to the nature of its creator it is destined to transform to an absolute space.

The transformation of public space, firstly from a representational to absolute space, and later from a space to an emblem, can be easily observed in analysis of non-utilitarian state produced spaces. These are the spaces which are in a need of continuous activation, while they uncomfortable bring together the ephemerality of performance, the solidity of material visualization, and fusion of time as lived now and time as it was. These are the spaces of pilgrimage and devotion, the spaces made to resist fluidity of time, infinitely representational while holding the stability of absolute space. These are the *spaces for practice of memory*. It can be argued that each space for practice of memory is constituted from two main segments, the physical configuration, commonly an architectural marker, and the action, mainly a scripted performance- a commemoration (Boyer 1994). *The architectural configurations* in all diversity of shapes and sizes should be regarded as "performative

monuments” (Widrich 2009, 18). The space of performative monuments defines the position of a group of individuals in action. It lays down the prescription of wanted order commanding the bodies “prescribing or proscribing gestures, routes and distances to be covered (...)” (Lefebvre 1991, 143) and simultaneously sets the physical configuration, therefore building a representational space. In *commemorative performance* the engagement of animate and inanimate bodies is conducted along a strictly *codified line of actions*. The latter makes commemoration a closely planned and often protocol bound performance, engaging the bodies in simultaneous action of inhabiting and producing public space. The score (or a script) is there to ensure that the communication and exchange among the present and acting bodies, results in creation of public space, with strictly determined elements. The repetition and the nuanced change of the score of a commemorative event prove to be of vital importance in the transformation from a space of living memory (representational space) to the space of heritage (i.e. absolute space).

When transformed into a heritage site or a heritage object, these spaces are given an opportunity to enter a similar, but still new processes of performative space-making. Such process would be the one of *heritigization*. “*Heritigization* is a process in which heritage is used as a resource to achieve a certain social goal” (Poria 2010, 218). Yaniv Poria calls on the deliberation given by Laurajane Smith (2008) stating that heritigization presents a process in which an individual creates its sense of identity, based on connections and understanding of the values cherished by a community, or differently defined group of people. In practice this process implies careful acts of valorisation, selection and interpretation of found material relics. The process of selection implies construction of systems of values to be given and presented by a specific heritage space or object. The composite segment of any heritigization process is *appropriation*, which presents the final stage of adopting an interpreted object, space or performance as a composite part of identification with a community or a group of people. *Appropriation* is based on knowing the answer to who, how and why uses certain heritage object, space and/or performance. According to the Fact Sheet developed by Marina La Salle and the IPinCH Commodifications of Cultural Heritage Working Group, published in June 2014, the appropriation of heritage at its most basic level, refers to taking “something for one’s own” (La Salle 2014, 1). It is further stated that “the appropriated object or idea is removed from its originating or source context and applied to another” (La Salle 2014, 1).

Appropriation of heritage occurs on both tangible and intangible level of heritage object, space or a performance. Alongside with the careful documenting and registering, valorisation of heritigization, and therefore, appropriation, endows heritage with new meaning and a new role in making of public space. Therefore, when approaching commemorations and for them designated sites as subjects of heritigization, it is important to honour their dual nature. They are simultaneously tangible, i.e. monumental, and intangible, i.e. narration/practice, heritage. Due to this duality several dilemmas can be detected and should be taken into a consideration. Firstly, on which occasion and within which action can we consider commemoration space to be a tangible artefact? If and when does it belong to the realm of in-

tangibility, and when do the two fuse? Secondly, the question of appropriation of meanings and values, embodied in any heritage object, needs to be answered in order to understand the given interpretation of it? Furthermore, looking at the current changed narratives of some heritage sites it is just to ask who, how and why uses them as heritage?

Answering of these questions may and will vary depending on the analysed case of a commemorative performance and its designated site, making it difficult to establish a rounded definition of the process. First issue that can be tackled is the physical quality of such a performance, both on the level of performance and on the level of the stage. The built stage for any site-specific performance was not necessarily meant to persist and to be kept for the time to come. Rather they were intended to be ephemeral and only a visual prop, which has served its purpose with ending of the action. However, very often commemorative performances had to be single-placed, implying continuous returning to the same physical site (more or less endowed with the selected memory). The latter implies that a permanent spatial marking was necessarily made. With the durability of the marker, starting from the used materials to the adjustment of the natural landscape, qualify it as a valid subject of heritagization. Further, the intangible segment of commemorative performance, from the actual performance (encompassing all the activities starting with the making of a score to the interaction of all present bodies) to its meanings, is likewise a subject of re-valorisations of diverse formats. Often the appropriative stage of heritagization proves to be more complex when it comes to intangible levels of commemorative performance. While in the case of the tangible qualities of heritage objects, spaces and performances the appropriation seems to be straight-forward process, the appropriation of intangible meanings, such is ideology, proves to be slightly more complicated. Even though, any appropriative process is a fair-game and no person can claim a right to truthfulness, the issue of appropriative twisting should be addressed, especially with the wave of interpretations brought by the performative turn of contemporary heritage interpretations, both as a theoretical framework and as a part of the heritage management practice.

In order to illustrate the stated processes and their multi-layered end-results, this text will deal with specific case studies. The sites dedicated to the People's Liberation Struggle (NOB) can be viable analysis material for tackling the above mentioned questions due to their different contemporary faith. Some of them are erased alongside with the commemoration which was held on their site. Some are still physically there but striped of any meaning and left to the vacuum of silence, lamenting over the landscape. On the other hand, some are declared to be cultural heritage of respective successor states, with their status based on the physical traits of made spaces, alone. In these cases the commemorative performance (if occurring), isn't a subject of heritage management practice. Nevertheless, the functioning of these sites in the contemporary landscape is predominantly based on the ability of bringing together and activating communication through the presence of the bodies. That is why these specific sites are only functional as public spaces, if certain performative practices are present, regardless of the form they assume.

My analysis will focus on the appropriation of commemoration performance and for it made site as heritage, on the implications of such action, and finally on its possible end-results. Therefore, a site dedicated to commemorating WWII events is looked at from the side of actual commemorative practices, envisioned during the period of existence of the Yugoslav state, and in some for is still conducted today. Further, it is important to note here that the coming text will not deal with the past and present quantity of performances and monuments dedicated to the WWII events, nor will it aspire to offer exact numbers of currently standing monuments dedicated to the NOB¹. It will, rather, attempt to illustrate the elaborated phenomena of space, its making and transformation to heritage to be appropriated, through carefully selected performances, as maybe the most flamboyant and convincing examples.

Performing /Commemorating

During the existence of former Yugoslavia employing performance was a common way of creating and entering the public space. The typology of state supported performances ranged from the performances of labour, through performances of vitality, to the performances of remembering and memory. It can be argued that each designed performance was intended to create public space, within which the official stands of the state can be demonstrated. However, not each of these performances was intended to be single-placed and therefore did not demand building of a permanent spatial configuration. In some cases complex and elaborated scenography was built on site only for a specific occasion, functioning more like a baroque, extravagant, and ephemeral scenery, than permanent marker of space. There are several examples of such performances in former Yugoslavia, from which those connected to the activities of the youth are possibly the most vibrant ones. The *Relj of the Youth*, with central celebration organized each year on the 25th of May at the stadium of JNA (Yugoslav National Army), is maybe the most mentioned and researched manifestation of this type (Videkanić, 2010). Even though this specific performance was conducted at the same site (at least when it came to its central celebration) the scenography and other physical interventions within the space changed each year. They were documented, but not kept as a permanent marker. A sort of a combination of a youth manifestation and a “proper” commemoration was held each July at Lazine near Danilovgrad (Montenegro). This performance (titled *Julske vatre mladih*) had a twofold purpose of commemorating killed members of communist youth in 1944, and demonstrating the power and progress of Montenegrin/Yugoslav youth (Popović 2014). The commemorative character of the main narrative of the space caused building of permanent marker, i.e. a monument at the

¹ Monuments dedicated to NOB have been largely present in the public arena in the recent years, due to the growing interest in their physical traits, as well as due to the alarming present condition some of them are in. Studies of Gal Kirn, Max Bergolz, Olga Manojlović- Pintar and Heike Karge, among others, offer an extensive insight into the ways these monuments were built and later maintained. However, a contextual analysis of performances occurring at these sites, or better the lack of, is still loudly missing.

site, designed by Drago Đurović. However, by looking at the scripts of the performances, it is clear that an emphasis is laid on the artistic achievements and the potentials of the youth. The date of commemoration/festival/celebration, despite the discomfort these three words create when equally used for the same performance, was closely connected to the dates of other large-scale events in Montenegro. The *Day of Upraise Against Fascism* on the 13th of July, being only one of them. The case of *Julske vatre mladih* presents a specific type of a performance that more or less successfully fuses the act of commemorating a historic event, and building of a new future, secured by strong, grateful and dedicated youth. The two named performances have a different contemporary faith. *While Rely of the Youth* was lastly organized in 1989, never to be practiced again, *Julske vatre mladih* are still being conducted. The seventy-year-jubilee of this manifestation was celebrated in 2014, with a massive performance which in its script and narrative did not differ significantly, from the originally made and used performance score (Popović 2014). The very firm emphasis on the antifascist past, present and future of Montenegro, still kept a central place in the provided narratives (both referring to the events of history, and to the contemporary daily politics).

Performative activity utterly different from the two mentioned above, but interesting in terms of contemporary appropriation, were the mass youth actions. They were organized with a goal of rebuilding the country devastated by WWII, and developing the much needed infrastructure for the new modern state. The activity of hard manual labor was used for building public space, in both literal and symbolic sense. Built spaces were of public importance and usage, and the names they were given openly referred to the main values of the state, such was for example “brotherhood and unity”. Additionally, through the conducted activities, both on the construction sites and within the camps (educational workshops, theater and music performances, active political and ideological upbringing, etc.) the made public space expressed all the normative values, the “proper, progressive and reflexive” youth was to embrace. Circulation and adoption of the stated values was ensured through active exchanges (even of social nature) among the present and active bodies. Despite the fact that these performances are intrinsically different from commemorative performances and from the festivals of youth, mentioned above, they are close to the main issues of this paper while some of the commemorative sites of NOB were built within them. Such was the ORA Sutjeska in 1971, when a large part of the *Memorial Park Battle of Sutjeska* in Tjentište (Bosnia and Herzegovina) was built. Even though, this memorial park played an important role in the commemorative landscape of former Yugoslavia, it presents a far more flamboyant example of contemporary heritage appropriation practice. When made, the Memorial Park, and to it connected commemorative practice and performance, had a high level of importance within the remembrance practices of former Yugoslavia. The space itself was embodying the narrative of the one of most important battles for the partisan movement in WWII, dated in 1943. Besides the commemorating of fallen comrades, the performances placed an unquestionable emphasis on the antifascist character of NOB. Through the regular commemoration on the level of republic of Bosnia and Herzegovina, which occurred each year, all the jubilee years were commemorated with the federal involvement, both on the level of performance and on

the level of finances. The commemorations (regardless of their manipulative potential) were there to keep the fire of the struggle alive, and to define the path for the future of idea, many gave their life for - the idea of antifascism.

Today, the official state commemoration is no longer held, and the state holiday calendar is changed. However, the site, or more precisely, the massive monument is far from forgotten. It is officially proclaimed heritage of Bosnia and Herzegovina, and therefore is taken care of by the respective state. By declaring it state's cultural heritage and due the absence of the once regular conducted performance, this site is transformed into the absolute space. Even though the original commemorative performance, which made this space, and was regularly held in it, in recent years was abolished, this site was used for instigating creation of new representational space. Through activities like *Tjentište 2013*, the Memorial Park once again became the site of states clear political action, the one of appropriating past values.² Starting with the evocation of the symbolism of the year 2013, the seventy-year-jubilee of the battle of Sutjeska, the appropriation of heritage began. However, when it comes to the performance to be appropriated, the new organizers did not select once held commemoration (probably due to the potential ambivalence it might have caused in the every-day public sphere of the new states). A seemingly less ideologically charged performance, the mass youth action, was chosen for the stated process. Furthermore, using of a mass youth action should be regarded as playing on the safe-side of nostalgia, evoking fond memories for some, and presenting an understandable folklore quote for others, mainly younger generations. For this occasion, youth of Republika Srpska was gathered to renew the devastated buildings of the *Youth Sport and Leisure Center*, the composite element of once built Memorial Park. The visual similarities between performance held in a different time, and the one performed in 2013 are more than visible. From the chosen costume and working tools, to the gender equal divisions of work within the groups, acting at the site. Additionally, a Friendship Camp 2013, resembling the recreational-cultural content of the former youth actions, was organized as well.³ The event was heavily supported by the resource ministries and state officials of Republika Srpska. Here the appropriation of the performance was based on a careful selection of elements a community can relate to, and on later application of those elements in instigating activities within which public space is reclaimed, or newly created (by extracting and emphasizing the wanted dimensions embedded in the inherited physical space). The commemorative activities once connected to this absolute/ heritage space were present only as data connected to an artifact, to be used or disregarded in the new process of building the new representational space.

² Information regarding the start and reactions to the organization of Tjentište 2013 can be found in detail on the forum 058.ba ISKRA <http://058.ba/category/tjentiste/page/4/>, accessed: 20 December 2015.

³ The program and the description of the planned event can be found on the web portal foca24.info <http://www.foca-24.info/?p=6363>, accessed: 26 February 2016. The information is taken from the official report of the Youth Alliance of Repulika Srpska.

However, inherited performances can be appropriated in a different manner as well.

The official state-proclaimed heritage can still be a representational space, without transgressing into an absolute one. The continuity of the seemingly same performance, maintains the space in its representational form. Commemorative practice in its form stays the same and the appropriation of both tangible and intangible traits is present in nuanced changes, either in the offered narrative and or in the additions to the original performance script. An explicit example of such an approach can be detected in the still present commemorative practice within the *Memorial Park October of Kragujevac* (Serbia).

The Memorial Park was established in 1953 to commemorate the tragic death of several thousands of citizens of Kragujevac. Its establishment followed already annually set commemorations held since 21st of October 1945. In the same year, a sacral service was held at the graves of soldiers, which lost their lives during the liberation of Kragujevac and in the city's close proximity (Karge 2014). In 1954 an all-Yugoslav competition was made for the urban solution of the soon to be Memorial Park. According to archival data, the project was financed through the means of the Main Board of SUBNOR Serbia (the Association of Fighters of the People's Liberation War), with the assistance of the Executive Council of Serbia. Additionally, a significant financial aid was given to the project by the workers' union of the Zastava factory in Kragujevac (Karge 2014). However, other republics of former Yugoslavia took financial part as well. Numerous sculptures were erected as a result of the international exchange and were financed by other states. Both the Republic of Croatia (*Monument of People of Croatia* by Vojin Bakić and Silvana Sajsl, from 1981) and the Republic of Bosnia and Herzegovina (monument *Hundred for one* by Nandor Gild, from 1980), as an example, gifted sculptures marking the tombs at this memorial site.

Today's Memorial Park is positioned on a surface of 325ha and it encompasses 30 mounds (29 in the park and 1 outside of it), spatially connected with 7km long circular road (Manojlović-Pintar 2015). The design of the park is authored by Mihaljo Mitrović and Radivoje Tomić. The Memorial Park contains 10 monuments, from which monument of Pain and Defiance (by Ante Gržetić) is the oldest (1959) and monument of Friendship (by Anton Stojko) is the latest one erected in 1994 as a gift of the Republic of Romania. From the 10 existing monuments the most famous one is the *Interrupted flight* by Miodrag Živković (1963) (Martinović 2013). It is a land mark sculpture, which is used in two-dimensional format as a part of the official logo of the Memorial Park. Under the first Law for the Protection of Monuments in Yugoslavia (the Law of Protection of Cultural property, adopted in 1977), Memorial Park October of Kragujevac was declared a Cultural Monument of Exceptional Importance, in the category of Historic Landmarks, in 1979.

As many other spaces of a similar purpose, the *Memorial Park October of Kragujevac* was designed with a museum building as a mandatory element of its architectural configuration. The museum was opened in 1976, with a goal of collecting, analyzing, safekeeping and presenting the documentation connected to the vic-

tims in Kragujevac.⁴ Since 2003, the museum houses a permanent exhibition „Tragedy of Kragujevac 1941“ made by a team of authors- historian Stanisa Brkić and Nenad Djordjević, Milan Koljanin, painter- graphic artist Irena Paunović and painter Igor Stepančić⁵. In 2006, a chapel of New Martyrs of Kragujevac was erected within the memorial park, creating a somewhat uncomfortable fusion of sacral and secular memorial space. This act in itself presents a similar appropriation approach as it can be seen within the event Tjentište 2013, as an example. The similarity is based on the extraction of a singular segment of historical data connected to a memorial artifact. However, in this specific case, the appropriation is based on an imported segment of early commemorative activity in Kragujevac, which was not directly connected to the physical site in question. This sort of appropriation of heritage sites in contemporary interpretations is not an isolated case in Serbia. A chapel was erected within the Memorial Park Symian Front, as well.

The first commemorative event was organized in 1944 in the city of Kragujevac, when an academia titled *The Great School Lesson* was held.⁶ However, the first commemorative event on the site itself was held in 1957, under the same name. The final structure of the commemoration was established in 1963, when the organization was entrusted to *the Memorial Park October of Kragujevac*. The commemorative event was, and is, divided in to two main segments: the homage to the victims, and the literary and/or music program. In the first segment, the state anthem was played, the wreaths were laid, the war survivors would speak and a short caption of the world affairs was given. The homage was followed by the literary and/or music program, containing a selection of literary works of patriotic character, a theater performance and the act of orchestras and choirs. Since 1971, all the decisions regarding the contents of the commemoration are made by the Council of *Great School Lesson* formed on the level of the republic. The council had final decisive power regarding the concept, contents and program of the manifestation. Additionally, it selected the author who will write a poem and the director and composer who will create a piece especially for this occasion. In the period between 1971 and 2013 more than 50.000 participants took part in the commemoration.⁷ Until 2013, thirty poems, two theater plays and thirty-one original music compositions were written and performed. The Great School Lesson is held each year on the 21st of October on the plateau in front of the *Interrupted flight* monument, with a beginning at 11 o'clock and in duration of 45 minutes. The commemoration holds the

⁴ Information available at the official web presentation of the Memorial Park October of Kragujevac <http://www.spomenpark.rs/rs/>, accessed: 20 May 2015.

⁵ Information available at the official web presentation of the Memorial Park October of Kragujevac <http://www.spomenpark.rs/rs/>, accessed: 20 May 2015.

⁶ Information on the manifestation the Great School Lesson are available at the official web presentation of the Memorial Park October of Kragujevac, <http://www.spomenpark.rs/rs/veliki-skolski-cas>, accessed: 20 May 2015.

⁷ Information on the manifestation the Great School Lesson are available at the official web presentation of the Memorial Park October of Kragujevac, <http://www.spomenpark.rs/rs/veliki-skolski-cas>, accessed: 20 May 2015.

same form until this day. The event starts with intonation of the state's anthem (today changed, due to the change of the state, following the dismantling of SFRY, SR Yugoslavia, and Serbia and Montenegro), and lying of wreaths. However a new segment was incorporated since 1991 an orthodox memorial service is given at the site by archbishop of Šumadija (Marković-Milenković 2015). This adjustment can be understood in similar manner as building of a chapel within the space of Memorial Park, discussed earlier on this text.

In the case of the *Memorial Park October of Kragujevac* heritage appropriation is, as expected, made on the level of recognizing this space as a cultural monument of the state, i.e. on protecting its physical form. However, appropriation of a commemorative performance as heritage occurs in this case, as well. Since the commemoration still exists principally in the same format as it once was, it is hard to view it as an artifact which enters a new process of heritagization. Additionally, with having in mind that this specific heritage space functions more as representational than the absolute space, the appropriation has to be searched for within the nuanced changes of the performed commemoration, as well as within the approach to the narrative presented, within the memorial park. Firstly, the *Memorial Park*, following its institutional mission: “čuvanje uspomene na stanovnike grada Kragujvca, streljane 21. oktobra 1941. godine, negovanje kulture sećanja i širenje ideje mira i tolerancije kroz raznovrsne memorijalne i umetničke manifestacije i aktivnosti koje promovišu najviše etičke i estetske vrednosti”⁸ [“to keep the memory of the citizen of Kragujevac, that were killed on the 21st of October 1941. To keep the culture of remembering and to spread the idea of peace and tolerance through memorial and artist manifestations and activities, that promote ethical and esthetic values”], produces diverse public programing, which attempts to equalize the historical voices, with a so-called “non-bias” approach to the historical events and actors. This emphasis on the victims and the ambivalence towards the historical context, and with gradual erasure of the values of the after-war state, had an interesting impact on the public sphere, this space was made to create. Only one of its impacts is a new state holiday- *The Day of Remembrance of the Serbian Victims of the WWII*, introduced in 2011 (Govedarica 2012). The first official commemoration was held on 21st of October 2012 at the *Memorial Park October of Kragujevac*. With this new commemorative day the initial narrative of the site in question is changed. Instead of commemorating the innocent victims of Kragujevac killed in 1941, the commemoration day mourns the Serbian victims and suffering during WWII, raising the stakes of remembrance strategy to the level of a nation, or more precise to the level of all-national unjust suffering. In this respect it is important to note that even though Serbia did take part in antifascist fight in Europe the official day of the upraise is no longer celebrated. The holiday *Day of the Upraise against Fascism*, which was celebrated on the 7th of July, was abandoned as a state holiday in 2001.⁹

⁸ The official institutional mission of the Memorial Park October of Kragujevac. Available at: <http://www.spomenpark.rs/rs/o-nama/misija-vizija-i-strateski-ciljevi>, accessed: 23 May 2015.

⁹ *Law on State and other Holidays of Republic of Serbia*, passed in 2001 and admendmented in 2011. The full text can be found at:

Although the date alone was historically questionable, and can be considered as fashioning of official history of the former Yugoslavia (and therefore was abandoned by the successor state), a new state holiday celebrating the active role in the antifascist fight was not introduced. Therefore it can be argued that the Serbian official remembrance strategy possibly seeks to define nation's role of a victim rather than the one of an active participant, of the antifascist fight in WWII. The active working on re-defining the official remembrance strategy of the state was followed by numerous examples of revision of history, causing a wave of public ambivalence towards the past and its potential meanings. Active equalizing of historical roles during the WWII, as well present in the exhibition *Tragedy of Kragujevac 1941*, where the antifascist forces were not clearly marked (though the historical data can make that distinction), opened room for contradictions in interpretation. The latter resulted in breaching of ethical boundaries. Such an example most definitely is the placement of a portrait of Milan Nedić, the prime minister of the Serbian collaborationist government during the WWII, on the walls of the Gymnasium of Kragujevac (Čalija 2011). This decision in itself is contradictory, having in mind that the students of the gymnasium were killed in the 1941 tragedy, in which troops under the ultimate command of Nedić also took part. Since the first commemorative event at the site until today, new students of the same Gymnasium were marked as one of the main stakeholders and heirs of the site in question. The appropriateness of a decision to bring in portraits of those responsible for the commemorated tragedy, within the space caring the affliction and memory of it, will always be ethically disputable, regardless the tendency of creating new "non-bias" interpretation of history, or even the new versions of the former.

Ending/Beginning

By looking at the given cases in the light of and through a very brief referring to the issues of their appropriation, and contemporary heritagization, a question can be asked about where the similarities and differences between the three lay. Furthermore, from the position of citizens of all successor states of former Yugoslavia, as the main stakeholders of contemporary remembrance strategies, as those directly influencing and consuming it (those who embody the *who, how and why*) a question should be asked: Who, how and why appropriates antifascism as heritage?

This short analysis fairly displays different approaches to appropriating heritage dated to the same historical period. While some aim to inherit vitality of new generations and a promise of progress and advance for its stakeholders, i.e. citizens of the new national states (*Tjentište 2013*), some strive to inherit the status of a victim (*the Great School Lesson*). Further, some (although rare) engage in direct and literal quotation of the inherited performative practices (*Julske vatre mladih*). All three discussed cases are based on the understanding of how the process of heritagization and musealization function, with carefully selecting and adapting of

firstly decontextualized and later re-contextualized, segments of today historical commemorative performance. However, there is one crucial difference between cases and contemporary occurrences of the *Great School Lesson* and *Tjentište 2013*, and the case of *Julske vatre mladih*.

Besides the understanding of the processes of appropriation, the first two demonstrate purposeful disregarding of one common aspect of the former narrative—the idea of antifascism. The antifascism was preconceived by the creators of Monuments of NOB, and to them attached commemorations, as the common denominator of all the built sites, regardless of the specificity of history each of them carried. This intent can be interpreted in many ways, and this text might not be the right place to dive deeply in the problematic of all-present revisions of history occurring in the public spheres of successor states of former Yugoslavia. However, the brief look at the contemporary appropriations and interpretations of heritage spaces can be indicative of the official state strategies, or at least acceptable stands to be voiced. Revisions of history and introductions of new commemorative practices and sites, witness to fashioning of new state's remembrance strategies. The proving of a breach with the past, and of the liberation from the systems of the former state, are in these cases employed for defining own specific expression of public sphere, potentially not prepared for interpretations with a historical distance.

However, the case of *Julske vatre mladih* offers a different perspective and is an example of a different official remembrance strategy. Even though the reasons for the direct appropriation of (heritage) sites and performances, both commemorative and celebratory ones, are beyond the scope of this analysis, active inheriting of the victorious and antifascist narratives is more than an obvious. With maintaining of formerly defined state holiday the *Day of Upraising Against Fascism* (13 July), keeping of the same format of commemorative practice, with the only change introduced in the segments referring to the daily political occurrences, and with persistence in emphasizing the active role in the antifascist fight, the state claims its rightful position as an heir of historically and civilizing important flows of antifascist fight and ideology. Is the state succeeding in implementing their strategy is yet to be seen, but the nature of this attempt marks it as intrinsically different from the process occurring in its surroundings.

References

- Arendt, Hanna. 1998. *The Human Condition*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Arnheim, Rudolf. 1977. *The Dynamics of Architectural Form*. Los Angeles: University of California Press.
- Braba, Eugenio. 1995. *The Paper Canoe: A Guide to Theater Anthropology*. London: Routledge.
- Beeman, William O..1993. "The Anthropology of Theater and Spectacle", *Anna. Rev. Anthropol.* 22: 369-93.

- Boyer, Christine. 1994. *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. London/ Cambridge: MIT Press.
- Butler, Judith. 2011. "Bodies in Alliance and the Politic of the Street" (conference paper).
- Čalija, Jelena, 'Nedić u gimnaziji „osporavan i hvaljen’, *Politika* , 07 March.2011.
- Govedarica, Nataša. 2012. „Zemlja nesigurne prošlosti.” In *RE:VIZIJA PROŠLOSTI Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, eds. Darko Karačić, Tamara Banjeglav, and Nataša Govedarica, 163-235. Sarajevo: ACIPS and FES..
- Grosz, Elisabeth. 1998. "Bodies-cities". In *Places Through the Body*, eds. Heidi J. Nast and Steven Pile, 42-51. London: Routledge.
- Habermas, Jürgen. 1991. *The Structural Transformation of the Public Space: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Hays, Michael K.. 1998. *Architecture: Theory, since 1968*. London/Cambridge: MIT Press.
- Karge, Hajke. 2014. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?*. Beograd: XX Vek.
- La Salle, Marina. 2014. *APPROPRIATION AND COMMODIFICATION OF CULTURAL HERITAGE: Ethical & IP Issues to Consider*. Burnaby: Simon Fraser University.
- Law on State and Other Holidays of Republic of Serbia* (http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_drzavnim_i_drugim_praznicima_u_republici_srbiji.html, accessed: 27 June 2015).
- Lefebvre, Henri. 1991. *The Production of Space*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Low, Setha and Smith, Niel. 2005 'Introduction: The Imperative of Public Space'. In *The Politics of Public Space*, eds. Setha Low and Niel Smith, 1-16. London and New York: Routledge.
- Marković Milenković, Jasmina. 2015. "Održan je veliki školski čas". *Novosti-Gradska tursitička organizacija Krgaujevac*, 21 October 2015. <http://www.gtokg.org.rs/sr/vest.php?id=2128>, accessed: 23 December 2015.
- Manojlović-Pintar, Olga. 2015. „Hramovi i svetišta patriotizma“. *Mediantrop, Vol 12*. <http://www.mediantrop.rankomunitic.org/olga-manojlovic-pintar-hramovi-i-svetilista-patriotizma>, accessed: 20 February 2016.
- Martinović, Marija. 2013. "EXHIBITION SPACE OF REMEMBRANCE: Rhythmanalysis of Memorial park Kragujevacki oktobar". *Serbian Architectural Journal*, Vol. 5: 306-331.

- Parkinson, John R.. 2012. *Democracy and Public Space: The Physical Sites of Democratic Performance*. Oxford: Oxford University Press.
- Popović, Veselin. 2014. 'Lazine. Julske vatre', *Vijesti* (15 August 2014) <http://www.vijesti.me/forum/lazine-julske-vatre-791079>, accessed: 16 July 2015.
- Poria, Yaniv. 2010. "The Story behind the Picture: Preferences for the Visual Display at Heritage Sites". In *Culture, Heritage and Representation: Perspectives on Visuality and the Past*, eds. Emma Waterton, and Steve Watson, 217-228. Surrey: Ashgate.
- Schechner, Richard. 1985. *Between Theater and Anthropology*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Schechner, Richard. 2003. *Performance Theory (2nd edition)*. London and New York: Routledge, 2003
- Videkanić, Bojana. 2010. "First and Last Emperor: Representations of the President, Bodies of the Youth". In *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*, eds. Breda Luthar, and Marusa Pusnik, 37-63. Washington: New Academia Publishing.
- Widrich, Mechild,. 2009. "*Performative Monuments: Public Art, Commemoration and History in Postwar Europe*." Ph.D. dissertation, Massachusetts Institute for Technology.

Online sources

- Forum 058.ba ISKRA, accessed: 20 December 2015.
<http://058.ba/category/tjentiste/page/4/>
- Portal foca24.info, accessed: 26 February 2016. <http://www.foca-24.info/?p=6363>
- The Memorial Park October of Kragujevac, accessed: 20 May 2015.
<http://www.spomenpark.rs/rs/>

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Бојана Богдановић

Музеј на отвореном „Старо село“ у Сирогојну
bojana.bogdanovic@sirogojno.rs

Инклузија слепих и слабовидих особа у програмске активности музеја на отвореном – пример пројекта *Тактилна баштина*

Анализа примера пројекта *Тактилна баштина*, који је 2015. године реализован у Музеју на отвореном „Старо село“ у Сирогојну, ревидира процес инклузије слепих и слабовидих особа у програмске активности музеја на отвореном. Досадашња музејска пракса у Републици Србији показује да није посвећена довољна пажња оним групама којима су музејски садржаји делимично (или потпуно) недоступни и који (својом или туђом вољом) не узимају учешће у музејским активностима. Циљ рада је да укаже на могућност унапређивања доступности и квалитета музејских садржаја особама са инвалидитетом док се, због акрибичности излагања, даје и општи преглед правних и законских регулатива, као и специфичних и значајних појмова који су кључни за систем опште музеологије, а који у својој целокупности доприносе побољшању савремене музејске праксе. У складу са принципима *нове музеологије* која покушава да раскине са два века дугом традицијом ексклузивности и елитизма музеолошког рада, пројекат *Тактилна баштина* показује да музејска комуникација може (и мора) балансирати између посебности и ограничења корисника и посебности и могућности нових медија.

Кључне речи: инклузија, особе са инвалидитетом, музеји на отвореном.

Inclusion of Blind and Visually Impaired People into Program Activities of the Open-Air Museum – Case Study *Tactile Heritage*

The paper featuring the project *Tactile Heritage*, implemented in 2015 at the Open-air Museum “Old Village” in Sirogojno, revises the process of inclusion of blind and visually impaired people in the program activities of the open-air museum. The current museum practice in Serbia shows that insufficient attention is paid to the groups of people for whom the museum activities are partially (or fully) (un)available and those who do not take part in museum activities (by their or other people's will). The aim of the paper is to draw attention to the possibilities of improving availability and quality of museum content to people with disabilities. However, due to the studious presentation, the paper provides general overview of the legal and statutory regulations as well as specific and important concepts that are key to the system of general museology, which in their totality contribute to the improvement of modern museum practice. In accordance with the principles of *new museology* that attempts to break the two-century long tradition of exclusivity and elitism of museological work, the project *Tactile Heritage* demonstrates that the museum communication can (and must)

balance between the peculiarities and constraints of users as well as specificities and possibilities of the new media.

Key words: inclusion, people with disabilities, open-air museums.

Увод

„При уређењу и проналажењу начина коришћења музејског простора, кустос-педагог би требало бити заступник интереса најширег круга публике – од најмањих до особа треће животне доби, као и особа са инвалидитетом.” (Škarić 2002, 8)

У савременој музеологији постоје бројни радови (како домаћих, тако и страних аутора) о процесима „сакупљања” као и о „сакупљеном”, али је (неоправдано) мало радова на тему „доступности“ музејских садржаја најширој јавности. Они се углавном односе на конкретне (добре и оне мање добре) примере презентације појединих музејских садржаја, као и њихову (потенцијалну) имплементацију ван музејских простора. Међутим, нема довољно радова музејских стручњака, као и реализованих пројеката који подразумевају укључивање оних група којима су музејски садржаји делимично (или потпуно) (не)доступни и који (својом или туђом вољом) не узимају учешће у музејским активностима, бар када је у питању српска музејска пракса. Према резултатима истраживања које је 2009. године спровео Завод за проучавање културног развитка, у оквиру пројекта *Музеји Србије – актуелно стање*, са циљем да се утврди тренутно стање у области културног наслеђа, односно у музејима као носиоцима те делатности, свега 15% музеја има обезбеђен приступ за особе с инвалидитетом, док едукативне радионице и програме за наведену категорију посетилаца повремено или редовно организује 51% музеја (Martinović i Jokić 2009, 12–13). Од реализованих пројеката издвајају се: наменски концерти и посете слепих и слабовидих особа и особа у инвалидским колицима Галерији фресака Народног музеја у Београду; гостовање тактилне изложбе из Лувра (Француска) у Народном музеју у Београду; постављање приступних рампи за инвалидска колица у Природњачком музеју у Београду и у Музеју града Новог Сада; тактилне изложбе за слепе и слабовиде посетиоце у Етнографском музеју у Београду (*Траг у дрвету*), Музеју историје Југославије (*Штафете младости*), Музеју у Смедереву (*Смедерево под прстима*), Музеју у Смедереву и Музеју града Новог Сада (*Дотакни историју*); изложба скулптура слепих вајара у Музеју примењене уметности у Београду; *Водич за слепа и слабовида лица кроз Музеј града Новог Сада* на Брајевом писму, у издању Музеја града Новог Сада итд. Дакле, досадашња музејска пракса показује да „међу музејским професионалцима, међу музејима, галеријама, културним институцијама и генерално, постоји свијест о важности отварања својих институција особама с инвалидитетом“, као што је у чланку *Музеји – прилагођавање особама с инвалидитетом*, објављеном на порталу Радио Слободна Европа 2. новембра 2014. године, навела портпаролка Фондације Културно наслеђе без граница (Cultural Heritage without Borders - CHwB) Аида Миа Алић.

Полазећи од претпоставке да су се музеји од самог настанка „обраћали само друштвеној елити (из својих прича о држави и/или нацији искључивали су целокупне категорије људи по националном, родном, расном и/или класном основу)” (Gavrilović 2011, 57), неопходно је (у кратким цртама) ревидирати појам „друштвене елите”. Класични теоретичари елита сматрају да су друштва увек подељена на владајућу (управљачку) мањину и подвлашћену масу. У оквиру опште друштвене структуре, један од најважнијих политичких социолога крајем XIX и почетком XX века Вилфредо Парето наспрам елите, коју „творе појединци који су у својим подручјима деловања досегнули највише домете (велики уметници, научници, државници, високи војни часници итд.)”, поставља „неелиту” (масу) и дефинише је као нижи слој друштва (Pavlović 2014). По правилу, она има мало утицаја и моћи и подложна је манипулацији, па је, самим тим, често искључена из социјалних, економских, политичких и других токова. У наведеном смислу се у аналитички поступак може увести појам *искључености*, који Европска комисија први пут помиње у свом документу из 1988. године. Већ наредне године, појам *социјалне искључености* постаје саставни део преамбуле Европске социјалне повеље, а измењена и ревидирана Социјална повеља из 1996. године уводи и једно ново правило: право на заштиту од сиромаштва и социјалне искључености (Dardić i Milojević 2010, 12). Ревидирајући проблем дефинисања социјалне искључености, Зоран Шућур наводи да наведени појам до сада „није био добро теоријски утемељен нити емпиријски потврђен” и предлаже три дискурса, односно три интерпретативна чиниоца који су карактеристични за различите научне и културне традиције одређених земаља: *социјална искљученост* (европске земље), *маргиналност* (земље трећег света) и *поткласа* (англосаксонске) (Šućur 2004). Својствено предложеној типологији, због просторног концепта у оквиру кога се посматра проблем инклузије слепих и слабовидих особа у програмске активности музеја на отвореном, користи се термин *социјална искљученост*. Међутим, теоретичари нису сагласни у погледу начина дефинисања концепта *искључености*: док један број аутора заговара дуалистички концепт, који се своди на „укључене” и „искључене”, и на немогућности да се буде негде „изван” главне струје, друга група аутора указује на могућност изградње поткултура у којима појединци могу пронаћи своје место.¹

Заједничко обележје социјално искључених група јесте да су као појединци (или целокупне друштвене групе) изостављени из главних друштвених токова, док им је приступ социјалним, економским, политичким и другим правима (која су доступна другима, а која омогућавају достојанствен и испуњен живот) ограничен или онемогућен. Не постоји коначан списак социјално искључених група, јер индикатори за њихову идентификацију зависе од нивоа развијености заједнице. Неки од најопштијих су психо-физичко стање, образовање, ниски приходи итд. Повезаност појединца (или групе) и заједнице слаби услед „немогућности извршења очекиваних

¹ За детаљан преглед дефиниција појма социјалне искључености погледати у Šućur (2004).

социјалних улога у дужем временском периоду“ због психо-физичке болести (или оштећења), ниског степена образовања, лоших материјалних услова за живот итд.,² чиме појединац (или група) постају социјално искључени.

Иако је у Републици Србији од 2000. године донет низ антидискриминацијских аката којима се дефинишу права социјално искључених група у свим сегментима живота,³ у пракси се, ипак, већи акценат ставља на решавање проблема социјално искључених група у области образовања, социјалне заштите, запошљавања итд. Њихове *културне потребе* се ретко посебно разматрају иако „култура има изнимно снажан утјецај на све сегменте друштва те је једна од битних улога културе да доприноси укупној социјалној кохезији и развоју цијелог друштва”, као што је Андреа Златар Виолић навела у чланку *Право особа с инвалидитетом на културне садржаје*, објављеном на *In-portalu* 17. јуна 2014. године. Појединац прима различите компоненте културе (али и активно утиче на промене) у различитим просторима, а музеји⁴ се јављају као места у којима се остварује културни контакт који може (али и не мора бити) оптерећен посредништвом. Ограниченост рада условљава ревидирање проблема *доступности* музејских садржаја социјално искљученим групама на примеру пројекта *Тактилна баштина*, који је у Музеју на отвореном „Старо село” у Сирогојну реализован као први програм прилагођен потребама особа са инвалидитетом (слепим и слабовидим особама). Члан 1. Конвенције УН о правима особа с инвалидитетом из 2006. године особе с инвалидитетом дефинише као „особе које имају дугорочна физичка, ментална, интелектуална или сензорна оштећења која у садејству са различитим баријерама могу отежати пуно и ефективно учешће ових особа у друштву на основу једнакости са другима”. Законом о потврђивању Конвенције о правима особа са инвалидитетом из 2009. године, Република Србија се, као једна од земаља потписница, чланом 30. Конвенције о правима особа с инвалидитетом, између осталог, обавезала да особама с инвалидитетом „обезбеди приступ местима за извођење представа или пружање услуга културног садржаја, као што су позоришта, музеји, биоскопи, библиотеке и туристичке агенције и, по могућности, приступ споменицима и знаменитостима од националног културног значаја”. Са циљем да се усвоје све „одговарајуће законодавне, административне и друге мере за остварење права признатих Конвенцијом о правима особа с инвалидитетом”, у Републици Србији је *Упутством за спровођење активности којима се обезбеђују услови за несметано коришћење садржаја и програма институција културе особама са инвалидитетом* из 2007. године

² Не постоји коначан (и општеприхваћен) списак околности који доводе до социјалне искључености.

³ За детаљан преглед владиних мера од 2000. године погледати у Круичан (2008, 78–79).

⁴ Статут ИСОМ-а (који је усвојен на 21. Генералној конференцији у Бечу 2007. године.) музеј дефинише као „некомерцијалну, сваку јавну установу у служби друштва и његовог развоја, која је отворена јавности и која у сврху проучавања, образовања и задовољства, набавља, чува, истражује, комуницира са публиком и излаже материјална сведочанства о људима и њиховој околини”.

учињен додатни покушај да се особе с инвалидитетом укључе у културни живот заједнице. Оно је издато на основу Закона о спречавању дискриминације особа с инвалидитетом, са циљем да се омогући приступ, коришћење садржаја и програма, али и подстакне запошљавање (Круичан 2008, 79).

Бављење темом *инклузије слепих и слабовидих особа* у наведене културне садржаје (програмске активности музеја на отвореном) подразумева потребу да се првенствено објасне основни термини који су у употреби.

Према критеријумима *Светске здравствене организације*, сва слепа и слабовида лица се деле на следеће категорије (Ложајић 2016, 14):

- слабовиде особе чија коригована оштрина вида на бољем оку износи између 0,3 и 0,1;
- слабовиде особе чија коригована оштрина вида на бољем оку износи између 0,1 и 0,05;
- слепа лица чија се коригована оштрина вида на бољем оку креће између 0,05 и 0,02, односно чије је видно поље сведено на 5 до 10 степени око тачке централне фиксације;
- слепа лица чија се коригована оштрина вида на бољем оку креће између 0,02 и осећаја светлости, односно чије је видно поље сведено на мање од 5 степени око тачке централне фиксације;
- слепа лица без видне функције.

Значење термина инклузија се мењало током година. Ставови о одређењу наведеног појма временом су сазревали, тако да постоји на десетине (правних, социолошких, антрополошких итд.) дефиниција. Због ограничености рада, биће дата само два (најцитиранија) одређења наведеног термина.

*У Великом речнику страних речи и израза термин инклузија (лат. *inclusio* од *includere* – укључити) подразумева укључивање, обухватање или садржавање* (Клајн и Шипка 2008, 519), док се, у ширем смислу, под наведеним термином подразумева „процес којим се осигурава да свако, без обзира на искуства и животне околности, може остварити своје потенцијале у животу. Инклузивно друштво карактерише смањење неједнакости, односно баланс између права и обавеза појединца и повећање социјалне кохезије” (Велишек-Брашко 2015, 96). С обзиром на то да прецизна дефиниција појма културна инклузија не постоји (пронађена појашњења се углавном односе на укључивање особа са инвалидитетом у процес културне продукције – у смислу могућности запошљавања у установама културе, али не и у процес коришћења културних садржаја, у којима музејски садржаји заузимају значајно место), под наведеним термином могу се подразумевати процеси препознавања и изградње културних капацитета и стварања услова за њихову употребу (или модификацију) према потребама и могућностима појединца и/или групе.

Не мање битно од дефинисања самог појма јесте и препознавање *циља културне инклузије*, а то је мењање самих установа културе (музеја), а не карактеристика корисника, уз указивање на то да овакве установе морају бити спремне да одговоре на потребе и могућности потпуно различитих посетилаца. Досадашња пракса показује да *слепо и слабовиде особе* најчешће нису интегрални део наведених процеса.

Од теорије до праксе инклузије: пројекат *Тактилна баштина*

До 2015. године у Музеју на отвореном „Старо село” у Сирогојну није реализован ниједан пројекат који је осмишљен у складу са могућностима и потребама особа са инвалидитетом. У досадашњој пракси, музејски садржаји су (готово) у потпуности били недоступни за наведену категорију посетилаца. Кључни разлози су карактеристике амбијенталних поставки музеја на отвореном, као и законске регулативе које ограничавају интервенције на оригиналним објектима (*Закон о културним добрима*, Чланови 99–110). Са друге стране, предности амбијенталних поставки музеја на отвореном (у којима директан контакт између експоната и посетилаца омогућава комуникацију која није оптерећена посредништвом, нити губитком квалитета информација њеним преношењем посредством медија и посредника) до сада се (веома успешно) користе у највећем броју музејских програма који су намењени најширем кругу посетилаца. Укључивање особа са инвалидитетом у програмске активности наведеног музеја није предвиђено ни званичним стратегијама рада Музеја на отвореном „Старо село” у Сирогојну, што је резултат непрепознавања значаја инклузије наведене категорије посетилаца, како од стране менаџмента тако и од стране стручне службе .. Последица наведеног је чињеница да је Музеј на отвореном „Старо село” у Сирогојну један од најпосећенијих у Републици Србији (са преко 40.000 посетилаца годишње), али да особе са инвалидитетом чине минимални проценат укупног броја посетилаца (о тачном броју посетилаца са инвалидитетом не постоји званична статистика).

Пројекат *Тактилна баштина*, ауторке др Бојане Богдановић, више кустоскиње Музеја на отвореном „Старо село” у Сирогојну, први је пројекат осмишљен у складу са могућностима и потребама слепих и слабовидих особа. Реализован је у сарадњи две институције: Музеја на отвореном „Старо село” у Сирогојну⁵ и Међуопштинске организације слепих и слабовидих у

⁵ Музеј на отвореном „Старо село” је споменик културе и културно добро од изузетног значаја за Републику Србију. Прва трагања за старом архитектуром по златиборским селима започета су 1979. године, а током летњих месеци 1980. године пренете су и склопљене прве грађевине будућег Музеја. До 30. јула 1992. године, када је Музеј и званично основан, на ову локацију постављен је већи број дислоцираних објеката из околних златиборских села, од чега је 6 реконструисано према старим узорцима. Кроз објекте сталне музејске поставке презентује се стан и стамбена култура динарске регије у другој половини XIX и почетком XX века.

Ужицу.⁶ Током јула, августа и септембра 2015. године, у сарадњи са осам слепих и слабовидих жена које се већ дуги низ година баве израдом предмета од вуне и памука, реализовано је 12 радионица у амбијенталној поставци музеја на отвореном, током којих је организована обука у техникама ткања, плетења, хеклања и веза. Иако веома веште у њиховој изради, слепе и слабовиде жене познају мали број традиционалних техника и карактеристичног начина украшавања предмета од наведених врста материјала. У циљу што адекватнијег начина упознавања учесница са начином израде, материјалом и орнаментиком која је карактеристична за златиборски крај, у пројекат су укључене две плетиле из Сирогојна, које су дужи низ година биле запослене у модној продукцији *Сирогојно стил*.⁷ Циљеви пројекта били су: инклузија особа са инвалидитетом у програмске активности музеја на отвореном, задовољавање културолошких потреба слепих и слабовидих особа, ангажовање незапослених жена из сеоске средине, оживљавање сталне поставке Музеја ревитализацијом традиционалних заната и међуинституционална сарадња, док је пројекат резултирао изложбом *Тактилна баштина* (на којој су изложени ткани, плетени и хеклани радови слепих и слабовидих жена насталих током реализованих радионица), која је 28. септембра 2015. године отворена у просторијама Међуопштинске организације слепих и слабовидих у Ужицу, а 3. децембра 2015. године, поводом Међународног дана особа са инвалидитетом, у Музеју на отвореном „Старо село” у Сирогојну.

Након реализације планираних активности, у циљу евалуације пројекта, са свим учесницама *Тактилне баштине* обављен је интервју.⁸ Анализа одговора показује да 100% интервјуисаних учесница, које у 8 од 8 случајева по први пут учествују у музејском пројекту осмишљеном у складу са могућностима и потребама особа са инвалидитетом, сматрају да су садржаји у амбијенталним поставкама музеја на отвореном приступачнији него у музејима класичног типа, а као разлоге наводе могућност активирања чула додира, слуха и мириса, чиме се повећава квалитет и квантитет примљених информација; модел реализације пројекта *Тактилна баштина* (директна партиципација) оцењен је на скали од 1 до 10 са 9,3; 7 од 8 интервјуисаних учесница инклузију особа са инвалидитетом у програмске

⁶ Међуопштинска организација слепих и слабовидих у Ужицу основана је 28. септембра 1954. године. Окупља 136 чланова из општина: Чајетине, Ариља, Пожеге и Ужица. Окупља лица са преко 70% оштећења вида на оба ока без могућности даљег лечења. Организација помаже чланству у остваривању разних права која стичу по основу инвалидности; помаже интеграцију и укључивање у редован свакодневни живот са видећом популацијом; подстиче и негује разне облике културног стваралаштва и спортске активности и успоставља комуникацију и сарадњу са разним институцијама и установама у циљу пружања што бољих информација и услуга својим члановима.

⁷ Више о модној продукцији *Сирогојно стил* погледати у Богдановић (2016).

⁸ Интервјуе са учесницама пројекта *Тактилна баштина* обавила је сарадник на пројекту Љуба Рајевац, дипломирани етнолог и антрополог, 21. децембра 2015. године у просторијама Међуопштинске организације слепих и слабовидих у Ужицу.

активности музеја на отвореном и препознавање значаја наведене категорије посетилаца истиче као најзначајнији постигнути ефекат пројекта *Тактилна баштина* („најзначајнија је наша интеграција у друштвену заједницу“, „показало се да не постоји посебна подела између вас и нас, сви смо ми једнаки“, „и ми можемо да будемо музејска публика, а то сте овим пројектом и показали“); начин побољшања доступности музејских садржаја у амбијенталној поставци Музеја на отвореном „Старо село“ у Сирогојну (која је на скали од 1 до 10 оцењена са 3) подразумева уклањање физичких баријера и побољшање доступности информација („потребне су стазе и траке које би нас водиле од објекта до објекта“, „аудио вођење би за нас било веома корисно“, „требало би све обележити Брајевим писмом“).

Могућност наспрам немогућности: превазилажење физичких ограничења музејском комуникацијом

„И поред свих архитектонских, инфраструктурних и материјалних проблема, не постоји установа коју није могуће учинити макар у некој мери приступачном, бар за неке категорије инвалида.“ (Круичан 2008, 80)

Пројекат *Тактилна баштина* презентује један од могућих модела превазилажења баријера које се помињу као један од главних појмова у *Стратегији унапређења положаја особа са инвалидитетом у Србији* из 2005. године. Оне су наведеним документом дефинисане као препреке које отежавају приступачност, а деле се на: *архитектонске, информацијско-комуникацијске* и *социјално-економске*. С обзиром на то да се у раду наведени проблем посматра у оквиру сложености музејске презентације и музејске комуникације у амбијенталним поставкама музеја на отвореном,⁹ у даљем аналитичком поступку акценат ће бити стављен на другу категорију баријера, односно на информацијско-комуникацијске препреке са којима се особе са инвалидитетом сусрећу у коришћењу културних садржаја.

Када се ревидира питање могућности превазилажења информацијско-комуникацијских препрека са којима се у музејским просторима сусрећу особе са инвалидитетом, мора се поћи од чињенице да су услови за презентацију културних садржаја у музејима на отвореном специфични. У амбијенталним поставкама музеја на отвореном експонати нису физички изоловани, па комуникација није оптерећена посредништвом, нити губитком квалитета и квантитета информација приликом преноса посредством медија и

⁹ Декларација о музејима на отвореном (донета на 13. Генералној Конференцији ICOM-а у Лондону 1983. године) музеје на отвореном дефинише као „научно планиране и вођене или научно надгледане колекције које илуструју становање, неимарство, начин живота и економске услове, представљене као заједнице (ентитети) на отвореном простору у ограниченом делу природног окружења које је одређено да буде музејско земљиште. Све је то отворено за публику и служи за буде конзервирано тако добро да поседује своју индивидуалност подређену научним и образовним циљевима“ (Крстовић 2016, 85–88).

посредника. Амбијенталним поставкама, које су карактеристичне за музеје на отвореном, пружа се могућност комплексније комуникације, јер се експонати налазе у свом аутентичном окружењу, у оквиру којег добијају своје пуно значење. То подразумева да одређени експонати носе много више информација уколико се налазе у свом окружењу, него када су изоловани и стављени у нови контекст. За разлику од музеја, у којима се информације преносе (углавном) визуелним путем (презентација се своди на визуелни контакт), излагањем музеалија у амбијенталним поставкама музеја на отвореном активирају се сва чула: „свечулна, а не само визуелна перцепција сасвим је могућа (и пожељна) врста комуникације која своје утемељење не позиционира на интелектуалним капацитетима посетилаца, већ на примарним доживљајима” (Крстовић 2016, 182). Дакле, *могућност активирања свих чула* кључна је за амбијенталне поставке музеја на отвореном. Емитоване и усмерене информације у амбијенталним поставкама музеја на отвореном посетиоци могу примити преко следећих чула:

- *чуло вида*: визуелни пренос информација путем предмета који се налазе у свом природном окружењу, у оквиру којег добијају своје пуно значење;
- *чуло додир*: тактилна перцепција културног садржаја;
- *чуло слуха*: могућност звучне перцепције појединих музејских садржаја;
- *чуло мириса*: перцепција амбијента путем мириса;
- *чуло укуса*: активирање рецептора за укус.

Као што је 27. децембра 2016. године наведено на сајту *Colorlite*, најновија медицинска истраживања показују да је улога наведених чула у примању и слању информација следећа: преко чула вида примамо и шаљемо 90% информација; преко чула слуха 5%; преко чула додир 2%; преко чула укуса 2% и преко чула мириса 1%.

Дакле, чулом вида прима се највећи број информација које се интелектуално обрађују. Његово оштећење (које драстично утиче на квантитет и квалитет примљених информација у свакодневном животу), представља велики проблем и у проналажењу начина за емитовање и усмеравање културних информација. Немогућност визуелне перцепције музејског садржаја отвара питање проналажења начина за *стимулацију* осталих чула, како би следеће и слабовиде особе могле да приме и „обраде” културне информације.

Пример пројекта *Тактилна баштина* показује да се музејски садржаји могу „апсорбовати” на потпуно другачији начин од предложеног. С обзиром на то да визуелни контакт између експоната и посетилаца не постоји, *следеће и слабовиде особе културне информације перципирају* на следећим нивоима:

- *чуло додир*: стављањем у употребу објеката и експоната сталне музејске поставке, следеће и слабовиде особе у оквиру пројектних активности долазе у директан контакт са експонатима и материјалима од којих се израђују ручно рађени предмети (вуна и памук); на овај начин, тактилним путем, могу примити велики број информација о особеностима културних садржаја;

- *чуло слуха*: звучна перцепција традиционалног поступка израде ручно рађених предмета од вуне и памука (звук натри које се стављају у употребу, звук гребенања материјала за израду предмета од вуне и памука, звук мотовила за мотање пређе итд.);
- *чуло мириса*: доживљавање музејског садржаја путем чула мириса током традиционалног поступка бојења вуне и памука и израде предмета од наведених материјала доприноси употпуњавању слике о целокупном поступку традиционалне израде предмета од наведених материјала, односно конкретног културног садржаја.

Дакле, музејска презентација се у амбијенталним поставкама музеја на отвореном не мора базирати само на визуелним садржајима, већ се они могу заменити тактилним, звучним и/или мирисним садржајима. Пропорција учешћа наведених чула у пријему културних информација показује да се одређени музејски садржаји могу презентовати и у одсуству појединих чула, јер њихову функцију могу (делимично) допунити друга чула и на тај начин пренети дефинисане поруке.

Такође, представљени пројекат показује да је сам концепт социјалне искључености (који проблем сагледава у самом појединцу, а не друштву као целини) подложен *модификацији* и да се тежиште проблема може пренети, у конкретном случају, на установе културе (у смислу њихове концепцијске програмске промене), те пронаћи нови начини за превазилажење баријера са којима се сусрећу слепе и слабовиде особе.

од	ка
индивидуална неспособност	проблем је у самим установама културе
изоованост због неспособности	неспособност препозната као потенцијал
"ми" ↔ "они" (дискриминација)	"ми" + "они" (укључивање и вредновање)
друштво бира за "њих"	могућност сопственог избора
непрепознатљивост у културном животу заједнице	"њихова" иницијатива и партиципација (промена у концепту установа културе, могућност учешћа у програмским активностима)
орјентисаност на друге институције	орјентисаност ка установама културе
пацијент	посетилац

Табеларни приказ 1: Од „медицинског“ ка „културном“ моделу социјалне искључености*

* Предложена табела представља модификовани медицински и социјални модел инвалидности преузет из Стратегије унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији („Службени гласник РС”, бр.55/05 и 71/05-исправка).

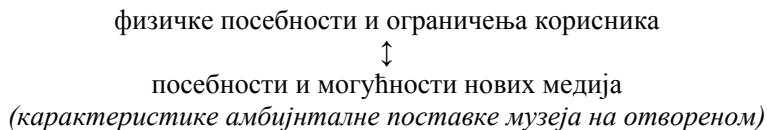
Дакле, *културни приступ инвалидности* (појам који најновија Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Србији не познаје као самосталну категорију, али се делом може подвести под *социјални приступ*, који проблеме особа са инвалидитетом схвата као социјално дефинисане и креиране, а тежиште ставља на баријере са којима се особе са инвалидитетом суочавају у свакодневном животу), указује на једну веома битну *функцију* музеја, а то је *друштвена функција*, чијим сепосредством ове установе културе повезују са члановима своје заједнице (без изузетака), чиме се постиже допринос развоју друштва у целини. Од 80-их година XX века, интерес крајних корисника постаје веома битан у музеологији, док један број аутора иде корак даље и посматра га као примарну функцију.

традиционална функција музеја → *музеј сам себи циљ*

савремена функција музеја → *циљ је друштвени контакт*

Шематски приказ 1: Различите функције музеја према дефинисаним циљевима

Дакле, музеји престају да егзистирају као установе чија је делатност фокусирана превасходно ка предметима и колекцијама и постају институције које у центар својих активности постављају публику (Krivošejev 2009, 32). Пројекат *Тактилна баштина* показује да музејска комуникација може балансирати између посебности и ограничења корисника, као и посебности и могућности нових медија који се међусобно допуњују.

Шематски приказ 2: Међусобно допуњавање корисника и нових медија

На овај начин омогућена је *размена информација* (која је кључна у свакој врсти комуникације) и створени су услови да посебна категорија посетилаца стекне свест о властитој традицији. Музеј престаје да буде „пуки конзерватор баштине” (презентација не сме да се сведе на „сувопарно вођење кроз музеј”), већ постаје „активан учесник заједнице у којој делује”. Препознати циљеви пројекта (инклузија особа са инвалидитетом у програмске активности музеја на отвореном, задовољавање културолошких потреба слепих и слабовидих особа, ангажовање незапослених жена из сеоске средине, оживљавање сталне поставке Музеја ревитализацијом традиционалних заната и међуинституционална сарадња) показују да музеј постаје *друштвено одговорна установа* која „покушава да одговори на бројне савремене изазове и да својим ангажовањем допринесе бољем животу друштва и заједнице”. Укључивање слепих и слабовидих особа у музејске програме има двоструки ефекат: како за установе културе које их препознају као потенцијалне учеснике, тако и за заједницу којој припадају:

музеј	заједница
побољшање музејске понуде (оживљавање сталне музејске поставке)	јачање свести и заинтересованости јавности за конкретан проблем (не укључивање особа са инвалидитетом у културне процесе)
привлачење и задржавање мотивисаности посебне категорије учесника	стварање бољих услова за рад организација,
јачање односа музеја са локалном заједницом и другим институцијама	обезбеђивање средстава за решавање других проблема (економска добит учесника од учешћа у музејским програмима)

Табеларни приказ 2: Двоструки ефекат "друштвено одговорних" пројеката

У даљој пракси музеја на отвореном требало би посветити већу пажњу повећању *капацитета* самих музеја (у смислу доступности музејских поставки особама са инвалидитетом, било променом карактеристика самих изложбених простора или посредством пројектних активности), који би музејске садржаје учинили доступним најширем кругу посетилаца. Дакле, „није довољно само омогућити пун приступ објекту, већ је потребно прилагодити и садржаје, често веома сложене и вишезначне” (Кручићан 2008, 81). Изградња „навике” доласка ове категорије посетилаца у музеје је дуготрајан процес, а њихово анимирање је континуирани изазов за музејске стручњаке.

Литература

- Bogdanović, Bojana. 2016. *Tradicija kao simbolički resurs. Modna produkcija Si-rogojno stil*. Sirogojno: Muzej na otvorenom „Staro selo”.
- Dardić, Dragana i Milkica Milojević. 2010. *Priručnik za izvještavanje o marginali-zovanim grupama*. Banja Luka: Helsinški parlament građana Banja Luka.
- Gavrilović, Ljiljana. 2011. *Muzeji i granice moći*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Klajn, Ivan i Milan Šipka. 2008. *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. IV izdanje. Novi Sad: Prometej.
- Krivošejev, Vladimir. 2009. „Izložbe, programi i posetioци”. U *Muzeji Srbije – aktuelno stanje*, prir. Dragana Martinović i Biljana Jokić, 32–38. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Krstović, Nikola. 2016. *Muzeji na otvorenom: živeti ili oživeti svakodnevicu*. Si-rogojno: Muzej na otvorenom „Staro selo”.
- Kručićan, Ivan. 2008. „Prilagođavanje zbirke Dositeja Obradovića u Muze-ju Vuka i Dositeja za slepe i slabovide posetioce.” *Muzeji* 1: 77–94.
- Ložajić, Nedeljka. 2016. „Kvalitet života slepih u Srbiji”. Magistarska teza, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.

- Martinović, Dragana i Biljana Jokić. 2009. *Muzeji Srbije – aktuelno stanje*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Pavlović, Vukašin. 2014. „Teorije elita u političkoj sociologiji klasične i savremene koncepcije.” *Bašta Balkana*, 12. mart. Приступљено 23. децембра 2016. <http://www.bastabalkana.com/2014/03/teorije-elita-u-drustvu-ko-vlada-drustvom-manjina-ili-vecina/>
- Škarić, Mila. 2002. „Muzejska pedagogija u Hrvatskoj” *Zbornik radova I Skupa muzejskih pedagoga Hrvatske s međunarodnim sudjelovanjem*: 8–10.
- Šućur, Zoran. 2004. „Socijalna isključenost – pojam, pristupi i operacionalizacija.” *Revija za sociologiju: časopis Sociološkog društva Hrvatske*, 35 (1/2): 45–60.
- Velišek-Braško, Otilia. 2015. „Inkluzivno-obrazovna politika u Evropi i regionu.” *Sociološki pregled*, vol. XLIX, no. 1: 95–108.

Извори

- Zakon o kulturnim dobrima („Sl. glasnik RS”, br. 71/94, 52/2011 - dr. zakoni i 99/2011 - dr. zakon)
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom („Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori”, br. 42/2009). Приступљено 9. децембра 2016. http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_potvrđivanju_konvencije_o_pravima_osoba_sa_invaliditetom.html
- ICOM Statutes (Approved in Vienna (Austria) August 24, 2007.) Приступљено 19. новембра 2016. http://icom.museum/fileadmin/user_upload/pdf/Statuts/statutes_eng.pdf
- Konvencija o pravima osoba s invaliditetom. Приступљено 3. децембра 2016. http://www.osobesainvaliditetom.rs/attachments/004_Microsoft%20Word%20-%20UN_Medjunarodna%20konvencija%20o%20pravima%20osoba%20sa%20invaliditetom.pdf
- Strategija unapređenja položaja osoba sa invaliditetom u Srbiji („Službeni glasnik RS”, br.55/05 i 71/05- ispravka). Приступљено 1. новембра 2016. www.spiks.org.rs/pdf/strategija_unapredjenja.pdf

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Нина Аксић

Етнографски институт САНУ, Београд
nina.aksic@ei.sanu.ac.rs

Бранислав Пантовић

Етнографски институт САНУ, Београд
mr.pantovic@gmail.com

Културни центри и њихова улога: Културни центар Нови Пазар и Културни центар Србије (Париз)¹

Овим радом се отвара дискусија на тему деловања културних центара као (потенцијално) утицајних институција на локалном и међународном нивоу. Жеља аутора је да се, посредством анализе програма *Културног центра Нови Пазар* и *Културног центра Србије* из Париза, истакне улога културних центара као посредника званичне политике. Аутори се посебно осврћу на употребу традиционалних елемената у програмима, па стога на конкретним примерима „разоткривају“ дихотомију – коришћење елемената културе између задовољавања културних потреба публике и инструментализација културе. Намера аутора је била да се, анализом делатности центара на локалном и међународном нивоу, култура представи као национални ресурс помоћу кога се може утицати на друштво. Тиме се скреће пажња на процес дефинисања програма, од кодирања поруке/информације до њеног сврсисходног преношења преко неке врсте активности (приредба, изложба, концерт и сл.).

Кључне речи: Србија, културни центар, локална заједница, Нови Пазар, јавна дипломатија, Париз.

Cultural Centres and Their Role The Cultural Centre Novi Pazar and the Cultural Centre of Serbia (Paris)

This paper opens a discussion on the functioning of cultural centers, as (potentially) influential institutions at local and international level. Authors wish is, by analyzing the program of the *Cultural Centre Novi Pazar* and the *Cultural Centre of Serbia* in Paris, to

¹ Овај текст је резултат рада на пројектима 177028 – *Стратегије идентитета: савремена култура и религиозност* (Нина Аксић) и 47016 – *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала „Појмовник српске културе“* (Бранислав Пантовић).

highlight the role of cultural centers as intermediaries of official policy. Authors specifically discuss the usage of traditional elements in programs, and therefore, in explicit examples "expose" the usage dichotomy – in-betweens satisfying cultural needs of society and instrumentalization of culture. Through the activity of centers at local and international level, the intention of authors is to present culture as a national resource with which can be made the influence on society. Thus, attention is drawn to the process of defining the program – from the message/information encoding to its purposeful transfer through a range of activities (events, exhibitions, concerts, etc.).

Key words: Serbia, Cultural Centre, Novi Pazar, local communities, public diplomacy, Paris.

Увод

Имајући у виду да је култура у политици културних центара уско повезана са културном и државном политиком уопште, у овом раду ће се посветити пажња (друштвеној) улози и значају два културна центра Србије: Културног центра Нови Пазар и Културног центра Србије (Париз, Француска). Пре свега, анализа културних центара не може се спровести уколико се изостави просторни контекст у коме се одвија културна политика, а који може бити на државном нивоу, на нивоу градова и општина, као и на међународном нивоу. Наиме, дефинисање ове одреднице је битно да би се, пре свега, сагледало како културни центри могу, не само да представљају културно стваралаштво и одлике једне средине, групе и/или појединаца (нарочито у мултиетничким заједницама²), већ и да утичу на њихово дефинисање и опхођење према њима посредством садржаја свог културно-уметничког и забавног програма, па, самим тим, усмеравају и утичу на живот људи и развој друштва уопште (Dragičević-Šešić i Stojković 2000, 120). Стога се улога и значај културних центара и њиховог програма донекле преклапају, с обзиром на то да се „значај савремене институције културе за заједницу огледа у чињеници да је отворена за све кориснике и да представља место које подиже општи ниво знања и културе целокупне заједнице (...). Институције културе, својим деловањем, стварају услове за културно стваралаштво и производњу културних добара и њихов пласман културној јавности“ (Pešterac, Momirov i Jević 2015, 13).

Културна политика Републике Србије подразумева коришћење „стarih модела културне политике и организације система институција“, али и захтеве „демократски оријентисаних интелектуалаца, окренутих углавном питањима нације и националне културе“ (Dragičević-Šešić i Stojković 2000, 26). Дакле, у Србији се негују „традиционални“ начини креирања и спровођења културних политика, посредством културних институција (које јесу инструменти културне политике), те су и сами садржаји углавном

² У данашње време, основни концепт културне политике, који се спроводи у великом делу Европе, заснован је на „поштовању људских права, па дакле и права народа на сопствени културни идентитет, уважавању демократије, мањинских права итд.“ (Dragičević-Šešić i Stojković 2000, 46).

традиционални (изложбе, представе, приредбе, фестивали и др.). Стога се у овом раду фокус ставља на традицију, јер ма у ком контексту да се употреби, она носи тежину одређених мотива, митова и идеологија који су вековима или деценијама део народа, па тако дају посебан значај и додатну вредност некој активности, идеји, манифестацији, производу итд.³ и, на овај начин, културу инструментализују, дајући јој ону функцију која је у датом тренутку потребна/пожељна. Деловање културних центара у овом контексту непосредно указује на улогу институција ове врсте и значај традиционалних елемената културе у заједници.⁴

Конкретно, ако се посматра специфичност локалних културних политика, чињеница је да свака локална заједница има задатак да зарад сопствених потреба и културних карактеристика, државну (може се рећи „општу“) културну политику прошири и прецизније одреди у правцу потреба локалног становништва (Bašić, 2014). У овом контексту је значајно споменути да идеје којима се (због политичких разлога) водила културна политика социјалистичке Југославије личе на ове које се данас јављају у Србији⁵ – омасовљавање културе, приближавање ширем аудиторијуму, боља доступност културних садржаја – јер се скупа са тим идејама обнављају традиционалне форме које су већ „испробане“ – фестивали, ликовне колоније, различита улична догађања, приредбе итд. (Лукић Крстановић 2010).

Међутим, с друге стране, културна политика је у међународном амбијенту нешто другачија, јер обухвата активности јавне дипломатије.⁶ Наиме, оно што нека држава представља није само одређено државном културном политиком, већ и извесним условима које поставља држава прималац. Конкретно, у зависности од међународне културне сарадње, углавном билатералне, Србија финансира нпр. програме у које су укључени људи пореклом из Србије, а који подразумевају очување традиционалне културе са простора Србије, али и давање стипендија намењених страним

³ Овде се мисли на широк дијапазон културних елемената – од мотива из народног, углавном руралног живота, који представљају традиционалну културу, преко временске (дуго)трајности одређених манифестација, до међународне културне повезаности.

⁴ Неколико фактора од којих зависи пословна политика културних центара јесу „избор између различитих опција и различитих задатака које треба реализовати током дужег периода, затим стратешки развој – тако да сваки метод рада и програмски садржај буду у складу са основном пословном и културном политиком одговарајуће институције“ (Dragičević-Šešić i Stojković 2000, 67–68).

⁵ Као и на државном нивоу, и у градовима Србије почетком 21. века економски и привредни аспект друштва били су на ниском нивоу, а са њима и (не)развијеност културне политике. Решење за овај проблем нађено је у омасовљавању културних акција посредством масовних медија, али и промоцијом и стицањем публицитета у школама (Лукић Крстановић 2010, 106).

⁶ Основна разлика између традиционалне и јавне дипломатије прецизно је дефинисана – прва подразумева искључиво однос између представника држава или неких међународних организација (углавном политичара и дипломата), а друга је усмерена ка јавности у међународним друштвима, групама, организацијама и/или појединцима (Melissen 2005, 4).

држављанима. У овом примеру, култура може за државу бити од међународне користи због своје двоструке укорееености, тј. потенцијала неасимилованих исељеника и њихових потомака (Пантовић и Башић 2015).

Дакле, у оба поменута случаја, локалном и међународном, с културном политиком се намерава развити (и неговати) нека врста комуникације, која преноси већ дефинисане поруке, а којима се могу приписати идеологија, задаци и циљеви (Илић 1987),⁷ па стога, ако се прича о државним потребама, култура се представља и користи у оним облицима у којима врши жељену функцију. Значи, култура се претвара у инструмент различитих идеја и различитих политика. Самим тим, може се приметити измештање културе из свог „природног станишта“, тј. истргнуће из простора, времена, околности и елемената који је примарно окружују и у којима има своју основну функцију. Из овога проистиче закључак да култура добија нове функције (нпр. функцију имица једне нације или националности⁸), губећи своју првобитну функцију, оријентисану на традиционалне вредности. Тако, на пример, Љ. Гавриловић објашњава да је укључивање традиције у различите контексте/реалности данашњице разлог „савремене идентификационе кризе“. Наиме, ауторка наводи да је све веће окретање ка прошлости и бављења њоме, „као и преиспитивање у новом кључу митова на којима су током ранијих векова почивали идентитети“ (Гавриловић 2009, 28), доказ постојања кризе идентитета из последњих деценија, која се јасно „препознаје у бујању новоромантичарских етничких/националних/културних покрета широм света“ (Гавриловић 2009, 27). Самим тим, културни центри су у овом раду схваћени као једне од значајнијих установа културе, јер представљају један од институционалних путева којима се спроводи официјелна културна политика. Због тога је циљ овог рада да укаже на специјалну улогу и (жељени) утицај културних центара.

У том смислу, важно је скренути пажњу на то да су, за ову прилику, издвојени културни центри у великој мери различити – један представља културу локалне заједнице, а други културу читаве државе у иностранству, а имају и сасвим другачије профилисане политике деловања, као и различиту публику којој представљају своје садржаје. Ипак, ови културни центри имају једну изузетно важну заједничку улогу, а то је да су преносиоци културних традиција већинских и мањинских заједница које живе у Републици Србији, а са њом и њених различитих локалних и етничких културних образаца. У даљем тексту биће представљени начини на које ова два културна центра делају, тј. преносе културне вредности, као и њихов значај у формирању

⁷ Може се (најпростије) раздвојити седам корака: 1) говорник → уметник или држава „нуди“ свој културни садржај, 2) прималац → публика, тј. становништво на територији на којој се налази културни центар, 3) предмет → културни програм дефинисан од стране директора центра и/или спољнополитичких изазова, 4) канал → културни центар, 5) порука → информација/обавештење које се сврсисходно преноси, 6) код → врста активности (изложба, концерт и сл.) и 7) повратна порука → сагледавање резултата (Башић и Пантовић 2012, 50).

⁸ Видети више у: Пантовић 2011. – Препознатљивост као добробит у глобализацији.

нових културних образаца и утицај на друштвену средину у којој делују. Овиме би била отворена једна нова и надасве важна тема, пре свега у институционалном и културно-политичком смислу, која би се могла даље посматрати и анализирати из угла културологије, политикологије, па и социологије и антропологије.

Културни центар Нови Пазар

Делатност Културног центра Нови Пазар се углавном заснива на културној разноврсности и мултикултуралности подручја Новог Пазара, као и одређеној дози (позитивног) конзервативизма, јер се ова институција активно залаже за очување традиције и традиционалних манифестација са ових простора. Наиме, организатор и коорганизатор највећег дела културних манифестација града Новог Пазара јесте Културни центар „Нови Пазар“, који тежи да очува и друштвено афирмише материјалну и духовну културну баштину Новог Пазара и његове околине.⁹ Нажалост, културна политика која се спроводи у локалној заједници Нови Пазар након 1990. године није експлицитно редеофинисана, тј. после поменуте године нису усвојене никакве додатне стратегије или смернице развоја културе. Самим тим, у локалној политици, у званичним (стратешким) документима, култура се не препознаје као динамични развојни социјално-економски елемент, већ се разуме као пасивна друштвена делатност која се обликује и одржава интервенцијама локалне самоуправе (Bašić 2014, 44–45).¹⁰ Наиме, локална власт има један општи задатак – да усвоји мере и активности којима се успоставља друштвена равнотежа, обезбеђује стабилност и омогућава културна размена међу друштвеним групама (Bašić 2014, 11), а све остале смернице развоја остају углавном на самим институцијама културе.

Конкретно, Културни центар Нови Пазар буџетски финансира Општина Нови Пазар, онолико колико је потребно да се подмире плате запослених, евентуално сређивање просторија и сл. Што се тиче финансирања манифестација и културних акција које спроводи ова институција, важно је напоменути да се њихово финансирање углавном врши путем одређених донација, помоћи од стране Министарства културе Републике Србије или

⁹ Културни живот Новог Пазара представља својеврсну, мешавину оријенталног, исламског и православног, традиционалног наслеђа народа који већ генерацијама живе у оквиру два различита културна обрасца, условљеним, пре свега, вероисповедном различитошћу. Ова разноликост је представљена као културни плурализам и у самој својој сржи требало би да носи идеју о подједнакој вредности различитих култура, што „представља основу за признавање права на културни идентитет. То је право на особеност и самосвојност у испољавању културе сваке људске заједнице“ (Dragičević-Šešić i Stojković 2000, 245).

¹⁰ Након културног затишја у трајању од готово десет година, културни живот Новог Пазара поново почиње да се развија после 2000. године, када се обнављају неке старе манифестације и организују се нове.

самосталним финансирањем (нпр. финансирање од улазница).¹¹ Ипак, ова ситуација није спречила Културни центар Нови Пазар да има разноврсан садржај.¹²

Културни центар Нови Пазар за овај крај има изузетно значајну улогу преносиоца или посредника у преношењу идеје културне политике Републике Србије и локалне заједнице, која тежи приближавању традиције великом броју људи на један другачији начин, као и њеном уметничком презентовању, које је, ипак, подређено потребама друштва. Тиме се отвара простор за омасовљавање традиционалних манифестација и за њихово презентовање као својеврсног *бренда* локалне заједнице. Дакле, као *бренд* промовишу се, пре свега, заједничке културне манифестације, на којима учествују и Срби и Бошњаци, и на којима се представља култура новопазарског краја, у чијем фокусу је мултикултуралност (Ликовна колонија „Сопоћанска виђења“, Октобарски сусрети писаца, Фестивал стваралаштва младих и др.), али и оне манифестације које посебно издвајају бошњачку културу и традицију, такође као својеврстан *бренд* овог краја, с обзиром на то да је на овој територији већинско бошњачко становништво (Фестивал санџачке севдалинке, Смотра бошњачких народних игара и др.).

Први вид „традиционалних“ манифестација јесу оне које су наслеђене из периода социјалистичке Југославије. Конкретно, при Културном центру „Нови Пазар“ одржавају се манифестације републичког и међународног типа, међу којима се налазе Фестивал омладинских хорова Србије – ФОХС, Фестивал стваралаштва младих (некада Смотра аматеризма младих) и Ликовна манифестација „Сопоћанска виђења“. Ове манифестације носе епитет „традиционалне“, јер садрже традиционалне облике стваралаштва, као што су ликовна колонија, аматерска делатност и др. Поред тога, традиционалне су и у контексту своје дуготрајности.¹³

У други вид „традиционалних“ манифестација спадају оне које имају традиционалну садржину, у смислу празновања верских празника. Ипак, требало би нагласити да су, поред измењеног начина празновања, – изузетно

¹¹ За веће, тј. традиционалне манифестације, нпр. Фестивал стваралаштва младих, Општина Нови Пазар издваја део прихода који претходно предложили уредници и координатори Културног центра у својим пројектима. Уредници и координатори Културног центра Нови Пазар, у сарадњи са директором, праве програм ових културних акција за сваку годину.

¹² Када је реч о манифестацијама које се одржавају у Новом Пазару, важно је указати на то да се, за разлику од периода социјализма, након 2000. године дефинитивно гасе манифестације које су у вези са дотадашњим државним празницима. У овом периоду углавном опстају оне манифестације које се везују за одређене историјске јубилеје, неколико оних у вези са културним догађајима, али настаје и нови тип манифестација – оне које се организују поводом верских празника.

¹³ Данас се приређују у скоро неизмењеном облику, у односу на своје почетке седамдесетих година двадесетог века, и, самим тим, истински уносе дух и идеологију социјализма у капиталистички обликовану данашњу културну политику.

омасовљеног, оне и измештене из своје средине (црква, џамија или кућа). У овом контексту, Културни центар „Нови Пазар“ налази се у функцији координатора, а институције које представљају конфесије¹⁴ задужене су за израду културно-забавног програма. Дакле, религиозне манифестације се преносе у дворану Културног центра током дана празника, где могућност присуства има знатан број посетилаца. За организацију културних манифестација за Србе православне вероисповести задужена је Српска православна црква, а празници поводом којих се организују манифестације јесу Божић и Ускрс.¹⁵ Што се тиче културних манифестација припадника исламске вероисповести, њихови главни координатор је Бошњачко национално вијеће, а постоје три велике манифестације које се сада већ традиционално одвијају у Културном центру Нови Пазар и славе и величају верске празнике Рамазан и Курбан-бајрам.¹⁶

Трећи аспект традиције у Културном центру Нови Пазар био би онај којим се преносе сегменти из народног живота и обичаја. Овде се издваја знатан број музичких група и хорова (вокалних и вокално-инструменталних састава, хор „Ћулистан“) који негују традиционалну музику, као и фолклорних ансамбала („Рас“, „Голија“, „Санџак“, „Сенко Рашљанин“). Они представљају традиционалне игре, ношњу и песме овога краја (српске и муслиманске традиције), али свакако у једном уметнички обогатеном и модификованом виду, при чему су измештени из своје средине, па и времена у ком су се развили, и – још важније – истргнути из обичаја у којима су поникли, па су, самим тим, скоро сасвим изгубили своју примарну у функцију (веселе на мобама, игранкама, призивање кише, обредне песме за време извођења обичаја животног циклуса и др.). Поред ових видова представљања традиционалне културе, постоје и манифестације новијег датума (од 2005. године), које организује Бошњачко национално вијеће у Културном центру Нови Пазар, а које представљају бошњачку традиционалну народну културу, као што су: „Фестивал санџачке севдалинке“ – ФЕСС и „Смотра бошњачких народних игара“ – СБОНИ.

У овом раду посебно бисмо издвојили традиционалну манифестацију „Фестивал стваралаштва младих“, која у својој структури „традиционалног“ садржи дуготрајност, али и наслеђе из система социјализма. Ова културна акција данас представља једну од најзначајнијих манифестација у овом крају, у коју су укључени ученици основних и средњих школа са читавог

¹⁴ Нови Пазар је средина у којој су доминантне исламска и православна заједница.

¹⁵ Само се на други дан Божића, тачније – увече 8. јануара, одржава концерт у Културном центру „Нови Пазар“, на ком учествују бројне естрадне личности (певачи и глумци) из читаве Србије, као и КУД-ови и певачке групе из Новог Пазара и околине.

¹⁶ У време Рамазана организује се концерт муслиманске духовне музике, на којем учествују хорови, културно-уметничка друштва и вокални и инструментални извођачи. Поводом празника Курбан-бајрам, Културни центар „Нови Пазар“ организује вече севдалинки, а на овом концерту учествују познати извођачи севдалинке из Санџака и Босне и Херцеговине (Аksić 2015, 98).

новопазарског подручја (града и села). Манифестација је настала још почетком седамдесетих година двадесетог века, под називом „Смотра аматеризма младих“, а представљала је, као што и данас представља, манифестацију социјалистичких идеја – братство-јединство, заједништво, једнакост, такмичарски дух, радна мотивација – које се „неприметно“ спроводе током читавог периода припрема и такмичења (три месеца). Ова манифестација, због своје изузетне масовности, али и квалитета који показују ученици, као и због циљева које постиже – интересовање младих за уметност, ослобађање ученика од свакодневне стеге и увођење у свет уметности и забаве, ангажовање младих и стварање осећаја одговорности и такмичарског духа, као и осећаја припадности одређеном колективу и борбе за што већи успех тог колектива – може се сматрати и најзначајнијом аматерском манифестацијом новопазарског краја. Основна и најважнија порука, коју је од самог оснивања преносила, јесте јачање заједништва, мултикултурализма и толеранције међу различитим етничким групама, те стога и представљање карактеристичне мултикултуралности овог краја, као посебног богатства које постаје својеврстан *бренд* новопазарског краја.

Културни центар Србије (Париз)

Оснивањем и затварањем културних центара у иностранству, држава може да испољи колико јој је важна активност јавне дипломатије у међународном амбијенту, тј. колико важности придаје културним, образовним и уметничким активностима.¹⁷ У Србији је ова одлука у надлежности Министарства спољних послова, које, приликом отварању ових институција, мора да затражи одобрење и/или дозволу од надлежне институције земље у којој се планира отварање. Још битније је имати у виду да постоје неки услови које ово Министарство не сме да занемари, јер се Србија налази „међу оним земљама које и даље третирају културне односе и сарадњу искључиво кроз билатералне форме, што се види како из институционалне структуре водећих државних актера, тако и на основу самих програма“ (Рогач Мијатовић 2014, 142). У сваком случају, иако су формирани у склопу билатералних споразума, сви културни центри у иностранству праве свој интерно, посебно дефинисан циљ, обавезе и програм,¹⁸ јер су они, пре свега, у функцији адекватног

¹⁷ Важно је напоменути да се за циљеве јавне дипломатије ангажује, по потреби, невладин сектор. Ипак, пракса је да јавну дипломатију детерминишу министарства за спољне послове и за културу и информисање, али и дипломатско-конзуларна представништва. „У тим министарствима постоје посебни сектори задужени за организовање и управљање културно-информативном делатношћу према иностранству и у иностранству, уз одговарајуће координисање својих активности. Институције јавне дипломатије у иностранству су: аташе за културу при ДКП (Дипломатско-конзуларно представништво – прим. аутори), културни центри, информативни центри, односно културно-информативни центри“ (Ђашић 2013, 365).

¹⁸ Делатности у случају Србије могу бити у вези са: промовисањем вредности које се негују у Србији, подстицањем и промовисањем стваралаштва и уметности Србије, промовисањем традиције и културног наслеђа Србије, промовисањем и представљањем врхунске

унапређења повезивања народа земаља и промовисања размене добара држава у овом контексту.

Културни центар Србије (КЦС) тренутно је једини званични културни центар Србије у иностранству.¹⁹ Отворен је под именом Културно-информативни центар Југославије у Паризу 1973. године, а активности су му биле дефинисане споразумом о информативним центрима између Југославије и Француске, потписаним 9. јула 1961. године (Trifunović 2010, 50).²⁰ После 2000. године приметно је осавремењивање програма центра ради обраћања разноврснијој публици. Од 2006. године, са проглашењем независности Црне Горе, овај културни центар постаје Српски културни центар, а затим Културни центар Србије (*Centre culturel de Serbie*), пролазећи током 40 година свог постојања пут од представљања Југославије (у сваком њеном политичком устројству), до представљања – Србије.²¹

Прикупљени детаљи о активностима КЦС за овај рад заснивају се на подацима са званичне странице²² центра,²³ мањег броја научних текстова и неформалног разговора са Јагодом Стаменковић,²⁴ службеницом Министарства културе и информисања РС, иначе, бившом директорком КЦС.

савремене културне и уметничке сцене, доприношењем успостављања добрих односа са (индивидуалним и институционалним) партнерима у земљи пријема, промовисањем европских вредности у процесу ЕУ интеграције Србије, праћењем обележавања најзначајнијих јубилеја Србије, доприношењем позитивног имиџа Србије у иностранству, доприношењем популаризацији и промоцији Србије као пожељне дестинације за улагање и туризам и др.

¹⁹ Југословенска држава је својевремено имао 12 културних центара у иностранству. Они су прогресивно затварани, да би на крају остао у функцији само Културни центар Србије у Паризу.

²⁰ Према том споразуму, центри су имали могућност да организују библиотеку и читаоницу, објављују и деле бесплатне публикације, приказују филмове и да их позајмљују, да организују изложбе фотографија, цртежа, графика, постера, књига, уметничких дела, да организују књижевне, научне или информативне конференције (уз претходно обавештавање власти) и, у француском случају, да пружају помоћ југословенским институцијама у подучавању француског језика. Са друге стране, у првим годинама рада југословенске институције. њен основни циљ је био задовољавање културних потреба припадника дијаспоре у Паризу, који су се доселили у великом броју током претходне деценије; међутим, мало Француза је посећивало културни центар (Trifunović 2010, 53–58).

²¹ Тренутно се налази у градској четврти Бобур (Beaubourg), у уметничком центру Париза, у пешачкој зони Улице Сан Мартин.

²² <http://ccserbie.com/>

²³ Интересантно је споменути да страница Културног центра Србије није подједнако доступна на српском и француском језику, па се може рећи да је више оријентисана на франкофону публику.

²⁴ Дугујемо јој посебну захвалност на неизмерној помоћи, јер без ње овај рад не би био потпун и, самим тим, не би било могуће завршити га.

Што се тиче организације, КЦС има хијерархијску, вертикалну структуру и две институције деле контролу над њим, са једне стране – Министарство спољних послова, а са друге – Министарство културе и информисања.²⁵ Наиме, обавезе Министарства спољних послова регулисане су Законом о спољним пословима, а са друге стране, програм је (највећим делом) одговорност Министарства културе и информисања (Trifunović 2010, 75). Значи, ова два министарства заједно раде на функционисању ове институције. Такође, треба споменути да КЦС има редовну комуникацију са амбасадом Србије у Паризу, будући да јој шаље извештаје о својим годишњим активностима, поред редовних извештаја које шаље министарствима.²⁶

КЦС поседује библиотеку и врло ретке курсеве српског језика.²⁷ Већина програма се одвија у области музике, посебно у оквиру концерата класичне и оперске музике у просторијама КЦС. На другом месту, када се говори о учесталости активности, налазе се ликовне уметности. Најређа активност је она која обухвата дебате и конференције, а следе је обележавање битних датума Србије и прославе. Према званичној страници, КЦС свима нуди могућност да открију, разумеју и виде вишеструке аспекте културе Србије, њене лепоте и јединственост.

Самим тим, ако се имају у виду законске одредбе, активност коју КЦС мора да спроводи није баш јасно дефинисана, па ово оставља простор за разне могућности деловања. На пример, не постоји ниједан програм који се бави директном промоцијом српске културе на дужи период, а може се приметити да је акценат стављен на промоцију Срба и појединаца српског порекла који живе у Паризу, а који се, пре свега, баве културним и уметничким стваралаштвом.

Може се издвојити обележавање дана Св. Саве, као јединог датума који се већ годинама традиционално обележава организацијом „светосавског бала“. Међутим, што се тиче традиционалне културе у програму КЦС, нпр. представљања фолклора и других активности уско повезаних са традицијом

²⁵ У складу са *Чланом 3*, обавеза Министарства спољних послова јесте да одржава редовну комуникацију и сарадњу са Институцијама које такође предузимају одређене активности у области спољне политике, као што је случај са Министарством културе и информисања.

²⁶ Државни органи који се баве спољним пословима имају дужност да информишу и да се консултују у вези са свим радњама и активностима које спроводе (*Члан 4*). Центри морају поштовати Устав, важеће законе у Србији, општеприхваћена правила међународног права, међународне уговоре, директиве министра и упутства и савете руководиоца унутрашњих јединица Министарства, као и амбасадора акредитованог у земљи пријема (Trifunović 2010, 79).

²⁷ За образовање/едукацију надлежно је искључиво Министарство образовања Србије. Постојала је подршка Културног центра Југославије катедрама филолошких факултета, а ово је било регулисано споразумом између некадашње СФР Југославије и Француске, где су такође наведене историчке делатности француских информативних установа у тадашњој Југославији.

народа Србије, може се закључити да у последњих пет година то ипак није приоритет овог центра (око 6%). Једино се мора подвући да је заједничко за ову врсту програма жеља организатора да се скрене пажња на историјско-културно богатство Србије искључиво ради преношења одговарајуће поруке (политичке, економске и/или туристичке). Одређена порука (значајна за Србију) „убацује“ се у традиционалне вредности и елементе традиционалне културе преко уметничког садржаја (изложбе, приредбе, концерти етно-музике и др); ово је својеврсна „кодификација“ програма центра.²⁸

Ово се могло приметити приликом кооргиназији изложбе „Косово и Метохија – 10 корака“, где се желело допринети напорима Србије да се покаже културна повезаност Срба са територијом Косова и Метохије оним дипломатама у Паризу чије су државе признале једнострано проглашену независност српске покрајине. Дневне новине *Блиц*, под насловом „Изложба о Косову и Метохији узбуркала духове у Француској“ наводе: „Како би савременом посетиоцу тематику културног наслеђа на Косову и Метохији приближили на пријемчив и упечатљив начин Канцеларија за Косово и Метохију Владе Републике Србије и Општина Звечан осмислили су поставку којом се кроз најмодерније уметничко-техничке методе посматрачу представља развој културе Косова и Метохије од периода антике до 20. века. Изложба, осим кроз културну традицију, посматраче води кроз политичку историју те области“.²⁹

Завршни коментари

Приликом анализе рада центара у Новом Пазару и Паризу пре свега се имало у виду да је становништво на подручју које покривају поменути културни центри веома различито. Поред тога, такође се имала у виду чињеница да је контекст у коме они остварују своју делатност значајно различит. Наиме, општина Нови Пазар је територија Србије на којој се одвија културно-уметнички програм који се формира под већим утицајем конзервативнијег и религиознијег начина живота; представља спој две различите културне и верске традиције, које теже да се на што бољи начин представе, како посебно тако и у заједништву. С друге стране, Париз је

²⁸ „Код представља комуникацију, али није гаранција комуникације, већ структурне повезаности или посредовања између два различита система. Ово двосмислено значење *кода* заснива се на двосмислености значења саме *комуникације* – као преношења информације између два пола, али и као преображаја једног система у други систем или преображаја једног елемента у други, у оквиру истог система (...) Код је такође повезан са представама и о њему се може говорити као о свакој структури (слици, моделу), апстрактној или конкретној, чија обележја треба да симболизују (арбитарно означе) или да на неки начин одговарају обележјима неке друге структуре“ (Башић и Пантовић 2012, 50, 52).

²⁹ Видети више на: Blic (7. 9. 2016.), Đurić: Izložba o Kosovu i Metohiji uzburkala duhove u Francuskoj.

позната светска метропола културе, па је јасно да Културни центар Србије у Паризу својим активностима мора да одговори веома разноврсним програмом, који уједно има посебну уметничку вредност и представља културни живот народа Србије. Другим речима, док је културна политика Новог Пазара више окренута верској традицији и културно-забавном животу наслеђеном из традиције социјализма, Културни центар Србије у Паризу има задатак да прикаже уметнички програм држављана Србије и заступа културне интересе Србије у Паризу као део дипломатско-конзуларне мреже Министарства спољних послова Републике Србије.

Културно наслеђе се, стога, другачије манифестује у ова два културна центра Србије; у Културном центру Нови Пазар фокус се ставља на вредновање традиције као неопходне димензије свакодневног живота заједнице, са примесама религије и/или идеологије социјалистичког наслеђа, а у Културном центру Србије у Паризу оно је представљено у контексту туризма, политичке поруке или мотивације за повезивање актера из сфере економије. Дакле, иако су значајно различити, ако се посматра развој Културног центра Нови Пазар и Културног центра Србије из Париза, може се увидети да су оба центра претрпела различита превирања (историјски гледано, пре свега друштвено-политичка, а после и проблематике културних потреба), која су утицала на њихов назив, утицај, отвореност, програмску шему итд. С тим у вези, осавремењавање и адаптирање програма је (увек) „у циљу развоја и дистрибуције уметности, институције културе, у складу са новим поретком, односно недостатком истог“ (Pešterac, Momirov i Jević 2015, 10), што је, последично, помогло у отварању врата не само широком спектру корисника већ и адекватном одговарању на културно-политичке задатке државе/локалне заједнице.

С обзиром на то да публика није пасивни објекат, већ могући интерактивни субјекат, делатност културних центара има за циљ да креира специфични комуникацијски процес због различитих мотива. Тако, посредством презентовања културне традиције и традиционалних манифестација, културни центри утичу не само на културни ниво публике и њихове културне потребе, већ и на стварање свеукупног амбијента који детерминише даљу, будућу интеракцију са елементима традиционалне културе. Самим тим, мора се споменути главна карика (кружног) процеса комуникације – *feedback*, корак који служи да се после сваког обављеног културно-уметничког или забавног пројекта центра направи евалуација истог, јер се на овај начин може боље закључити колики је учинак неких културних програма у тренутку преношења/представљања неке идеје и/или вредности.

Дакле, модификујући функцију културе, доносиоци одлука који су део државног апарата утичу на деловање у овој области и усмеравају главне факторе спровођења културне политике државе,³⁰ као и ниво трансформације

³⁰ Оправданост, између осталог, може да лежи у неопходности постојања путоказа, правила и упутстава, законских аката, прописа и сл., ради остваривања права на културу.

и комерцијализације културе. У овом контексту, држава не сме да заборави да има одговорну улогу, управо због инструментализације културе. Наиме, од изузетног је значаја „контрола“ програма културних центара, услед чијег недостатка може доћи до „разарања основе културне институције која је првобитно омогућила формирање тих садржаја као пратећих“, управо „у случајевима када комерцијална страна почиње да доминира над културном“ (Pešterac, Momirov i Jević 2015, 11).

Циљ рада био је да се укаже на деловање културних центара у Новом Пазару и Паризу и тиме скрене пажња на значај ових институција, с обзиром на то да њихову делатност карактерише дихотомија деловања – од промовисања одређених порука (комерцијалне, идеолошке и/или политичке) до задовољавања општих потреба друштва за културом. Стога би тема неког будућег истраживања требало да да одговоре на следећа питања: 1) на ком је нивоу интеракција српских центара са публиком и 2) који је степен и начин утицаја на публику, због потребе да се истраже модели управљања у области културе. Намера аутора овог рада била је да се подстакне дискусија и отвори нова истраживачка тема о програмима културних центара, јер они свакако представљају сврсисходан инструмент државних и локалних органа у стварању новог и промовисању старог идентитета.

Литература

- Aksić, Nina. 2015. „Kulturno-zabavni život Novog Pazara: od prvog radio-aparata do multimedijalnih manifestacija.“ *Bošnjačka riječ* Godina X, broj 33–36: 93–99.
- Bašić, Goran. 2014. *Vodič za kreiranje inkluzivnih kulturnih politika u Novom Pazaru, Sjenici i Tutinu*. Novi Pazar: DamaD.
- Bašić, Ivana i Branislav Pantović. 2012. „Logo i semioza – od ikoničkog znaka do simbola u funkciji prezentacije srpske kulture“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 60 (1): 49–64.
- Dragičević-Šešić, Milena, i Branimir Stojković. 2000. *Kultura, menadžment, animacija, marketing*. Beograd: CLIO.
- Đašić, David Đ. 2013. *Diplomatija: savremena i ekonomska*. Beograd: Altera.
- Gavrilović, Ljiljana. 2009. *O politikama, identitetima i druge muzejske priče*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ilić, Miloš. 1987. *Sociologija kulture*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lukić Krstanović, Miroslava. 2010. *Spektakli XX veka. Muzika i moć*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Melissen, Jan. 2005. *Wielding Soft Power: The New Public Diplomacy*. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael.

- Pantović, Branislav. 2011. „Prepoznatljivost kao dobrobit u globalizaciji”. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 59(1): 143–164.
- Pantović, Branislav i Bašić, Ivana. 2015. „Značaj ‘dvostruke ukorenjenosti’ (Potencijal iseljenika u međunarodnim interakcijama i kreiranju imidža država).” *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 63 (1): 177–191.
- Pešterac, Aleksandra, Maja Momirov i Mila Jević. 2015. „Programske i značenjske transformacije i analiza domova kulture kroz uticaj kulturalnog konteksta”. *Arhitektura i urbanizam* 41: 7–14.
- Rogač Mijatović, Ljiljana. 2014. *Kulturna diplomataja i identitet Srbije*. Beograd: Clio, FDU.
- Trifunović, Nina. 2010. *La coopération culturelle internationale - centres culturels et autres modes de représentation à l'étranger: Etude de cas: le Centre culturel de Serbie à Paris*. Belgrade: UNESCO chair in Cultural policy and Management.

Интернет извори:

- Blic*. (7.9.2016.). Đurić: Izložba o Kosovu i Metohiji uzburkala duhove u Francuskoj. <http://www.blic.rs/vesti/politika/djuric-izlozba-o-kosovu-i-metohiji-uzburkala-duhove-u-francuskoj/y15nmxt>. Приступљено 22. 12. 2016..
- Kulturni centar Novi Pazar*. <http://www.kcnovipazar.com> Приступљено 23. 11. 2016.
- Srpski kulturni centar*. <http://www.ccserbie.com/>. Приступљено 1.12.2016.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Бојана Раденковић Шошић

Универзитет Едуконс, Нови Сад

radenkovicbojana@gmail.com

„Рекламно“ измештање реалности

Постмодернистичко оглашавање темељи се на употреби постмодернистичких концепата у комуникацији с потрошачима. Свако од познатих својстава има више конкретних манифестација које се препознају на вербалном, звучном или сликовном нивоу интерпретације. У овом раду анализиране су лексичке, синтаксичке и реторичке одлике рекламних слогана објављених на италијанском језику, у контексту измештања реалности, што је својство постмодернистичког оглашавања заснованог на деридијанској идеји децентрализације стварности, деконструкцији и интертекстуалности.

Кључне речи: постмодернистичко оглашавање, италијански језик, измештање реалности, интертекстуалност.

Dislocation of Reality Through Advertising

Postmodern advertising is based on the usage of postmodern conditions in communication with consumers. Every condition has its several manifestations which could be identified on verbal, audio or iconic level of interpretation. In this paper, lexical, syntactic and rhetoric features of Italian advertising slogans were analysed in the context of decentring, a postmodern condition constructed on Derrida's idea of decentralization, method of deconstruction and intertextuality.

Key words: postmodern advertising, Italian language, decentring, intertextuality.

Увод

Распарчавање модернистичких метанаратива и прелазак на фрагментарну структуру реалности довели су до промене модернистичких основа у многим друштвеним односима, те тако и између производње, потрошње, потрошача и објекта потрошње (Firat and Dholakia 2006, 123–4). Избрисана је строга граница између производње, с једне, и потрошње, с друге стране, до те мере да се данас често говори о симбиози ових активности, оличеној у енглеској сливеници *prosumer*, настале од речи *producer* и *consumer* (Ritzer and Jurgenson 2010, 14). Дошло је до измештања доминантне улоге потрошача у односу на објекат потрошње (Firat and Dholakia 2006, 123–4).

Удаљавање од централистичке позиције створило је могућност да се истакну друга својства потрошње, а касније и оглашавања. Идеја о измештању потрошача с централне позиције потрошње, тј. контроле над потрошњом, темељи се на постмодернистичким тумачењима која су доминантну улогу прво произвођача, а затим и потрошача, посматрала као пример конструисаног модернистичког наратива (Firat and Shultz 1997, 187). Потреба за удаљавањем од структурираног окружења усмерила је постмодернистичка становишта ка брисању јасних граница и маскирању сваког облика биполаризације. Јавила се потреба за представљањем у неком облику вишеструкости. У непрестаној јагми за профитом, оглашивачи данас не могу да се ослоне на један идентитет, тј. на једну конкурентску предност на којој би заснивали своју понуду. Отуда се јавља потреба за истицањем оних својстава која издвајају оглашивача у односу на многобројну конкуренцију, а модернистичко поимање реалности усмеравају на нове нивое интерпретације.

Постмодернистичко својство измештања реалности (енгл. *decentering*), према оквиру бројних истраживања о постмодернистичком маркетингу (Firat, 1991; Firat, Sherry, and Venkatesh 1994; Firat, Dholakia and Venkatesh 1995; Firat and Dholakia 2006), манифестује се кроз неколико појава: кроз склоност ка приказивању у другачијој форми, неуређеност, објектификацију стварности, вишеструкост и замену улога субјекта и објекта потрошње. У овом раду наведене појаве биће тумачене на лингвистичком нивоу. Анализираће се рекламне поруке објављене на италијанском језику. Циљ рада јесте да испита однос језичких техника које се користе у оглашавању и постмодернистичко својство измештања реалности. На тим основама постављена су два истраживачка питања: *Да ли својство измештања реалности може да се уочи на језичком нивоу?* и *Које језичке технике указују на присуство ове одлике постмодернистичког маркетинга?*

Измештање реалности

Разумевање својстава савременог оглашавања захтева постепено образлагање постмодернистичких концепата и генезу њихових тумачења у маркетингу. Да би се разумела идеја измештања реалности и њене импликације у маркетиншким комуникацијама, а тек онда у језику оглашавања, нужно је осврнути се на два теоријска становишта значајна за поимање овог својства постмодернистичког оглашавања. То су процес *différance* и метод деконструкције.

Лиотарову идеју фрагментиране и умножене реалности (Лиотар 1988; Лиотар 2008, 458) надоградила је Деридина идеја поштовања „другости“ као легитимног начина постојања и уважавања свега што се по својој природи разликује од општеприхваћених вредности. На овој идеји заснивају се два кључна појма Деридиног рада (Derrida 1978): процес *différance* и метод деконструкције. У жељи за уважавањем другачијег, различитог и неуобичајеног Дерида полази од становишта да средишта смисла не могу постојати (Дерида 1988, 290–2). Свака структура је децентрирана, па и она

језичка – јер речи носе трагове различитих контекста у којима су се налазиле и кодове тих контекста на основу којих бивају тумачене. Интерпретација значења остварује се у процесу његовог одлагања, који је Дерида означио термином *différance* (рАзлика), поигравајући се са француском речи *différence* (разлика), која може значити и одлагање. Дерида користи ортографску грешку да би довео у забуну у погледу њеног значења и тиме нагласио процес непрекидног одлагања значења. Непостојање средишта и чврстих структура (које су нестале услед слабљења метанаратива), довело је до стања у коме однос између било којих појмова не може бити бинаран, опречан или супротстављен. Нестају односи доминације јачег над слабијим – мушкарца над женом, Запада над Истоком, ума над осећањем, културе над природом, писаног над сликовним (Дерида 1988, 291; Ђорђевић 2009, 101–3).

Управо са жељом да продре у вишеструке релације значења Дерида даље конципира *метод деконструкције*, којим ће настојати да подстакне интерпретативну улогу читаоца (Дерида 2004, 52). У потрази за неоткривеним, невидљивим и неочекиваним, читалац деконструише/рашчлањује значење перципираног појма на више значењских нивоа, које поставља као основу сопственог тумачења. Јасно је да доминантна улога интерпретатора ствара друштво вишеструких и вишезначних односа. У прилог деридијанској деконструкцији значења, овде треба подсетити и на Бартову идеју о *смрти аутора* (Барт 1984, 450), којом је потврђен интерпретативни потенцијал текста и знатно маргинализован допринос самог аутора. Поред тога, увођењем појмова денотација/конотација Барт је поставио основе семиотичког читања рекламних порука која указују на комплексну природу оглашавања и нужност његове вишеструке интерпретације (о могућим тумачењима одлика постмодернистичког маркетинга у семиотичком контексту види у Раденковић-Шошић 2015). Укратко, може се закључити да се постмодернистичко својство измештања реалности у најширем смислу темељи на идеји померања пажње с некада неприкосновеног аутора на сада доминантан текст као бескрајан извор различитих поимања и индивидуалних тумачења.

Својство измештања реалности у постмодернистичком маркетингу није повезано само с нестајањем јасне разлике између произвођача и потрошача (на чему се заснива идеја о њиховом партнерском односу), већ је повезано и с концептом губљења разлика између потрошача и објекта потрошње (Firat and Dholakia 2006, 131). С наглашеном жељом да се куповином одређеног производа представи у жељеном светлу (примера ради, као појединац који води здрав живот, који је еколошки освешћен или естетски прихватљив), потрошач-субјект омогућава објекту потрошње (купљеном производу) да постане доминантан. Објекат потрошње у одговарајућим реалним или виртуелним окружењима (тржни центри, забавни паркови, хотелски комплекси, али и виртуелне заједнице, па чак и виртуелни светови) преузима контролу над субјектом потрошње, те долази до замене улога субјекта и објекта потрошње (Firat and Shultz 1997, 193; Firat and Dholakia 2006, 130–1). Губи се јасна структура у односу *произвођач: производ:*

потрошач. Ова појава, заједно са осталим манифестацијама измештања реалности (склоности ка приказивању у другачијој форми, неуређености, објектификацијом стварности и вишеструкости), у овом раду биће анализирана са лингвистичког аспекта. Иако су постмодернистичка својства комуникације с потрошачима била честа инспирација проучавања рекламних порука, постојећа истраживања најчешће су обухватала целовите рекламне поруке које су анализирани на језичком, звучном и иконичком нивоу. Недостају истраживања о стварању постмодернистичких својстава само на језичком нивоу. Из тог разлога, у овом раду је постављено питање да ли језик употребљен у рекламним порукама може да рефлектује постмодернистичко својство измештања реалности. Наведени примери изабрани су из корпуса који је сачињен од рекламних слогана и корпоративних порука забележених на веб-страницама италијанских предузећа с највећим профитом у 2011. години и на веб-страницама најпосећенијих сајтова са италијанског говорног подручја у истом периоду. Класификација предузећа заснива се на релевантним истраживањима о успешности предузећа (Archivio storico Mediobanca 2012) и подацима о најпосећенијим сајтовима у Италији током наведеног периода (Servizi web marketing 2012). Иако је корпус обухватио поруке на италијанском језику, те су оне анализирани на лексичком и реторичком нивоу, потенцијални закључци овог рада могу бити применљиви и на корпусима других језика, будући да се заснивају на ширим интердисциплинарним темељима. Из тог разлога, код навођења примера прво је дат превод, док су изворне поруке на италијанском језику цитиране у загради.

Лексичке технике у функцији измештања реалности

Својство измештања реалности манифестује се као тенденција приказивања у неком облику вишеструкости. У италијанском језику, на лексичком нивоу може да се повеже са употребом префикса *multi-* (у значењу *више*) који се често користи у италијанским или енглеским називима компанија, производа или услуга (*Multiplayer.it*, *Banca Multicanale*). Семантичка вредност овог префикса (Serianni 1989, 657) указује на својство вишеструкости које се наводи као одлика измештања реалности (Firat and Dholakia 2006, 130). Производи немају само једну намену или својство, већ настоје да задовоље више потрошачевих потреба. Тако долази до померања реалности, усмеравања на различита поља и прихватања вишеструких идентитета. Ова веза уочена је у следећим примерима:

1. Стварамо идеје, развијамо их и водимо пројекте дигиталног маркетинга комуницирајући путем више канала комуникације. *Ideiamo, sviluppiamo e gestiamo progetti di marketing digitale e comunicazione **multicanale*** (Slash)
2. „Банка Мултиканале“ / Сва врата на која можеш ући у своју банку када и како хоћеш. (Banca **Multicanale**/ Tutte le porte per entrare nella tua banca come e quando vuoi. (Ubi Banca)

3. Полиса породичног осигурања од више нежељених догађаја/ Близу тебе, близу оних које волиш. **Multirischi Famiglia/ Vicino a te, vicino a che ami.** (Banca Nuova)
4. Bpmvita са вишеструким избором. Bpmvita **multiscelta** (Bipiemme Vita)
5. „Тим“ са више картица/ Пренеси своје гигабајте на другу картицу за мобилни телефон. Tim **multisim/ Condividi I gb di navigazione con un'altra tua sim.** (Tim)

Наведени префикс користи се с недоследном графицијом и често се комбинује са својством приближавања супротности да би се представила сва привидна „парадоксалност“ оглашеног производа који треба да пренесе скривену поруку „Купите један производ, а добићете све“:

1. Управљање имовином на више начина/ Много укуса (жеља), једна инвестиција. *Gestioni patrimoniali **multilinea.** Tanti gusti, un solo investimento.* (Banco di Sardegna)
2. Од данас постоји једна полиса за сва твоја возила. Полиса за више возила. *Da oggi c'è una sola polizza per tutti i tuoi veicoli. **Multiveicolo*** (Fata Assicurazione)

У рекламним порукама префикс *multi-* чешће је присутан од префикса истог значења (*poli-* и *pluri-*) који су уочени само у називима организација (*Policarta, Pluriservice, Pluriacque*) и ређе у творби придева намењених опису производа (*Fango anticellulite **pluri-**attivo (Collistar)*) Блато против целулита са више нивоа деловања.). Иако циљ овог истраживања није био да се квантификационо потврде својства оглашавања на језичком нивоу, већ да се укаже на потенцијалну интерпретативну везу лингвистичких и маркетиншких одлика оглашавања, већа заступљеност префикса *multi-* може се објаснити његовом високом продуктивношћу у твореницама са страним основама и утицајем енглеског језика. У контексту проучавања измештања реалности које се, између осталог, манифестује и неким обликом вишеструкости, поставља се питање да ли наведени префикси употребљавани за творбу именица и придева с просторном и временском вредношћу, заправо сада граде само именице с квалитативном вредношћу. Да ли у светлу непрекидног стварања вишеструких идентитета, намена и стварности, префикс *multi-* увек добија позитивну семантичку конотацију, те све што је *multi-* указује на неизбежну потребу умножавања реалности и стицања додатне вредности у односу на ону очекивану? Да ли је језик оглашавања префиксу намењеном изражавању просторне и временске вредности (Seranni 1989, 657) доделио и квалитативну вредност? У тражењу одговора на слична питања о измештању реалности анализирани су и реторичке технике употребљене у функцији овог постмодернистичког својства.

Реторичке технике у функцији измештања реалности

На реторичком нивоу, ефекат приказивања оглашивача као организације с вишеструким идентитетом у анализираним примерима повезан је са асиндетским гомилањем апстрактних именица.¹ Тако се оглашивачи представљају као сложени ентитети у којима не постоји једна, коначна, стварност:

1. Поштовање/ Постојаност/ Употпуњавање/ Флексибилност/ Кохеренција/ Компетентност/ Континуитет/ Доследност/ Динамичност/ Усмереност на клијента *Rispetto Solidità Integrazione Flessibilità Coerenza Competenza Continuità Costanza Dinamicità Orientamento al Cliente* (HDI assicurazioni)
2. Елеганција/ преносивост/ максимална независност. *Eleganza /portabilità/ massima autonomia* (HP)
3. Етика/ Одрживост/ Животна средина. *Etica/ sostenibilità/ ambiente* (La mia finanza)

Низањем апстрактних појмова оглашивачи се приказују као организације с више идентитета, што опет треба да допринесе изградњи јединственог имица у свести потрошача. Овде треба образложити разлике између употребе асиндетона као одлике фрагментарне комуникације и асиндетског набрајања својстава производа. У примерима 11, 12 и 13 употреба асиндетона на реченичном нивоу истиче напетост у комуникацији, док непотребна интерпункција симулира преношење непроменљивих истина:

1. Голф. Ауто. Године. *Golf. L'auto. Dell'anno.* (Volkswagen group Italia)
2. Снага. Акција. Страст. *Forza. Azione. Passione.* (Holcim Gruppo)
3. Лако. Увек. Свуда. *Facile. Sempre. Ovunque.* (Avon)

Код асиндетског набрајања својстава производа (11–13), оглашивач истиче вишеструке аспекте представљеног појма (компаније или производа), док у примерима у којима није коришћена интерпункција (8–10) њен изостанак умањује утисак преношења коначне тврдње, али истовремено одваја сва наведена својства производа, инсистирајући на њиховој једнакој важности. Истичу се додатне вредности, апстрактни појмови и својства која не могу да буду обухваћена рационалним критеријумима куповине. Примарни аспект поруке није преношење информације у форми непроменљиве истине.

Осим наведеног, треба нагласити да је постмодернистичко својство вишеструких идентитета (Лиотар, 1988) блиско и Деридиној идеји разликовања (Derrida 1978; Derrida 1982). У непрестаној потрази за другачијим, неочекиваним и јединственим, оглашивачи се ослањају на реторичка средства којима треба да постигну такав ефекат:

¹ О реторичким фигурама у језику оглашавања више у (Раденковић Шошић 2012; Раденковић Шошић 2013)

1. Више од ароме, више од еспреса. *Oltre l'aroma, oltre l'espresso* (Illy)
2. iPad Air Сила, без гравитације. *iPad Air La forza, senza gravità* (Apple)
3. Спреман за било шта (и на све). *Pronto per qualsiasi cosa (e a tutto)* (Intel)

Рекламне поруке хиперболама уверавају примаоце да ће куповином наведених производа или услуга добити више од обичне кафе (14), компјутера (15) или процесора (16). Слична намера је и у основи слогана у којима је употребљена метафора (17–19):

1. Пуља је сасвим друга прича. *La Puglia è tutta un'altra storia. (Viaggiare in Puglia)*
2. Потпуно друга музика. *Tutta un'altra musica. (Citroën)*
3. Нико нема твоје очи. *Nessuno ha i tuoi stessi occhi. (Gruppo Carige)*, или у онима у којима су употребљене обе фигуре (20):

1. Будућност трчи сигурним колосецима. *Il futuro corre su binari sicuri (Unieco)*.

Приметно је да се неутољива тежња за разликовањем често граничи и са својствима мегаломанске реторике.

Из потребе за вишеструким постојањем проистичу и други облици манифестације измештања реалности: потреба за приказивањем у другом облику, потреба за разликовањем и представљањем неким обликом означитеља, тј. објектификацијом вредности коју оглашивач настоји да пренесе. Тако је у анализираним примерима ефекат објектификације на реторичком нивоу најчешће постизан употребом метафоре: Умбрија, зелено срце Италије – *Umbria, cuore verde d'Italia (Regione Umbria)*, или Град уметности/ Шкриња култура – *Città d'arte Uno scrigno di culture (Emilia Romagna turismo)*, у којој су представљени симболи преносили значења поруке.

Потреба за измештањем централистичке позиције потрошача довела је и до стварања недефинисаних разлика између субјекта и објекта потрошње. Иако се полазно постмодернистичко становиште заснивало на тежњи да се ублажи доминантна позиција прво произвођача, а затим и потрошача, склоност ка брисању строгих граница довела је до доминантне позиције објекта потрошње. Производи су постали „звезде“ рекламних огласа. На језичком нивоу, ова појава најчешће може да се препозна у употреби персонификације:

1. Зовем се Еси и боја је моја страст. *Mi chiamo Essie e il colore è la mia passione. (Essie)*
2. Рачун који све ослобађа. *Il conto che libera tutti. (Banca Mediolanum)*
3. Лакоћа се сада слаже са укусом. *La leggerezza non fa più a pugnì con il sapore. (Centrale del Latte di Roma)*

4. Рачун с покрићем/ Рачун који има има леђа. *Il conto con le spalle coperte.* (*Banca del Garda*)

У овим примерима оглашени производи добијају обресе живог бића и постављени су у централни део огласа. Потрошач је често маргинализован како на визуелном, тако и на вербалном нивоу. Овакав начин комуникације с потрошачима уклапа се у својства Флокове рекламе усмерене на производ у којима је производ протагониста поруке у сваком смислу (Floch 1990, 193). Најзад, доминантна позиција објекта потрошње може се уочити и у оним слоганима који указују на друге ефекте употребе производа, као у примеру у којем особине живог бића нису дате самом производу већ се односе на окружење у коме се производ употребљава: Град доживљава нова осећања. *La città vive nuove emozioni.* (*Hyundai*). Представљени аутомобил има толики потенцијал да оживљава окружење у коме се креће. Наглашена је и утопијска природа поруке (Floch 1990, 27).

У наведеним слоганима интерпретиране су оне поруке које на лексичком или реторичком нивоу упућују на неки облик измештања реалности. Цитирани примери указују на потребу за деконструкцијом и рашчлањивањем очекиваних односа и значења. Уочавамо две појаве у чијим основама препознајемо елементе постмодернистичке парадоксалности. Прва је тенденција представљања вишеструких „лица“ производа и услуга, који незауостављиво постају вишенаменски и, као такви, треба да испуњавају све већа очекивања савременог потрошача. Јасно је да њихове несагледиве могућности имају задатак да, парадоксално, створе ефекат јединствености. Друга појава заснива се на глорификацији производа. Употребом реторичких фигура које величају оглашавани производ престаје централистичка усмереност на потрошача. Парадоксално, средиште пажње преноси се на производ који постаје доминантан елемент у односу *потрошач: производ*. Иако наведени примери показују да и на језичком нивоу свака препознатљива структура односа бива преиначена, измештена и упућена на неки други облик реалности, код обе појаве препознајемо стварање модернистичких ефеката јединствености и величање производа који откривају карактеристике потрошачког дискурса. Из тог разлога, без обзира на то што лексичке и реторичке технике наизглед можемо да повежемо с постмодернистичким децентрирањем и умножавањем реалности, деконструкција оваквих рекламних порука и слогана враћа нас у оквиру модернистичког маркетинга. Насупрот овим наведеним примерима, поруке засноване на неком облику интертекстуалности у знатно већој мери рефлектују постмодернистичко својство измештања реалности.

Интертекстуалност у функцији измештања реалности

У обиљу различитих стилова, неизбежном замагљивању граница између праваца, школа, академских дисциплина или раздобља, не изненађује да је концепт интертекстуалности био готово идеална основа за проучавање бројних постмодернистичких својстава. Иако је реч о појави чији се елементи

уочавају у књижевности далеко пре развоја постмодернистичких идеја, њене теоријске основе значајне за аспект овог истраживања постављене су шездесетих и седамдесетих година двадесетог века у радовима Ролана Барта и Јулије Кристеве.² Као што је напоменуто, развијајући идеју о *смрти аутора*, која се заснивала на децентрализовању сваког облика стварности и рушењу бинарних опозиција, па и оних које се могу поставити између аутора и текста, Барт износи тезу да текст више није линеарни носилац ауторове поруке, већ интерактивна структура отворена за нова појединачна тумачења и преношења (Барт 1984, 450). Центар комуникације путем текста премештен је са аутора на језик, који у интеракцији с примаоцем постаје носилац поруке. Ако је дозвољено да се поједностави, може се рећи да се са идеје „Шта је писац хтео да каже?“ прешло на идеју „Шта је читалац разумео?“.

На тим основама и на основама деридијанске деконструкције значења, Кристева је даље продубила појам интертекстуалности. Она полази од Бахтиновог тумачења *дијалогичности*, појма који је развио у делу *Проблеми поетике Достојевског* (Бахтин, 1967), и који је за њега представљао заједнички именитељ разумевања целокупног идентитета појединца са спољашње позиције другог. Савремена Бахтинова тумачења истичу да, према овом аутору, „свака изјава – као језичка и идеолошка јединица – нужно ступа у унутрашњу (психолингвистичку) и спољашњу (социолингвистичку) интеракцију са значењским, вредносним, формално-стилским и социјално-културним одликама тих изјава“ (Јуван 2013, 105). Оваквим ставом Бахтин је први указао на неопходност повезивања једног текста с постојећим, што је била основа анализе појма интертекстуалности и код Кристеве. Кристева наставља да умањује значај аутора, а истиче значај текста, који је постао променљива и флуидна категорија, зависна од односа с другим елементима. Текст је за Кристеву „мозаик цитата“, амбивалентна структура и интертекстуално отворена „продуктивност“ која настаје у интеракцији читаоца и текста (Kristeva 1980, 66). Стварање и тумачење једног текста на основама других текстова и у односу са њима уклопило се у концепте постмодернистичког пастиша, бриколажа, мешања стилова, измештања реалности, децентрализације стварности и континуираног одлагања значења. С временом се толико укоренило да је постало све теже разлучити посебна друштвена поља, сфере јавног и приватног, политике, економије и културе. Тумачење односа текста и читаоца које су дали Барт, Кристева или Фуко може да указује и на друге аспекте њихове критике упућене тадашњем друштву. Представа о језичкој и уметничкој комплетности текста, према овим ауторима, скривала је и неке облике робног фетишизма, а теза о унутрашњем богатом значењу откривала је корелат акумулације капитала. Идеју о томе да је аутор извор и власник дела видели су као нормативност приватног

² Овде се пре свега мисли на Бартов текст *Смрт аутора* ("La mort de l'auteur" 1967/68), цитиран у преводу на српски (1984) и текст Јулије Кристеве *Проблеми структурирања текста* ("Problèmes de la structuration du text", 1968), цитиран у преводу (1971).

власништва и власт институционалне, а не појединачне интерпретације текста (Јуван 2013, 93).

У контексту оглашавања, позивање на различите жанрове, цитате, форме и стилове био је још један начин да се публика заинтересује за оглашени производ и подстакне на куповину. Интертекстуалност је посматрана као инструмент путем кога су рекламне поруке претваране у сложене структуре значења које су упућивале примаоца на друге текстове и дискурсе. Да би се пренело значење послате поруке, неопходно је активно учешће прималаца и активирање сопствених знања, искустава и ставова (O'Donohoe 1997), што јасно указује на принцип померања интерпретације значења с пошиљаоца на примаоца. Из тог разлога, интертекстуалност у оглашавању била је честа тема академских истраживања (Davidson 1992; Nava and Nava 1990; Xin 2000; Chen 2006). У оглашавању на италијанском тржишту ова појава уочена је већ на самом почетку развоја оглашавања. Почев од ангажовања сликара с почетка двадесетог века, који су представљали производе у маниру експресионизма, симболизма и кубизма, преко текстова радијских реклама насталих по узору на форме народне уметности петнаестог и шеснаестог века, до рекламних слогана у духу фашистичке пропаганде и телевизијских алузија на високу уметност (види у Раденковић Шошић 2016, 47–54), својство интертекстуалности имало је различите форме у оглашавању на италијанском језику. Говорећи о појму прикривеног цитирања (ит. *criptocitazione*), Арканђели даје исцрпни низ примера његове употребе у језику реклама на италијанском језику (Arcangeli 2008, 85–93).

Овде треба опрезно направити разлику између ширег поимања интертекстуалности, које се заснива на измештању доминатне позиције аутора у корист интерпретативних потенцијала текста, и конкретне манифестације овог концепта, прикривеног цитирања, о коме говори Арканђели. Према овом аутору, обликом прикривеног цитирања може се сматрати позивање на познате наслове књига, филмова или песама за које се очекује да су познати примаоцу, као у примерима Три лица траже супер. (*Tre personaggi in cerca di un super*), Све што сте икада желели да знате о пару гађа, а нисте смели да питате. (*Tutto quello che avreste voluto da un paio di mutande e non avete mai osato di chiedere*) и Max & the City (Arcangeli 2008, 85–6). Исти аутор је мишљења да се обликом прикривеног цитирања може сматрати и позивање на мотиве из бајки, познате стихове, изреке, пословице, делове Библије, у којима се на изворнике алудира делимичном променом оригиналног текста (као у примеру: Нећеш имати других фармерки до нас (*Non avrai altri jeans all'infuori di me*) или употребом неке реторичке фигуре типичне за жанр на који се алудира (на пример, употребом анафоре алудира се на религиозне текстове).

Наводимо неколико примера рекламних порука за чије је разумевање потребан и одређен ниво познавања других текстова. Ови слогани су повезани с постмодернистичким својством измештања реалности зато што преусмеравају примаоца с примарног текста (рекламног слогана) на неки други облик реалности (претходна знања, општеприхваћене ставове, познате цитате, пословице, итд.).

Слоганом Дођох, видех, победих /*Vieni, vidi & vinci (Valsabbina banca)*, који је састављен поводом објављивања наградне игре, банка алудира на Цезарову изреку, чиме би требало да се конотира лакоћа учествовања на конкурс у и извесност жељене награде. Без познавања контекста латинске изреке, ефекат послате поруке у великој мери био би умањен. Поред прилагођених цитата, оглашивачи употребљавају и дословне цитате. Рекламна порука произвођача рубља *Tezenis Wish you were here!* (Calzedonia Holding) захтева од прималаца познавање енглеског језика, дословно разумевање, али и познавање елемената популарне културе из које је преузет наслов песме. Сличан принцип примењен је у називу банкарског рачуна *Conto Rosa La vie en rose*. Поред имена рачуна (*Rosa*) употребљен је наслов познате француске шансоне *La vie en rose*. Читалац би вероватно требало да пренесе романтични контекст песме на однос с банкарским производом. Оглашивач очигледно не преза да поистовети интензитет емоција описаних у шансони са интензитетом задовољства након коришћења ове банкарске услуге. Компанија Адидас користи слоган на енглеском језику *Love me or lose me* (Adidas) као алузију на филм и песму из педесетих година *Love me or lose me*. У примеру слогана банке – *ErbaVoglio* („Ербавољо“) лична позајмица / *ErbaVoglio il prestito personale (Biverbanca)* – стиче се утисак да је доследно примењена идеја о доминантној улози прималаца у интерпретацији текста. Заправо, италијанска изрека *L'erba voglio non cresce neanche nel giardino del re*, која би се дословно могла превести: Биљка **Xohy** не расте ни у краљевском дворишту, упућује се деци да би усвојила адекватан начин опхођења и изражавања жеља. На основу тога, поставља се питање да ли је оглашивач имао намеру да алудира на поуку приче о охолости и самовољи појединца и примаоцима поручи да је у њиховој банци клијентима све дозвољено. У слогану једног бара (*Fino's*) потенцијалним гостима се шаље порука: Једи, пиј и ћути (*Mangia, bevi e taci*) без другог дела италијанске изреке: Једи, пиј, ћути и живи у миру (*Mangia, bevi e taci e vivi in santa pace*). Назив изложбе *Видеше и повероваше (Videro e credettero)* упућује на библијску сцену у којој је приказан тренутак када апостоли Петар и Јован поверују у божанску природу свога учитеља видевши празан Христов гроб. Ланац супермаркета позива примаоце поруке да евоцирају мотив из бајке о три жеље које натприродна бића испуњавају: Не заустављај се на три жеље, / *Non fermarti a 3 desideri*. (Соор), а назив козметике *Amorebio* алудира на обраћање мајке детету на италијанском језику – *Amore mio* у значењу *Љубави моја*.

Бројни су примери који морфосинтаксичким и стилским одликама имитирају изреке и пословице и тако подражавају општеприхваћена мишљења и ставове.³

1. Када се сретну технологија и генијалност, живот постаје једноставнији. *Quando la tecnologia incontra l'ingegno la vita diventa più semplice. (Ford)*

³ О овој појави говори још Калабресе (Calabrese 1974, 74) који наводи пример: *Cassera Dinamic: Il buongiorno si vede dalla camicia*.

2. Свако аутентично стварање јесте дар за будућност. *Ogni creazione autentica è un dono al futuro. (Safilo group)*
3. На улици и на писти побеђују правила. *In strada e in pista vincono le regole (Sara Assicurazioni)*
4. Крађа бакра краде ти живот / Сигурност је друго лице енергије. *Rubare il rame ti ruba la vita. / La sicurezza è l'altra faccia di energia. (Enel)*
5. Да би се створила будућност, потребна је прошлост. *Ci vuole un passato per fare il futuro. (Banca Popolare di Puglia e Basilicata)*
6. Свака победа креће од сна. *Ogni vittoria parte da un sogno. (Honda)*
7. Искуство се креће с тобом. *L'esperienza si muove con te. (Italgas)*
8. Будућност припада ономе ко зна да је замисли. *Il futuro appartiene a chi sta immaginarlo. (Banca Apulia)*
9. Једи, пиј и ћути. *Mangia, bevi e taci. (Fino's)*

Оваквим техникама симулира се постојање непроменљивих истина које би требало да потрошачима потврде исправност њихових одлука. Тако се потрошачи усмеравају на друге облике реалности које су ванвременске и наизглед превазилазе површне комерцијалне циљеве продаје.

Закључак

Својство измештања реалности, замене улога субјекта и објекта потрошње и потреба за објектификацијом стварности указала је и на одређене парадоксалне позиције ових појмова у постмодернистичком оглашавању. У бегу од централистичких позиција, некада „инфериоран“ објекат потрошње постаје доминантан, јединствени идентитети постају вишеструки, потребу за структурираним, предвидљивим и очекиваним односима замењује стална тежња ка неуређености.. У таквој жељи да се прекрше модернистички калупи и структуралистичке схеме односа, да се појединац или организација прикажу другачијим, уникатним и непоновљивим, било је потребно да се на примаоце остави што јачи утисак. Децентрирањем стварности, измештањем реалности и разбијањем постојећих калупа и схема стварају се услови за успостављање парадоксалних односа и приближавања различитих врста опречности. Истовремено, отвара се могућност конципирања порука које се заснивају на познавању других текстова и интертекстуалном преплитању њиховог значења са значењем нове поруке која се шаље.

Анализа наведених примера доводи нас до следећих закључака. Употреба лексичких и реторичких техника може се повезати са својством измештања реалности на денотативном нивоу, док се на нивоу конотације несумњиво враћамо на одлике модернистичког маркетинга. Намећу се нова питања: Да ли су се рекламне поруке, у настојању да своје средиште изместе с пошиљаоца на објекат потрошње, у тој мери усредсредиле на приказане

производе да је дошло до појаве потпуне објектификације, па чак и фетишизације стварности? Да ли брисањем јасних граница у односима *произвођач: производ: потрошач* њихово средиште није измештено, ублажено, децентрирано или расплинато, већ само манипулативно пренето на објекат потрошње, чиме је почетна идеја о губљењу централистичке позиције доведена у парадоксалну позицију? У постмодернистичком маниру одговори на ова питања могу да буду основа будућим антрополошким, социолошким, економским или лингвистичким истраживањима, у којима ће критичка анализа рекламних текстова остати неисцрпни извор проучавања потрошачке реалности.

Са друге стране, примери употребе интертекстуалности у далеко већој мери указују на постмодернистичко преплитање стварности и изједначавање позиције произвођача и потрошача. Алудирањем на друге облике текстова и евоцирањем знања из других области, од потрошача се очекује висок ниво ангажованости у интерпретацији послате поруке, која, након адекватног тумачења, може да допринесе његовом осећају задовољства у комуникацији.

Укратко, тумачење рекламних порука може се посматрати на два нивоа. Прво, у језику оглашавања могу да се уоче оне технике које га чине примамљивијим примаоцима, док деконструкција значења открива праву природу дискурса у коме настаје. Овде препознајемо примену Фукоовог методолошког принципа *преокретања*, тј. склоности да се откривају истине испод наизглед откривених инстанци (Фуко, 2007, 40). Рашчлањивањем употребљених језичких техника уочавамо својства потрошачког дискурса развијеног на утеловљењу моћи која стиже до појединца, до његовог кретања, држања и понашања. На тај начин, без обзира на форму коју користе и карактеристике језика које употребљавају, рекламне поруке рефлектују тенденцију економског система и система моћи да непрекидно обрађују, контролишу и усмеравају масовни аудиторијум и његово понашање (Фуко 2012, 127).

Литература

- Arcangeli, Massimo. 2008. *Il linguaggio pubblicitario*. Roma: Carocci.
- Archivio storico Mediobanca. (2012). "Le principali società italiane (2011)". http://www.archiviosoricomediobanca.it/documenti/Le_principali_societa_italiane_2011.pdf. Приступљено 5. новембра 2012.
- Bart, Rolan. 1984. „Smrt autora“. *Polja* 309: 450.
- Bahtin, Mihail. 1967. *Problemi poetike Dostojevskog*, prevela Milica Nikolić, Beograd: Nolit.
- Calabrese, Omar. 1974. "Il marinismo in serie. Una lingua tra neoarcaismo e paleoneologismo." In *Il supernulla. Ideologia e linguaggio della pubblicità*, di Lamberto Pignotti, 57–63. Firenze: Guarraldi.

- Chen, Linxia. 2006. "The Memes in Advertising Language". *Foreign Languages' Teaching*, 4: 43–46.
- Derida, Žak. 1988. „Struktura, znak i igra u diskursu humanističkih nauka.“ U *Strukturalistička kontroverza, jezici kritike & nauke o čoveku*, prir. Ričard Meksi i Euđenio Donato, 290–291. Beograd: Prosveta.
- Derida, Žak. 2004. „Šta je dekonstrukcija?“ . *Zlatna greda, časopis za književnost, umetnost i mišljenje* 37(IV): 52.
- Derrida, Jacques. 1978. *Writing and difference*. Chicago: University of Chicago Press.
- Derrida, Jacques. 1982. *Margins of Philosophy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Davidson, Martin. 1992. *The Consumerist Manifesto: Advertising in Postmodern Times*. London: Routledge.
- Dorđević, Jelena. 2009. *Postkultura*. Beograd: Klio.
- Fuko, Mišel. 2007. *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- Fuko, Mišel. 2012. *Moć/Znanje Odabrani spisi i razgovori 1972–1977*. Novi Sad: Mediterrean publishing.
- Firat, Fuat. 1991. "The consumer in postmodernity". In *Advances in Consumer Research, XVII*, (eds.) Rebecca H. Holman and Michael R. Solomon, 70–76. Provo, UT: Association for Consumer Research.
- Firat, Fuat, Sherry, John and Venkatesh, Alladi. "Postmodernism, marketing and the consumer." *International Journal of Research in Marketing* 11 (1994): 311–316.
- Firat, Fuat, and Shultz, Clifford. 1997. "From segmentation to fragmentation – Markets and marketing strategy in the postmodern era." *European Journal of Marketing* 6, no. 3/4: 183–207.
- Firat, Fuat, Nikhilesh Dholakia and Alladi Venkatesh. 1995. "Marketing in a postmodern world." *European Journal of Marketing* 29(1): 40–56.
- Firat, Fuat, and Dholakia, Nikhilesh. 2006. "Theoretical and philosophical implications of postmodern debates: some challenges to modern marketing." *Marketing Theory* 6(2): 123–162.
- Floch, Jean-Marie. 1990. *Sémiotique, marketing et communication: sous les signes, les stratégies*. Paris: Presses universitaires de France.
- Juvan, Marko. 2013. *Intertekstualnost*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Kristeva, Julia. 1980. *Desire in language: A semiotic approach to literature and art*. Columbia University Press.
- Kristeva, Julija. 1967. "Bahtin, le mot, le dialogue et le roman". *Critique* 23: 438–465.

- Kristeva, Julija. 1971. „Problemi strukturiranja teksta“. *Delo*, XVII (1): 25.
- Liotar, Žan - Fransoa. 1988. *Postmoderno stanje*. Ruma: Bratstvo jedinstvo.
- Liotar, Žan - Fransoa. 2008. „Postmoderno stanje“. U *Studije kulutre-zbornik*, prir. Jelena Dorđević, 453–468. Beograd: Službeni glasnik.
- Nava, Mica and Nava, Orson. 1990. "Discriminating or duped? Young people as consumers of advertising art". *Magazine od Cultural Studies*, 1(March): 15–21.
- O'Donohoe, Stephan. 1997. "Raiding the postmodern pantry". *European Journal of Marketing*, 31(3/4): 234–253.
- Ritzer, George and Nathan Jurgenson. 2010. "Production, Consumption, Prosumption: The nature of capitalism in the age of the digital 'prosumer'". *Journal of Consumer Culture*. 10(1): 13–36.
- Radenković Šošić, Bojana. 2013. „Internet oglašavanje na italijanskom jeziku: postmodernistički postulati u jeziku oglašavanja". *Analiz Filološkog fakulteta* 25(1): 281–300.
- Radenković Šošić, Bojana. 2012. „Retoričke figure u jeziku reklamnih poruka“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 60(2): 73–88.
- Radenković Šošić, Bojana. 2015. „Postmodernističko oglašavanje“. *Etnoantropološki problemi*, 10(1): 135–149.
- Radenković Šošić, Bojana. 2016. „Jezička svojstva italijanskog postmodernističkog oglašavanja na internetu“, Doktorska dis., Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Serianni, Luca. 1989. *Grammatica italiana. Italiano comune e lingua letteraria. Suoni, forme, costrutti, in collaborazione con Alberto Castelveccchi*. Torino: Utet.
- Servizi web marketing. 2012. "Siti Italiani piu visitati" <http://www.servizi-web-marketing.it/web-market/siti-italiani-piu-visitati/tutti.html>. Приступљено 30. октобра 2012.
- Xin, Bin. 2000. *Intertextuality from a critical perspective*. Suzhou: Suzhou University Press.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Лара Кончар

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
laroncar@hotmail.com

Заједница на броду: етнографски прилог проучавању индустрије крузера

Развојем веома малог дела океанске индустрије превоза путника у интернационално пословање за организовање одмора и путовања, половином 20. века, феномен крузирања постаје најбрже растући сектор на свету у индустрији туризма. Посматрањем овог феномена као дела процеса и пројекта глобализације и манифестације флуидног стања у којем се налази савремено друштво, покренут је низ научноистраживачких проблема, у чијем центру се налазе питања глобализацијских токова и потрошачког друштва. Насупрот ширим социјалним, економским и културним процесима, искуство запослених на крузеру нуди потпуно другачију перспективу овом феномену. Како флуидна „природа“ индустрије и самих бродова замагљује границе места и простора, унутар којих се јављају заједнице запослених на крузерима, овим текстом покушаћу да укажем на постојање „поретка“ на броду који је симултано конституисан ширим процесима глобализације, али и успостављеним регулацијама компанија које воде крузере. Етнографским приступом истраживања индустрије крузера, овај текст настоји да понуди поглед „изнутра“: из перспективе оних који живе и раде на крузерима, те укаже на постојање и специфичности „измештених енклава“ које се формирају на броду, али и значај везе између рада, свакодневног живота и путовања.

Кључне речи: запослени на крузерима, теренски рад, глобализација, потрошачка култура, етнографија.

Community on a Cruise Ship: the Contribution of an Ethnographic Research in Studying the Cruise Ship Industry

Originating from a very small part of the industry of ocean passenger transport, the cruise ship phenomenon grew into a global international business for organizing vacation and travel, becoming by the mid-20th century the fastest-growing branch of tourism industry. Seen as both a process and a project of globalization, and a manifestation of the fluidity of modern society, a series of scientific research questions were raised regarding the nature of globalization and consumerism. As opposed to the wider social, economic and cultural processes, the experiences of cruise ship workers offer a completely different perspective to this phenomenon. As the “fluid” nature of the industry and the ships themselves blurs the borders between places and space, within which communities of cruise ship workers are appearing, in this text I will try to point out the existence of a “social order” on the ships which is simultaneously defined by wider globalization processes and established regulations of cruise ship companies. With the ethnographic approach to researching the

cruise ship industry, this text aims to offer a view from “within”: from the perspective of those who live and work on cruise ships, thus pointing out the existence and the particularities of “displaced enclaves” being formed on the ships, as well as the important connection between work, everyday life and travel.

Key words: cruise ship workers, fieldwork, globalization, consumer culture, ethnography.

„Они ти дају једну слику и ти имаш одређена очекивања. Али, када дођеш овде, то је једно животно искуство које нико не може да ти објасни, јер мораш да дођеш на брод, мораш да живиш на њему, мораш да будеш део свега овога и да то разумеш [...] То је оно што ми се и свиђа око бродова: да би их разумео мораш да будеш ту.“

Радница на крузеру¹

Осамдесетих година 20. века индустрија крузера (*cruise industry*) јавља се као поље интересовања различитих институција које указују на економске, друштвене и културне специфичности феномена крстарења бродовима, а почетком 21. века постаје значајна тема и предмет анализе у областима туризма, географије, миграција, рада, тржишта, правних регулација, поморства и екологије. Савремени погледи и данас се сусрећу са изазовом како приступити феномену крузирања (*cruise phenomenon*), а свако изучавање представља сусрет различитих перспектива које настоје да га опишу – пре него што је могуће мапирати јединствен поглед.

Историјски посматрано, прве услуге путовања бродовима, са циљем туристичке посете дестинација, нудиле су редовне линије пароброда и трансатланске компаније које су привремено оснивале и линије крузера (*cruise line*). Како Лавтон и Батлер указују: „термин ‘линије крузера’ почиње да се користи тек после 1965. године и односи се на компаније као што су *Carnival Cruise Lines*, *Norwegian Cruise Lines* и *P&O*“ (Lawton and Butler 1987, 329–330). Односно, овим термином означавају се компаније које се сматрају зачетницама савремене индустрије крузера, а постоје и данас. Међутим, значајна разлика између некадашњег и савременог пословања индустрије препознаје се у томе што бродови имају „другачији дизајн, једну класу путника уместо некада постојеће три, различите активности, услуге, руте и дестинације“ (Miller 1985, 200). Дobar пример трансформације крузинг туризма (*cruise tourism*) јесте помак од луксузног начина путовања ка стварању масовног тржишта. У почетном периоду, овакве туристичке понуде су биле доступне искључиво вишим класама (западног) друштва, које су (п)одржавале посебне норме, друштвене и културне праксе којима се отеловљује „ексклузивност“ путовања бродом. Данас, у сектору крузирања постоји много иновација и, што је најважније, доступност већини друштвених

¹ Цитати казивања запослених на крузеру и примери правила на броду, наведени у овом тексту, јесу фрагменти ауторског, независног истраживања које сам спровела у периоду док сам и сама била запослена на крузерима (в. Конџар 2016а).

слојева (Nillson 2007; Gibson 2008; Vogel and Oschmann 2013). Наиме, шездесетих година двадесетог века путовање крузером било је незамисливо искуство за „средњу класу“, посебно „средњу радничку класу“ (Vogel and Oschmann 2013, 67), док се данас проналазе праксе луксузно означеног путовања, с једне стране, и културе „забаве до краја“, с друге (Gibson 2008, 42).

У савременим радовима ова тема привлачи пажњу појединих аутора и ауторки, при чему се, у најширем смислу, разуме као ефекат глобализације и потрошачке културе. Применивши Бауманов (Zygmunt Bauman) концепт „флуидне модерности“, Вагел и Ошман предлажу пример крузинг туризма као отеловљења економских, друштвених, културних промена и кретања у савременом свету (Vogel and Oschmann 2013). Како сектор путовања крузерима бележи континуирани раст у броју и величини отворених крузера (*cruise ship*) и компанија, оних који се запошљавају у индустрији и користе услугу крузирања, поменути аутори као услов оваквих промена сматрају флуидну модерност која дестабилизује некада постојеће јасно конституисане и предвидиве социјалне структуре и норме, те суштински мења личне и радне односе, комуникацију, навике, животне стилове и вредности (Ibid. 63–65). Једноставније, прелазак у флуидну модерност покренуо је низ трансформација у крузинг туризму, које су резултирале масовном конзумацијом и разноликошћу продукције забаве и одмора. У политичко-економском контексту пак, крстарење крузерима је препознато као највиши степен слободе за компаније у дизајнирању крстарења према потребама путника, контролисању свега што се дешава на броду (и већину дешавања на обали) и репозиционирању у било који део света (уп. Wood 2006). Из перспективе путника то је слободан одабир и организација сопственог одмора према интересовањима и преференцијама (уп. Vogel and Oschmann 2013); из перспективе запослених, реч је о запошљавању посаде из свих делова света (уп. Chin 2008). Тако је, у првој декади 21. века, овај феномен именован као „парадигма глобализације“ (Brida and Zapata 2010, 213) и екстремни пример „мултинационалног капитализма“ (Nillson 2007, 93). Или, како Вуд указује: „Нити један други вид туризма – вероватно нити једна друга индустрија – није дубље укореван у процес глобализације од туризма крузирања“ (Wood 2006, 397).

Насупрот ширим социјалним, економским и културним процесима, искуство запослених на крузеру нуди другачију перспективу. У првој линији, истраживања индустрије већином се баве питањем положаја запослених, примењујући поглед „одозго“. Како Гибсон истиче, недостатак квалитативних и теренских истраживања могуће је објаснити тиме што је приступ крузерима изузетно тежак због безбедносних и логистичких разлога, а упркос томе, истраживачу постаје јасно да постоје тешкоће приближити се особљу док се налази у својим радним окружењима (Gibson 2008, 45). Међутим, поједини аутори и ауторке истраживали су односе потрошачке културе и крузинг туризма на бродовима, те су ови радови настајали и као резултат путовања самих истраживача (в. Klein 2002a; Cashman 2013; Cashman 2016). Други

аутори су своја истраживања спровели у сарадњи са компанијама крузера (в. Dickinson and Vladimir 2008), док су се неки одлучили да своје интервјуе са запосленима спроведу независно и изван простора брода (в. Terry 2014). Свеукупно, приступ крузерима представља захтеван подухват, јер проучавање заједница на бродовима претпоставља и „улазак“ у просторе брода.

До данас су етнографска истраживања у области крузинг туризма малобројна, иако, према тврдњи Марвик и Ури (Marvic and Urry 2009), етнографски методи чине добру полазну тачку за истраживање различитих феномена у туризму. Један од значајнијих увида у окружење које се формира на броду нуди Дејвид Кашман (David Cashman), који, анализирајући пример музичких бендова који наступају на крузерима, настоји да истражи на које начине компаније крузера конструишу специфичан вид западне културе (Cashman 2013, Cashman 2016). Владимир и Дикинсон пак нуде добар увид у структуру и организацију бродова (Vladimir and Dickinson 2008), док Гибсон придружује интервјуе спроведене са запосленима да би указао на значај истраживања која омогућавају „поглед изнутра“ (Gibson 2008).

Овим текстом желим да понудим етнографски приказ из перспективе оних који живе и раде на броду, са напоменом да циљ рада није анализа окружења које се формира на броду, већ пружање етнографског прилога, у светлу већ постојећих приступа, којима су будућа проучавања индустрије крузера омогућена.

Крузери и потрошачка култура

Појава гигантских крузера или „постпанамских бродова“ (Weaver 2005, 166; Wood 2006, 399), како су у појединим радовима именовани, јер њихова ширина превазилази ширину Панамског канала – новијег је датума. Уколико туризам разумемо као форму потрошње (Berger 2011, 115), у најширем смислу, крузери су пример посттуризма, који је прожет процесом фабрикације културе (Cashman 2016), односно, феномен потрошачког друштва и масовног туризма (Weaver 2005; Nilsson 2007). Овако одређен, туризам крузирања се не разликује од другачијих видова туризма у савременом друштву као што су, на пример, (туристичке) посете тематских паркова. Међутим, постоји једна елементарна разлика: крузери нису одређени местом и локацијом, већ су, у основи, „мобилне дестинације“. На том трагу, у многим радовима бродови су дефинисани као „покретне дестинације пловидбених одмаралишта“ (Nilsson 2007, 94–95; Debbage and Gallaway 2009, 589), „хотели-ресторани на води“ (Dickinson and Vladimir 2008, 67), или су представљени као „дестинације тропског раја“ (Wilkinson 1999, 263).

Крузери се разумеју као *туристичке дестинације саме за себе* и овај приступ је у блиској вези са Кашмановим концептом крузера као „капсула искуства“ (Cashman 2013). Према увиду поменутог аутора, бродови формирају „учаурена“ окружења како би заштитили своје госте: физички – тако што збрињавају и контролишу физичка окружења у којима се крећу гости; и

културно – продукцијом специфичног „западног“ културног окружења, које је често у супротности са окружењем у којима је брод лоциран. Тако је, за многе госте, ово „учаурење“ доведено у такву крајност да сами бродови постају стварно одредиште, а не дестинације које посећују (Ibid., 95). У оквиру сличног концепта, Вивер (Weaver 2005) крузере дефинише као „просторе задржавања“ – огађене туристичке енклаве одвојене од ширег друштва. То значи да су крузери затворена окружења (*environmental bubbles*) која штите туристе од потенцијално непријатних искустава и која су намењена искључиво употреби гостију. У концептуалном смислу, крузери су слични тоталним институцијама које, у домену друштвеног, „раде“ у складу са утврђеним скупом правила, конвенција и распореда, где су путници одвојени од шире популације (Weaver 2005, 168–169). Међутим, концепт „простора задржавања“ не значи да су путници на бродовима потпуно изоловани од остатка света, већ да је овако организовано окружење прожето осећајем сигурности у току путовања, јер путници могу да предузму било коју активност без бојазни за себе и своје сапутнике (Huang and Hsu 2009, 555). Нилсон такође истиче да су крузери путничка пловила намењена искључиво задовољству и одмору путника (Nilsson 2007, 92); док Брида и Запата напомињу да су крузери често конкуренција на тржишту туризма и самим дестинацијама које посећују бродови, јер: „добро је познато да се један број путника често ни не искрца са брода ради посете места у којима је крузер докиран“ (Brida and Zapata 2010, 215; up. Willkinson 1999, 271). Наиме, привид сигурности осмишљен је продукцијом фабриковане културе и услуга (Cashman 2014), чији је циљ креирање безбедног и познатог окружења на бродовима (Willkinson 1999, 276) и максимизација времена које ће путници провести на броду а, самим тим, и профита. (McKee 1988, 253).

Како Вивер указује, концепт „простора задржавања“ се једнако односи и на запослене, али је означен потпуно другачијим правилима и праксама (Weaver 2005). Наиме, крузери су простори задржавања у којима се формира „привремено друштво“ прожето односима две групе: гости (туристи) насупрот запосленима (локално становништво) (Cashman 2016, 2). На том трагу, запослени такође имају искуство „учаурености“ као и гости, међутим оно није уоквирено креирањем познатог и безбедног окружења на бродовима, већ је запослене на крузерима важно разумети као „запослене у резиденцији“, где сами бродови истовремено представљају места боравишта, али и радна окружења, а њихово искуство задржавања је далеко екстремније од оног који имају туристи (Weaver 2005, 176–177). Оно је контролисано бродским менаџментом (Cashman 2016, 2), структурирано дневним активностима, подупирано различитим правилима и стандардизованим процедурама (Weaver 2005, 166).

Организација живота и рада на крузерима

На трагу идеје о постојању „поморске заједнице“² и конституисања крузера као „простора задржавања“, у наредном делу покушаћу да понудим сажет опис структуре и организације брода, те однос запослених према оваквом окружењу. Ради боље прегледности, систематизација етнографске грађе рашчлањена је на две међузависне категорије: *просторну организацију*, чија је одлика поларизовање простора на приватну и јавну област брода – раздвајање путника (туриста) од посаде (запослених); и *хијерархијску структуру*, означену пирамидалном лествицом радних позиција, а која је прожета „бродском“ и „туристичком“ дименизијом организовања посаде. Овако систематизовану грађу сматрам значајном јер указује на постојање специфичног поретка унутар бродова, али и описује услове живота и рада посаде³.

Приватни и јавни простори

Концептуализација крузера као туристичких дестинација покренута је од стране аутора и ауторки већином посвећених студијама туризма у економско-комерцијалној перспективи, односно: перспективи гостију. С друге стране, запослени на броду живе у деловима који су потпуно одвојени од простора намењених туристима, а ове границе се пажљиво одржавају (Weaver 2005, 177). Тако раздвојен простор бродова разликује јавни/путнички/гостински део (*public/passanger/guest area*) насупрот делу за посаду (*crew area*). Границе између јавних и приватних простора јасно су назначене, а могуће их је описати ониме што Фуко (Michel Foucault) назива *техникама* и *механизмима дисциплиновања* (Fuko 1997). Наиме, поједини аутори (уп. Klein 2002b; Dickinson and Vladimir 2008; Wood 2009) добро примећују да се принцип испоставе услуге путовања одржава и обнавља не само у контексту туризма, већ је условљен и специфичним условима организације запослених.

На који начин је јавна сфера организована на крузерима, те каквим садржајима и активностима је конституисана, најприближнији опис пружају

² Услед *заједничког живота и рада* посаде, на крузерима се јављају хибридни облици (локалних) заједница, које су у дужим временским периодима конституисане како специфичним радним окружењима, тако и организацијом савакодневног живота на броду. Како Гибсон указује, на бродовима се налазе „поморске заједнице“ које се конституишу различитим праксама у аутентичном окружењу формираном на броду. Наиме, заједнице на броду изгледа да раде на различитим нивоима, међутим, у сваком тренутку постоји јединствени број препознатљивих заједница које коегзистирају и поклањају заједничко знање (*shared knowledge*) о овим облицима заједништва (Gibson 2008, 50).

³ Иако се подаци прикупљени на примеру једне компаније могу учинити произвољним, рад индустрије регулисан је интенационалним процедурама, а понуђена грађа допуњује већ уочене односе и проблеме унутар бродова уопште.

Дикинсон и Владимир (Dickinson and Vladimir 2008). Овај простор укључује дешавања, садржаје, места и активности осмишљене за путнике, тј. отеловљење њиховог искуства одмора и боравка на броду (Ibid, 67). Као и у хотелској индустрији, основна окупација компанија крузера јесте обезбедити услугу доброг провода, одмора, смештаја, хране и пића. Тако, поред могућности да се путници осећају „као код куће“ у својој приватној кабини, постоје и различити простори за социјализовање, као што је велики број ресторана, барова, кафића, салона и др. Крузери имају обезбеђене све активности и места које захтева једна туристичка дестинација: мензе и ресторани, барови, театри, бископе, дневне боравке, ноћне клубове, спа центре, сауне, продавнице, казине, фотографске студије, обданишта, базене, теретане, терене за спорт, тематске паркове, библиотеке, па чак и болнице. У овим просторима организован је низ садржаја и активности као што је гала вече (*captains' evening*), представе, пројекције филмова, бинго вечери, квизови, такмичења, наступи музичких бендова и гостујућих комичара, часови плеса, венчања и прославе годишњице брака, туристичке туре на броду (*ship tours*), различите промоције производа, модне ревије, спортске активности, аукције, предавања итд.

Фуко истиче да дисциплина почиње са *распоређивањем јединки у простору* и у том циљу она користи неколико техника: „прва техника дисциплиновања јесте ограђен простор, издвајање неког места које ће бити специфично у односу на сва остала и затворено као свет за себе“ (Фуко 1997, 191). Према резултатима овог истраживања, јавни и приватни простори су одвојени: физички и стандардизованим правилима понашања, а њихово раздвајање најочитије је у њиховим „границама“. Наиме, физичко раздвајање простора углавном је у виду врата, граничника или ланаца на којима се налазе натписи: „Забрањена област. Само за посаду“ или „Посади није дозвољено да прође кроз ова врата“.

Међутим, примери раздвајања нису искључиво у виду физичких граничника, знакова и натписа, већ су прожети и успостављеним правилима која редукују кретања и понашања запослених, али и поларизују путничку област у односу на област за посаду. Наведена правила изложена су искључиво у приватним просторима – никада у путничкој области – у виду писаних обавештења или објава. Уколико се истраживач или путник не крећу овим просторима брода, садржај правила понашања је и немогуће уочити. Тако, један од примера објава јесте:

„И даље добијамо коментаре о коришћењу других језика, осим енглеског у путничкој области. Ово је стриктно забрањено и, уколико се ситуација не унапреди, бићемо принуђени да делимо укоре онима који не прате овај једноставан захтев.“

Начело „просторног ограђивања“ није неопходно, нити довољно за механизме дисциплиновања – они преуређују и подешавају простор пре свега према начелу омеђивања сваког елемента понаособ или парцелисања (Фуко 1997, 192). Поменуто парцелисање најбоље се примећује у самој организацији

приватног простора чији елементи и делови увек имају префикс „за посаду“. Целокупни део за посаду састоји се из појединачних кабина у којима запослени живе (*crew cabins*), мензи за оброке: менза за посаду (*crew mess*), менза за особље (*staff mess*) и менза за официре (*officers mess*), заједничких тоалета и купатила, вешерница, бара (*crew bar*), делова у којима је дозвољено пушење (*crew smoking area*), теретане (*crew gym*) и канцеларија које су одговорне за посаду (*crew office*). Поред парцелисања у којима се јединке просторно раздвајају, унутар овог дела налазе се и радни простори невидљиви за туристе: кухиње (*galley*), одељак за одлагање ђубрета (*grabage area*), простори за проток робе (*provision area*), магацини (*storage room*), собе за контролу мотора и брода (*engine room*), контролна соба за управљање бродом (*bridge*), копирнице (*printing shop*), лабораторија за принтање фотографија (*photolab*), радионице електричара, водоинсталатера, кројача итд., а свака просторија има и своју унутрашњу организацију. Како Фуко наводи, циљ парцелисања простора јесте да се онемогуће сумњива подвајања, спрече некорисна или опасна повезивања, контролише присуство јединки, обезбеди надзирање свачијег понашања у сваком тренутку; простор за дисциплинирање тежи да се издели на онолико делића колико има тела или елемената које треба раздвојити (Ibid. 192).

Трећа техника дисциплиновања укључује кодификовање простора и тела унутар њега: „Разврстана на низ појединачних тела и савршено јасно читљива сваком од њих понаособ, радна снага може да се рашлани на индивидуалне јединице“ (Ibid. 193–194). Улазак на брод је строго контролисан како за путнике тако и за посаду. Сви се региструју скенирањем персонализованих картица, при чему су информације о њиховом присуству/одсуству на броду директно забележене у електронском систему. Кретање посаде у јавним просторима дозвољено је искључиво онима који раде у директном контакту са гостима, у оквиру радног времена, и на местима где је предвиђен њихов радни простор. „Други, као што су, на пример, инжењери, можда никада неће бити виђени од стране гостију јер живе своје животе на броду изван јавне сфере“ (Dickinson and Vladimir 2008, 67). Кабине запослених су обележене бројевима, а на сваким вратима се налазе име, презиме, националност, ранг и сигурносни број (*safety number*) оних који живе у тој кабини. Неискоришћени простори – ходници и лифтови – 24 часа су под видео-надзором, као и простори за окупљање посаде – мензе, бар за посаду и пушачке зоне. Корак даље, „елемент који допуњује дисциплиновање јединки у простору јесте и временска организација активности“ (Ibid. 197). Наиме, провера присуства/одсуства на послу – да ли је неко каснио на посао, у које време је стигао, када је отишао, да ли је ишао на паузу у току радног времена итд. – такође се контролише скенирањем персонализованих картица у електронском систему. Време пауза за оброке организоване су у складу са радним временом посаде, а излазак напоље искључиво зависи од распореда радног времена. Како Клејн наводи, запослени који су на позицијама кухиње или бара можда неће изаћи и по недељу дана напоље због организације радног времена (Klein 2002b).

Различите праксе надзирања и дисциплиновања и сами запослени често описују као „дириговање“, или како један од казивача истиче:

„Мој живот на броду је, у принципу, диригован. Тамо горе постоји неки диригент који диригује неким оркестром и како тај оркестар свира тако ја плешем. Мој живот на броду су правила и процедуре. Будиш се у исто време, радиш у истим временским периодима, радиш седам дана у недељи, посао је мање-више сваки дан исти. Сваки дан је исти [...] Сви смо роботи. Сви смо роботи који обављају посебне ствари. Сви смо програмирани да се понашамо на одређене начине.“

Просторна и временска расподела запослених, њихових активности и кретања чини први ниво разумевања свакодневног живота и рада, пре свега, јер оваква структура и организација доминантно утичу на то како ће запослени посматрати своју свакодневицу.. Рутина и понављање активности, посла, дана, „себе“ – представљају важан оквир унутар којег се може препознати једнолинијски и репетитивни ниво свакодневице. Овакав поглед није нужно у вези са условима рада колико са окружењем на броду и константном репетицијом активности или, како неки од запослених указују:

„Ми овде имамо јако дуге радне сате и сви пију и сви се тешко сналазе са спавањем [...] Сви су превише напети, сензитивни. Људи чак, иако нису осећајни, када се придруже броду постају осећајнији на бродовима. Јер људи су овде уморни, стално понављају сами себе, фрустрирани су [...] Мислим да те константно неко посматра и константно си посматран. Ако нешто урадиш на палуби број 6 сви ће већ знати пре него што и сам схватиш шта си урадио. Овде је све ‘пред’. Пре него што схватиш да си направио грешку или урадио нешто погрешно, већ је касно.“

Бродска и туристичка димензија

Поред раздвајања приватних и јавних простора, крузери имају и пирамидално структурирану *хијерархију* у чијем се центру налази (радна) позиција, односно ранг. Како Фуко истиче, ранг је место које јединка заузима у неком простору и чини укрштање вертикалне и хоризонталне линије. „Мерна јединица тако није искључиво територијална“, на пример, простори унутар којих се посада креће, „или резиденцијална“ – пребивалиште посаде, „већ ранг – чин“ (Fuko 1997, 194) тј. позиција коју чланови посаде имају на броду. Пирамидална хијерархија и позиције универзално су одређене на свим крузерима у свету, а структура и организација запослених истовремено је прожета *поморским регулацијама* и *политикама компанија*. То значи да је, уколико мислимо о правилима, стандардима и процедурама, важно поменути да постоје две групе правила: прва се односе на стандарде који су везани за безбедну пловидбу морем и правилан рад брода, а друга на правила понашања у домену туризма и угоститељства.

Ранг са собом носи како различите врсте одговорности тако и забране и/или привилегије (уп. Dickinson and Vladimir 2008, 63–93). Укратко, капетан је крајњи ауторитет на броду, он је надлежан за правилан рад брода, поштовање правила и политика компаније, и представља легални ауторитет за спровођење закона. „Десна рука“ капетана је капетан за особље (*staff captain*) – капетанов заменик и друга особа на броду по важности. Офицер за сигурност (*safety officer*) је задужен за питање сигурности пловидбе морем, док је офицер за безбедност (*security officer*) задужен за одржавање безбедности на броду. Уколико дође до било којег здравственог проблема путника или посаде, главна особа је бродски лекар (*ship doctor*), а особа одговорна за одржавање бродске машинерије је главни инжењер (*chief engineer*). Поред одговорних за сигурну пловидбу морем, безбедност на броду, здравство и организацију посаде, други сегмент највиших позиција везан је за испоставу искуства путовања крузером, односно за туристичко-угоститељску димензију. Главна особа одговорна за путнике, њихове потребе и понашање посаде у јавним просторима је менаџер хотела (*hotel manager*), поред њега за забавни садржај и дешавања на броду задужен је директор круза (*cruise director*). О квалитету и испостави хране брине се менаџер за храну и пиће (*food and beverage manager*), док је за организацију одржавања чистоће кабина и брода задужен шеф за одржавање (*chief housekeeping*). Поменути рангови чине врх пирамидалне хијерархије на броду. Испод ових позиција се налазе официри, кадети и шефови одељења, затим менаџери (*line managers*) који имају своје асистенте и тимове запослених.

Међутим, подела рангова и дужности на „бродску“ и „туристичку“ димензију није једнолична како се може учинити. Поља деловања највиших рангова међусобно се преплићу, а правила понашања односе се како на оне који су запослени у туристичкој сфери тако и на оне који су на позицијама задуженим за правилан рад брода. Свеукупно, „бродску“ и „туристичку“ димензију је немогуће раздвојити јасним категоријама, јер запослени једнако имају обавезе и дужности на послу, али и у односу на сам брод: поред рангова који су дефинисани радном позицијом, сва посада има и статус морепловаца. То значи да чланови посаде, без обзира на своја запослења, морају да поштују и испуњавају обавезе према регулацијама које су везане за сигурну пловидбу морем, а сви запослени имају и поморске рангове. У том смислу, праксе дисциплиновања посаде примењују се како на самом послу, тако и ван радног времена а приликом боравка на броду. Раздвајање путничких области и области за посаду, прожимање бродске и туристичке димензије, у директној су вези са правилима и стандардима који су постављени на бродовима и, корак даље: структура и организација бродова су универзалног карактера, симултано одређене захтевима туризма и безбедне пловидбе морем. Прилог постојању једног „мање видљивог“ микрокосмоса запослених, који се јавља унутар крузера у приватној сфери, јесте и велико интересовање појединих аутора и ауторки (уп. Klein 2002a; Klein 2002b; Chin 2008; Wood 2009) за праксе, активности и понашања „иза завесе“ (*behind the scene*) путовања, забаве и одмора. Ове перспективе пре свега су се бавиле питањем положаја радника и радница на бродовима, условима рада и праксама експлоатације.

Иако се овај текст не бави поменути проблемима, како бих указала на оправданост „забринутости“ аутора, понудићу и једно казивање запосленог:

„То је зато што је посада означена грађанима другог реда. [...] И то нема само везе како ћеш јести, то има везе и како ћеш ходати, пушити, ићи у тоалет, туширати се. Све мораш да радиш у одвојеним просторима. Тако да већ приликом потписивања уговора, са својом позицијом, ти потписујеш да си на броду грађанин другог реда. Да неко ко је на вишој позицији заслужије бољу храну, а ти који сигурно физички пуно више радиш и пуно више ти треба хране – једеш лошију храну, и на само једном месту.“

Рад, путовања и свакодневни живот: контекстуализација перспективе запослених на крузерима

Указивање на постојање поретка унутар бродова – контекстуализацијом крузера као *места* рада и становања – чини први корак у разумевању перспективе запослених. Иако физички, просторно и временски „реалне“, границе ових поља уздрмане су када се укључи (ре)интерпретација реалности о којима говоре запослени. Оне указују на мултидимензионалност разумевања њихове перспективе, а мноштво индивидуалних перцепција битно ће утицати на комплексност резултата и метод изучавања. Међутим, у овом тексту не настојим да укажем на низ различитих перцепција – оне неупитно постоје – већ на епистемолошке оквире унутар којих је могуће описати перспективу запослених.

Пре свега, *рад и путовања* није могуће раздвајати као засебне категорије, посебно, јер прожимање ових аспеката значајно утиче на казивање запослених о животу на крузерима уопште. Најбољи пример јесу представе које запослене привлаче да раде на броду, јер многи се придружују крузерима из разлога који нису нужно обележени економском сатисфакцијом: жеља за путовањем, посете различитих места, луксузна окружења на крузерима – чине важан елемент (уп. Gibson 2008). У том смислу, чини се да је запослене могуће разумети истовремено као раднике и као туристе, и управо они неретко упућују на ову двојну перспективу када описују свакодневни живот:

„Мислим да ти брод даје неку слободу, јер ово је алтернативни начин живљења. Емоције су ти другачије јер ипак си далеко. Некако знам да могу да радим шта год да желим. Слободан сам. [...] Такође учиш да будеш флексибилнији. Ово је свакако живот који не можеш да поредиш ни са чим на копну, када си у својој бази. Тако да овај свет и није баш нормалан у поређењу са оним што имаш код куће. Ово је другачији облик живота, ево рецимо да кажемо: ‘алтернативни животни стил’ (*alternative lifestyle*).“

Надаље, како запослени дугорочно бораве унутар заједничких простора, *рад и свакодневни живот* на броду такође је тешко раздвојити. Иако су активности временски и просторно раздвојене, регулисане и

контролисане – унутар бродова долази до специфичне „компресије“ времена, простора и односа. Како многи казивачи наводе, услед заједничког живота и рада немогуће је раздвојити приватно од пословног и слободно од радног времена јер: „Не раздвајаш рад од посла, све је једна велика, онако, чорба. Све је смешано“. Или, како други казивачи описују:

„Брод функционише на начин да мораш да будеш добар са одређеним особама, што на копну није увек случај, јер овде пуно више долазе до изражаја личне ствари него пословне перформансе. И врло је тешко разграничити да ли ти некога доживљаваш у пословном или пријатељском смислу. Неко може свој посао врхунски да одрађује а теби да се не свиђа карактерно као особа, али та особа би за тебе требало да буде добар радник, што је на броду врло испреплетено будући да ми овде живимо сви заједно од 0–24. Јако је тешко разграничити тај крај радног времена и почетак неког слободног живота.“

„Та униформа постане део тебе. Идеш, и пијеш, и потпуно изгубиш појам да је то твоје слободно време, да ти ниси на послу, и да је то време у којем ти требаш да живиш свој приватни живот, али како си затворен на броду, ти не можеш нигде да одеш.“

Истовремено прожимање рада и путовања чини значајану окосницу за контекстуализацију истраживања перспективе запослених, пре свега зато што чине нераздвојиве аспекте у њиховој свакодневици. Овакав поглед је значајно узети у обзир, посебно када се промишља о јасно хијерархизованом и организованом поретку на броду, јер идеја о слободи кретања насупрот изолацији захтева више флуидне и мобилне оквира. То посебно треба имати у виду због разноликости социо-економских припадности запослених, јер у најширем смислу размишљамо о мултикултуралним окружењима.

Закључак

Географска удаљеност оних који бораве на крузеру и одсуство географске лоцираности самих бродова чине значајан изазов за приступе који покушавају да обједине шири глобална кретања, али и разумеју крузере као посебна места. Теоријско-епистемолошка „нелагодност“ у проучавању перспективе запослених нуди најбољи пример сучељавања ових приступа. Уопштено посматрано, проучавање крузинг туризма симултано указује на ефекат глобализације, али и конституисање специфичних енклава у којима се отеловљује мрежа животних стилова и радних односа. Корак даље, перспектива запослених неретко упућује на супротстављености различитих погледа којима се проучава њихова свакодневица. Наиме, уколико запослене разумемо искључиво као „запослене у резиденцији“, овакав поглед је могуће (ре)интерпретирати искључиво у домену услова рада и радних односа. С друге стране, уколико се искључиво бавимо питањем продукције забаве и одмора, искуство радника и радница је немогуће изучавати изван јавне сфере брода. Поменути опаска се чини значајном, пре свега, за оне перспективе које се искључиво баве доменом туризма и потрошачке културе, те искључују

елемент рада запослених, као и оних које се баве проблемом експлоатативних пракси без увида да представе запослених о путовањима и „алтернативном животном стилу“ чине битан фактор у разумевању сопственог запослења. Најједноставније речено, перспектива запослених захтева да запослене у индустрији крузера разумемо и као раднике и као потрошаче у неолиберално-капиталистичком окружењу.

Путовања оних који користе услуге крузирања, запослених у индустрији, и (понекад) оних који истражујују овај феномен чини се значајним пољем прожимања различитих односа и перспектива, где се крузери могу разумети као изванредан простор етнографског теренског истраживања. Како Ивановић указује, етнографски метод је дуго био заснован на директном и дуготрајном контакту између истраживача и истраживаних (посматрање са учествовањем), али и на просторној (географској) разлици која је резултирала претпостављеном хомологијом терен – кућа, различитост – истост, путовање – становање (Ivanović 2005, 134). На први поглед, може се учинити да крузери представљају управо та „удаљена“, изолована, места и заједнице, те фантастично поље теренског истраживања за сваког етнографа. Из перспективе истраживача, географска дистанца бродова чини се кључном (понекад „егзотичном“). Међутим, значајно је указати да је фокус истраживања битно усмерити и ка питању продукције крузера као „локалитета“, пре него што указујемо на просторну удаљеност и „локалне карактеристике“ самих бродова. Или, како Вуд указује, ми о глобализацији често размишљамо као о комплексним и дубоким везама између различитих места, али једнако важно јесте како овај процес мења и природу самих места, с обзиром на то да данас глобално постаје локално (Wood 2006, 397).

Литература

- Berger, A. Asa. 2011. "Tourism as a Postmodern Semiotic Activity" *Semiotica* 183(1): 105–119. doi: 10.1515/semi.2011.006
- Brida, J. Gabriel, and Sandra Zapata. 2010. "Cruise Tourism: Economic, Socio-cultural and Environmental Impacts." *International Journal of Leisure and Tourism Marketing* 1(3): 205–226. doi: 10.1504/IJLTM.2010.029585
- Cashman, David. 2013. "Fabricating Space: Postmodern Popular Music Performance Venues on Cruise Ships" *Popular Entertainment Studies* 4(2): 92–110. ISSN 1837-9303
- Cashman, David. 2016. "Corporately Imposed Music Cultures: An Ethnography of Cruise Ship Showbands" *Ethnomusicology Review* 19: 1–17. <http://ethnomusicologyreview.ucla.edu/journal/volume/19/piece/797>
- Chin, B.N. Christine. 2008. "Labour Flexibilization at Sea." *International Feminist Journal of Politics* 10(1): 1–18. doi: <http://dx.doi.org/10.1080/14616740701747584>

- Debbage G., Keith, and Suzanne Gallaway. 2009. "Global Tourism Business Operations – Theoretical Frameworks and Key Issues." In *The SAGE Handbook of Tourism Studies*, edited by Tazim Jamal and Mike Robinson, 581-594. London: Sage Publications.
- Dickinson, Bob and Andy Vladimir. 2008. *Selling the Sea: An Inside Look at the Cruise Industry*. New Jersey: Wiley.
- Fuko, Mišel. 1997. *Nadzirati i kažnjavati*. Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Gibson, Philip. 2008. "Cruising in the 21st Century: Who Works While Others Play?" *International Journal of Hospitality Management* 27: 42–52. doi:10.1016/j.ijhm.2007.07.005
- Huang, Jue and Cathy H.C. Hsu. 2009. "Interaction Among Fellow Cruise Passengers: Diverse Experiences and Impacts" *Journal of Travel & Tourism Marketing* 26: 547–567. doi: 10.1080/10548400903163103
- Ivanović, Zorica. 2005. „Teren antropogije i terensko istraživanje pre i posle kritike reprezentacije.“ U *Etnologija i antropologija stanje: i perspektive*, ur. Dragana Radojičić i Ljiljana Gavrilović, 123–141. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Klein, A. Ross. 2002a. "High seas, low pay: Working on Cruise ships" In *Our Times: Canada's Independent Labour Magazine*, <http://www.cruisejunkie.com/ot.html>
- Klein, A. Ross. 2002b. *Cruise Ship Blues: The Underside of the Cruise Ship Industry*. New Society Publishers.
- Končar, Lara. 2016. "Etnografija svakodnevnog života na kruzeru: feministička perspektiva." Master dis., Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Lawton, H.J and R.V. Butler. 1987. "Cruise Ship Industry: Patterns in the Carribean 1880 – 1986" *Tourism Management*, Vol. 8(4): 329–343.
- Marvic, Mišela and Urry, John. 2009. "Tourism Studies and the New Mobilities Paradigm" In *The SAGE Handbook of Tourism Studies*, edited by Tazim Jamal and Mike Robinson, 645-657. London: Sage Publications.
- McKee, L. David. 1988. "Some Reflections on Cruise Ships and the Economic Development of Small Island Nations" *Canadian Journal of Development Studies/ Revue canadienne d'études du développement* 9(2): 249-259. <http://dx.doi.org/10.1080/02255189.1988.9670224>
- Miller, H. Willis. 1985. "The US Cruise Ship Industry" *Journal of Geography* 84(5): 199–204. <http://dx.doi.org/10.1080/00221348508979132>
- Nilsson, A. Per. 2007. "Cruise Tourism and the New Tourist: The Need for a New Typology?" In *Cruise Sector Growth: Managing Emerging Markets, Hu-*

- man Resources, Processes*, edited by Alexis Papathanassis, 92–106. Wiesbaden: Gabler.
- Vogel, P. Michael, and Christina Oschman. 2013. “Cruising Through Liquid Modernity” *Tourist Studies* 13(1): 62–80. doi: 10.1177/1468797612471106
- Weaver, Adam. 2005. “Spaces of Containment and Revenue Capture: ‘Super-Sized’ Cruise Ships as Mobile Tourism Enclaves” *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment* 7(2): 165–184. <http://dx.doi.org/10.1080/14616680500072398>
- Wilkinson, F. Paul. 1999. “Caribbean cruise tourism: Delusion? Illusion?” *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment* 1(3): 261–282. doi: 10.1080/14616689908721321
- Wood, E. Robert. 2006. “Cruise Tourism: A Paradigmatic Case of Globalization?” In *Cruise Ship Tourism*, edited by Ross Kingston Dowling, 397–406. CABI Pub.
- Wood, E. Robert. 2009. “Tourism and International Policy: Neoliberalism and Beyond.” In *The SAGE Handbook of Tourism Studies*, edited by Tazim Jamal and Mike Robinson, 595–612. London: Sage Publications.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Andja Srdic Srebro

Université Bordeaux Montaigne
andja.srebro@gmail.com

Towards an Anthropology of Care: Breastfeeding as a Care Work

This paper discusses different aspects of anthropological research on breastfeeding, corporeality and ethics of care. The main focus is on the problem of relating care studies to the breastfeeding phenomenon and the conceptualisation of woman's body, sexuality and motherhood. The paper suggests the need for a critical approach to the problems of caregiver domination and care receiver vulnerability in the "chain-of-care", as well as the need for an anthropological contextualisation of relationships between care professionals' and women's experience.

Key words: breastfeeding, body, feminism, motherhood, care work, care studies.

Ка антропологији неге: случај дојења

Овај рад има за циљ да укаже на могућности повезивања антрополошких истраживања и *Care* студија (студија неге) у анализи феномена материнства. У сврху успостављања корелације између ових дисциплина, ауторка проблематизује праксе дојења и представе о женском телу у дискурсу хијерархије унутар „ланца неге”.

Кључне речи: дојење, тело, феминизам, материнство, нега, студије неге.

Introduction

The perspectives and research I will present in this paper deal with breastfeeding, embodied experiences and corporeality which I will try to relate to the care studies. Breastfeeding itself has remained a relatively rare and understudied topic until recently in social and humanistic sciences, despite the great interest being shown in reproduction, motherhood and the female body. On the other hand, this phenomenon has become a key public health issue in many societies over the past few decades. In much of medical literature, reproduction is treated as a subject of "natural laws" rather than of human choices and cultural factors. Accordingly, Nature is also seen as a source of authority in the discourse of breastfeeding. Seen in this light, some anthropologists, like Vanessa Maher (Maher 1992, 31), assert that even the decline in breastfeeding is interpreted nowadays as an instance of women's

alienation from their “natural” biological roles.¹ We can see that breastfeeding is, like many sociocultural imperatives associated with gender roles, often considered as *natural*, despite the fact that - like pregnancy and childbirth - it is one of the events in women’s life most profoundly influenced by social custom.

Even though the reproductive role of women and the biological functions of the female body are marked and recognised in most cultures, many contemporary authors dealing with these subjects advocate that we should consider breastfeeding as a cultural practice instead of seeing it as a natural behaviour. In any case, “breastfeeding is, like female sexuality and biological reproduction, the subject of considerable cultural elaboration in most societies” (Maher 1992, 9).

Breastfeeding as a performance of motherhood

As the anthropologist, Penny Van Esterik (Van Esterik 1995, 86) suggests, breastfeeding theoretically requires negotiating socially constructed dualisms that dominate Western thinking, such as nature/culture, mind/body, private/public, maternal/sexual and others. Generally speaking, breastfeeding is often considered not only as innate and *natural*, but also as an immanently somatic, in-the-body practice, which is taken-for-granted and consequently seen as a visual performance of mothering (Shaw 2004, 100-112). At the same time, in Western culture, breasts are viewed primarily as sexual objects - although ethnographic data gathered from different parts of the world show that the sexual breast is not universal historically nor cross-culturally. However, the maternal body is not commonly believed to be simultaneously sexual, as sexual and maternal aspects of womanhood are expected to be independent of one another. Thus, we can see that breastfeeding represents an embodied experience which provokes apparent contradictions concerning women’s breasts (and bodies) and raises questions about their appropriate uses (Stearns 1999, 309). Van Esterik also pointed out that “Breastfeeding heightens awareness of body as self and body boundaries; but meanings assigned to bodies and boundaries are neither universally shared nor un-changing” (Van Esterik 2002, 263). In this context, breasts may be viewed as ambiguous, liminal body parts and a liminal zone between motherhood and sexuality.

There are many factors to consider in the conceptualisation of the phenomenon of breastfeeding and its organisation in everyday life. In most Western societies, breastfeeding is considered to be a private activity, while people often attach shame to all those activities which imply physical and emotional intimacy (like menstruation, sexuality, labor and delivery, personal/body hygiene and others). Additionally, the “management” of “private” embodied activities, therefore breastfeed-

¹ Attempts to authorize the idea of “human nature” and “autonomous naturalized realm of universals” that can be valued as independent of culture, may eventually lead to different forms of essentialism (Kleinman 1998, 373). However, in contemporary anthropological thought, *a human being* is most commonly seen as constructed within social and cultural practices, and through the complex interactions between personal experience and cultural patterns - between subjectivity and collective processes which exist in a given society.

ing practice, may be considered necessary in order to define the person in conformity with social and cultural requirements.

We should not forget that breastfeeding also represents a bodily technique² which was for a long time associated with “traditional knowledge” and was transmitted through generations from woman to woman. With technological progress, industrialisation and evolution of medical science, biological reproduction - as a matter of great social concern - has become highly medicalised. Being a part of it, breastfeeding shared the same destiny. Breastfeeding under the supervision of medicine enforced a separation between scientific and traditional “handed down” knowledge. Persistent interference of health professionals in the relationship between mother and infant tend to depersonalize them both, by placing them in to separate fields of research and practice (obstetric and paediatrics). Moreover, recommendations of health professionals on infant feeding have become a source of authority, and sometimes they even tend to influence the mother’s private decisions about how to feed her child.³ Simultaneously, “formula”, or bottle-feeding marketing, has become entangled with the provision of health care to the extent that infant feeding itself has become the domain of the health-care system.⁴

Understanding of breastfeeding practices is also bound up with changing cultural understanding of children’s needs and maternal responsibilities, but also with tendencies within various schools of feminist thought. Traditionally, breastfeeding, as well as any form of nurturant and caring attitudes, is considered to be the characteristic of woman/mother, and it is *she* who must assure safety, well-being and a loving environment for an infant. In this context, breastfeeding is perceived not only as a question of the child’s survival but of its emotional development (Maher 1992, 22). At the same time, the question of breastfeeding is also bound up with the social and cultural organisation of space, time and relationships.

Breastfeeding as a care work

In most cultures women are obligated to find ways to integrate infant care and feeding into their daily activities. As Van Esterik points out, this problem is deeply affected by dominant gender ideologies and by the fact that the work is an activity which varies across different social contexts and throughout a woman's life. However, many studies from different perspectives indicate that women *do* syn-

² In a Maussian sense breastfeeding is a learned activity for both mother and child.

³ In everyday life, new mothers have to cope with different requirements and medical advices on infant feeding. Some professionals insist on early weaning because “the mother’s milk is not nutritional enough” and then impose a formula and a strict feeding schedule, while the others insist on exclusive breastfeeding without considering each woman’s personal circumstances. However, it is interesting that women who opt for a long-term breastfeeding feel the same social pressure as mothers who choose bottle-feeding. (Srdic Srebro 2015, 47)

⁴ Since the 1950’s baby bottles figure as the iconographic representation for infant feeding (Hausman 2007, 480)

chronize their workloads with child care in many ways. Consequently, “breastfeeding and women's work cannot be examined independently of the economic and political context of maternity entitlements, health insurance, wages, and child-care arrangements” (Van Esterik 2002, 266).

Judith Butler (Butler 2009, 33) argues that the body is a social phenomenon, which exposed to others, is vulnerable by definition. Hence, its very persistence depends upon social conditions and institutions. Undoubtedly, all previously evoked issues lead to the conclusion that the maternal, breastfeeding body is a highly vulnerable category. As outlined earlier, many women, particularly new mothers, try to define and redefine their breasts, thus their bodies and breastfeeding itself. Experiences of their personal histories reflect upon this process. At the same time women's gender roles shape according to the particular sociocultural context. The question of breastfeeding is, as a result, entangled with many other factors such as economical aspects, reproductive policies, social care system, religion etc. (Srdic Srebro 2014, 45). In that sense, the sociologist Ronda Shaw (Shaw 2004, 102) argues that breastfeeding itself often represents an important part of a process through which maternal identity is constituted. The core research question that emerges from the above is how to think about the vulnerability of the breastfeeding body and breastfeeding women in the discourse of the Care studies?

During the last two decades, *care* has become an important issue of research in several disciplinary fields. Anthropology and sociology, as well as gender studies, tend to analyse the ways in which socio-cultural and politico-economic factors shape people's experiences of care practices, both within particular societies and on the global level. Drotbohm and Alber (Drotbohm et al. 2015) argue that multiple dimensions of care should be examined in the context of three concepts: work, kinship and the life-course. The reason for this lies in the fact that care has an impact both on one's position within the sphere of work and on one's sense of relatedness and belonging, but also in the fact that normative expectations of care practices change during the different phases of one's life. In this sense, breastfeeding represents a complex subject of anthropological care studies and should be analysed considering ethical implications of different cultural meanings, not only of breastfeeding but also of the notion of care.

The ethics of care directs our attention to the need for responsiveness to others (Gilligan 1982) so it is very important to hear women's voices which are largely missing in the study of breastfeeding. In public discourse the ideal mother is often represented with an image of the breastfeeding mother but this is not always in accordance with the mother's wishes or choices. Many women cannot breastfeed or choose not to do it.⁵ For some, breastfeeding is a natural use of their bodies while others fear how their breastfeeding bodies could be interpreted. For many women, being an invisible breastfeeding mother is a goal (Stearns 1999, 313) and for others,

⁵ “By participating in the medicalisation of their bodies and in the view of breast-feeding as desirable almost exclusively for nutritional reasons women lose touch with their own desire (or reluctance) to breast-feed their babies.” (Maher 1992, 32).

breastfeeding is *just one* of the infant feeding methods and “a natural part of life”. In any case, breastfeeding remains an activity which oscillate constantly between the notions of “private” and “public”.

Besides, the ethics of care theory suggests that we are always interdependent beings. So, when we speak of *care*, we should always bear in mind the relationship of asymmetry of someone who is in need and someone who is helping him (Brugère 2011, Tronto 2013). According to psychologist and ethicist Carol Gilligan (Gilligan 1982), woman’s - and therefore the mother’s - experience of the self is inseparable from the context of caring and relationships. Additionally, Maher (Maher 1992b, 171) underlines that “what women do for the household is rarely called work, but rather ‘looking after the children’ ‘keeping house’, a natural extension of their conjugal and reproductive role”. However, some feminist scholars tend to observe breastfeeding as a form of labor - *the work of mothering*, while the breastfeeding body is valued as a *laboring body* (Hausman 2007, 492, Shaw 2004, Stearns 1999). What I want to suggest in addition to this, is the following: breastfeeding can be viewed as a *care work* in which the woman’s body simultaneously plays two roles: the role of caregiver and the role of care receiver. First of all, in the mother-child dyad, it is the mother who provides care while the child is in a situation of absolute dependency. This represents an example of *actual work of caring*, of a particular kind of maternal practice that affects “all maternal practices because it requires proximity, flexibility with regard to time, intersubjective give-and-take, and a loss of personal boundaries” (Hausman 2007, 492). The woman-mother must constantly negotiate and *manage* the act of breastfeeding, and thus her care work, in every sector of society – in the public as well as in the private (Stearns 1999, 332). In this light, Muers asserts that “the body of the breast-feeding mother is neither complete nor total; it is, in fact, because of the non-negotiable demands being placed on it throughout the day every day, particularly vulnerable to threats or disturbances within the mother’s environment” (Muers 2010, 21).

Subsequently, during the breastfeeding period, the vulnerability of the woman is considerably emphasized and she gets into a position of a care receiver as well. As I mentioned earlier, the breastfeeding body and the breastfeeding woman require a special form of care. First of all, a woman who decides to breastfeed is obliged to learn how to do it. As a result, she finds herself in the position of dependence on health or care professionals (doctors, midwives, nurses, lactation consultants and others) or the other women who are supposed to initiate her in breastfeeding techniques. In the last decade the cultural imperative to breastfeed has become so strong that it admits no alternative; though, the mothers are faced with a double social message: the widespread injunction to breastfeed on the one hand, and the opposite advice or orders from the health professionals on the other (Balsamo et al. 1992, 63).⁶ Shaw (Shaw 2004, 101) points out that “it is very easy to perform breastfeeding ‘wrong’ or ‘incorrectly’ and to be reprimanded for doing so, which is why women think long and hard about the pros and cons of breastfeeding; not only

⁶ We should have in mind that people frequently rely on the medical authorities’ advices.

for their infants, but also for themselves”. Hence, decisions not to breastfeed may be considered as a “symptom of unconscious resistance to medical invasion” of the body and of the self (Maher 1992, 32).

It is often said that to discuss *care* is to raise a question about *power* (Brugère 2011, Tronto 2013), so I propose that in the discourse of breastfeeding we examine the question of the “chain-of-care”⁷ and the problem of caregiver domination and responsibility. Balsamo (Balsamo et al. 1992, 68) suggests that the control of infant feeding, and therefore breastfeeding, is often right from the start entrusted to the impersonal eye of the medical staff and separated from the main actors in the breastfeeding process – the mother and the child. By taking up the place of the mothers in making decisions on feeding, the specialists in the newborn are becoming the centre of power inside the chain of care. This may lead the mothers to feel like being treated as machines or incapable of achieving the socially constructed ideal of the *good mother*.⁸

Concluding remarks

In light of preceding remarks, I would like to emphasize the necessity of studying the relationship between care givers and care receivers: between medical/care professionals, and women/mothers (and their babies). In his context, the role of women’s families and their social environment should not be overlooked. Raising these issues could make a significant contribution in redefining and eventual reducing of hierarchy related to the chain of care. Additionally, the specific position of professional care providers could likewise be interpreted as vulnerability. In everyday practice, there is often no time to do what professional caregivers have been trained to do to provide quality care: to solicit the person who is the care receiver, and to engage the emotional, family, work, cultural, religious, and other issues that together constitute one person’s life. All the problems considered imply that the ethics of care should be related to the breastfeeding issues and the conceptualisation of women’s body, and that the status and objectives of medical/professional care should be perpetually questioned and rethought. This also en-

⁷ The term “chain of care” refers to all care providers, all care receivers and their interpersonal relationships.

⁸ Balsamo (Balsamo 1992, 68-69) well illustrates this problem through the example of the hospital postnatal care of the mother and newborn: “And since the baby does not always grow at the same rate and his needs vary as time passes, the doctor often decides that the mother’s milk is not enough for him. In hospital the result is that vicious supplementary feeding circle that even specialist in the newborn are familiar with. Often, when little or no help is given by the staff, the baby is not properly attached to the breast or, in the brief space of time for which he is left to the mother, he doesn’t suck ‘enough’ (according to the standard grow trends). Then he may be given a supplementary bottle-feeding and minimise breast-feeding. [...] In the meantime the mother’s breast may become engorged by the milk she is unable to give her child. The staff do not give any real help beyond resorting to the breast pump which many women dislike, considering it as a further insult to their bodies, which are being treated as machines, as imperfect machines at that, since they are unable to adept to the industrial rhythms of the hospital”.

tails rethinking the women's presence in public and private sphere, and the dominant discourses of motherhood as well.⁹ As a result, anthropological research on breastfeeding and ethics of care might be used to develop eventual strategies for improving the *independence* for women as mothers – not only in sense of working conditions or public performance, but in the sense that women could be allowed to make their own choices about breastfeeding and decide what to do with their own bodies.

I have presented only a few possible aspects of research on breastfeeding, corporeality and ethics of care. Furthermore, I would like to underline that these questions deserve, not only attention of care studies and feminist theory, but also the attention of various academic disciplines. It seems to me that the future research on this subject from different perspectives could also help us in establishing its broad relevance to anthropological studies.

References

- Alber, Erdmute, Drotbohm Heike. 2015. "Introduction". In *Anthropological Perspectives on Care. Work, Kinship, and the Life-Course*, eds. Alber, Erdmute, Drotbohm, Heike, 1-19. Palgrave Macmillan.
- Balsamo, Franca, De Mari Gisella, Maher Vanessa and Serini Rosalba. 1992. "Production and Pleasure: Research on Breast-Feeding in Turin". In *The Anthropology of Breastfeeding, Natural Law or Social Construct (Cross-cultural Perspectives on Women Vol. 3)*, ed. Vanessa Maher, 59-90. Oxford, Washington D.C: Berg Publishers.
- Brugère, Fabienne. 2011. *L'éthique du « care »*. Collection « Que sais-je ? » n° 3903, Paris : PUF.
- Butler, Judith. 2009. *Frames of War: When Is Life Grievable?* London, New York: Verso Books.
- Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice*. Cambridge Mass: Harvard University Press.
- Hausman, Bernice L. 2007. "Things (Not) to Do with Breasts in Public: Maternal Embodiment and the Biocultural Politics of Infant Feeding". *New Literary History*, Volume 38, N° 3: 479-504.
- Kleinmnan, Arthur. 1999. "Experience and its Moral Modes: Culture, Human Conditions, and Disorder". *The Tanner Lectures on Human Values* Vol. 20: 355-420.

⁹ Van Esterik proposes that we observe breastfeeding as a "single-issue social movement" which has broad implications for understanding issues of women's reproductive rights (Van Esterik 2002, 272).

- Maher, Vanessa. 1992a. "Breast-Feeding in Cross-cultural Perspective: Paradoxes and Proposals. In *The Anthropology of Breastfeeding, Natural Law or Social Construct (Cross-cultural Perspectives on Women Vol. 3)*, ed. Vanessa Maher, 1-36. Oxford, Washington D.C: Berg Publishers.
- Maher, Vanessa. 1992b. "Breast-Feeding and Maternal Depletion: Natural law or Cultural Arrangements?" In *The Anthropology of Breastfeeding, Natural Law or Social Construct (Cross-cultural Perspectives on Women Vol. 3)*, ed. Vanessa Maher, 151-180. Oxford, Washington D.C: Berg Publishers.
- Muers, Rachel. 2010. "The Ethics of Breast-Feeding: A Feminist Theological Exploration". *Journal of Feminist Studies in Religion* Vol. 26, N°1: 7-24.
- Shaw, Ronda. 2004. "Performing breastfeeding: embodiment, ethics and the maternal subject". *Feminist Review* 78: 99-116.
- Srdić Srebro, Andja. 2014. „Materinstvo: prirodni zakon ili sociokulturni kontekst?“. *Etnološko-antropološke sveske* n°23, (n.s) 12: 37-50.
- Stearns, A. Cindy. 1999. "Breastfeeding and the good maternal body". *Gender & Society*, n°13 (3): 308-325.
- Tronto, Joan. 2013. "*The Challenges of Medical Care in a Caring Democracy*". Lecture delivered at Université de Lausanne (Ethos – Plateforme interdisciplinaire d'éthique) 6th June 2013.
- Van Esterik, Penny. 2002. "Contemporary Trends in Infant Feeding Research", *Annual Review of Anthropology* Vol. 31: 257-278.
- Van Esterik, Penny. 1995. "Thank You Breasts: Breastfeeding as a Global Feminist Issue". In *Ethnographic Feminisms*. Eds. S. Cole and L. Phillips, 75-91. Ottawa: Carleton University Press.
- Wall, Glenda. 2001. "Moral Constructions of Motherhood in Breastfeeding Discourse". *Gender and Society* Vol. 15, No. 4: 592-610.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 03. 2017.

Научна критика и полемика Discussion and Polemics

Динамична мапа светских *open-air* музеја и Музеј на отвореном „Старо село“ Сирогојно

Музеј на отвореном (*open-air* музеј) може бити погодно тло за реализацију једног од основних музеолошких императива: шира контекстуализација, за коју се може рећи да је прича о култури или неком њеном сегменту (а не о појединачном предмету), у оваквом типу музеја (услед његове комплексности) добија већи број могућности за презентацију постојећих, али и за креирање нових комуникационих канала (Matić 2008, 174, 180). У светским оквирима се под музејима на отвореном пре свега подразумевају етнолошки музеји, најчешће *Heimat* концепта, у којима је акценат стављен на архитектуру и техничку културу уопште (Matić 2008, 176). На овдашњим просторима дуго смо ишчекивали и „наш“ музеј на отвореном. Посебно су етнологи зазивали и жарко се надали првом таквом музеју, који би приказивао домаћу традицијску културу и начин живота. У околним се земљама „народни“ живот већ увелико представљао преко тамошњих верзија „Сканзена“ (у Румунији још од међуратног доба, на челу са репрезентативним „Музејом села“ у Букурешту, у Бугарској пак од шесдесетих година постоји Музеј „Етар“ итд.), а у многим западним државама овакви музеји су већ радили „пуном паром“. У нас су ствари ишле нешто спорије, и тек су се почеле развијати са формирањем „Музеја маршала Тита“ у Кумровцу (под руковођењем етнолошкиње Маријане Гушић), и постепеним обликовањем музејског склопа на отвореном „у најпознатијем селу на свијету“ (Kristić 2006). Планови и предлози за друге „музеје села“ у другим крајевима тадашње државе низали су се, (в. Drljača 1980), а у Србији је реализован Музеј на отвореном „Старо село“ у Сирогојну, као резултат залагања и активности више појединаца (Ранко Финдрик, Боса Росић, Добрила Смиљанић, Душан Дрљача, Никола Пантелић и др.) и установа (локалних и републичких). На свеопшту радост етнолога и осталих, а као производ активности стручњака из различитих области (како нити један музеј није монодисциплинарни производ, ни „етно-село“ није изузетак), у нашој земљи је почео да ради музеј на отвореном који је брзо задобио широку препознатљивост међу музејском публиком и уопште у јавности у Србији и суседним земљама (детљније о настанку музеја в. Росић 2012). Концепт „етно-села“ у Сирогојну је, дакако, другачији од оригиналног модела Сканзена, који је репрезентовао традицијску културу са ширег, најчешће „националног“ простора, већ прати модел регионалног музеја на отвореном, који приказивањем сеоског начина живота регије у којој се налази (најчешће до почетка 20. века) покушава превазићи унутрашње контрадикторности „националног“ музеја на отвореном (Гавриловић 2009, 57). „Старо село“ постало је тако препознатљиво на музејској мапи тзв. етно-села у Европи (и шире), а о тој мапи музеја на отвореном говори и најновије издање *Зборника Музеји на отвореном*.

Зборници Музеја на отвореном „Старо село“ – Сирогојно, већ годинама уназад доносе квалитетне прилоге који се првенствено баве питањима музеја на отвореном. У претходним издањима обрађена су питања попут репрезентација и интерпретација које се баве укључивањем маргинализованих група (о овој теми видети и текст Бојане Богдановић у овој свесци *Гласника*), неевропских музеја овога типа, иницијалних концепција и оснивача првих музеја на отвореном и др. У континуитету се ради о публикацији која има и међународни карактер, са ауторима из више страних земаља и са текстовима знатне релевантности. Са те стране, и нови *Међународни Зборник: Музеји на отвореном 2016/2017* (Крстовић 2016) наставља досадашњу традицију. Но, у једном другом смислу, ово издање је изашло из традиционалних оквира и доноси неке, могло би се рећи, позитивне новине. Зборник са насловом *Књига о свему што сте желели да знате о музејима на отвореном*, веома је интересантна књига, која по форми искаче из досадашњих устаљених облика научно-стручних издања, али не и по својој садржини. Како Милан Попадић наводи, напуштајући сигурност академске дисциплинованости, „Зборник прелама уобичајену форму у тематску, географску, проблемску, изражајну и стилску парампарчад. Фрагментишући целину проблема везаних за музеје на отвореном, он нуди могућност говора о свему у вези са њима“ (Крстовић 2016, 281). Зборник се већином састоји од краћих ауторских прилога кустоса, али и других сарадника музеја на отвореном и сродних музеја из читавог света, те сарадника асоцијација и научних установа које се баве музеологијом. Ти прилози садрже научне и стручне интерпретације, историјате појединих установа, опис активности, али и интервјуе са музеалцима, изватке из књиге утисака, личне импресије. Музеалци приповедају о музејима и о себи у њима; о сопственим визијама и промишљањима какви би *open-air* музеји требало да буду; представљају општу слику о неким установама, али и микроскопски преглед појединих конкретних музејских активности. Овакво смењивање различитих текстуалних форми и тема даје динамичан ток читању зборника и ствара живу слику живота и рада у сканзенима (схваћеним у најширем смислу речи), те читалац може искусити својеврсно музејско путовање од Сибира до Канаде не крочивши у саме музеје. Сачинити занимљиву књигу на једну у бити ужестручну тему није лако (а често не постоји труд да се то покуша), али је очито могуће.

Књига одскаче од доминантних концепата стручне публикације, али једнако добро испуњава задатак посредовања нових знања и информација стручној и научној публици. Она додатно има потенцијал да заинтересује и шире читатељство, чиме испуњава музејску функцију комуникације едиције (Stransky 1970), и то на ширем простору од овдашњег, пошто је издање двојезично. Побројати све теме које се отварају у Зборнику заузело би превише простора на овом месту, а сви прилози разврстани су у девет поглавља која вешто структурирају читаво издање. Заједничка нит свих текстова је инсајдерски поглед или, тачније речено, инсајдерски глас људи који се баве овом специфичном врстом музеализације и који се на овај начин обраћају својим колегама (другим инсајдерима), али и музејској публици. Ове инсајдерске „разгледнице“ стижу са најразличитијих (музејских) места: поштанска маркица је налепљена на писмо из првог, оригиналног Сканзена у Шведској, и садржи сећања музејских посетилаца на њихову посету; дописница је стигла и из Гане у Африци, која сведочи о употреби плеса у тамошњим музејима на отвореном; неколико прекоокеанских разгледница говори о *living history* музејима и центрима на западној хемисфери

итд. Када се све музејске разгледнице ставе у овај јединствен албум, добија се мозаик који предочава колико је разноврсна и комплексна ова област музеализације, али како је постала и доста динамична – ствари се увелико мењају у многим музејским поставкама овакве врсте, и то се региструје у прилозима овогодишњег зборника. Управо захваљујући томе, ова књига доноси скоро све што сте желели да знате о музејима на отвореном („али сте се бојали да питате“), и то од људи најупућенијих у промене у свету *open-air* музеја.

Вратимо ли се са музеолошког путовања у музеје на отвореном по свету у овај „наш“ на Златибору, може се такође рећи да *Зборник* врло добро контекстуализује и ситуацију Музеја на отвореном „Старо село“ – Сирогојно у ширу слику сличних институција. Ово издање тако не даје тек преглед дешавања у овој области „у земљи и свету“, већ врло добро лоцира предности и недостатке „нашег“ сканзена у односу на своје рођаке у другим државама, чиме указује и на могуће правце унапређивања музејске делатности у Сирогојну. И кустоси Музеја на отвореном „Старо село“ аутори су више прилога у овом међународном зборнику, у којима равноправно са својим колегама из иностранства дискутују о темама које су релевантне за музејске посленике не само код нас. Као што је и музеј у Сирогојну постао широко препознатљив, тако су и његови сарадници и кустоси препознати у стручној и научној јавности у нас, што доказују и својим прилозима у *Књизи о свему*. Текстове су овом зборнику објавили и кустоси и сарадници Музеја на отвореном др Никола Крстовић (који је и уредник овог издања), др Бојана Богдановић, мр Јелена Тоскић, Снежана Томић, Драган Цицварић, Ружа Зимоњић Кљајић и Александар Тодоровић, који чине већ препознатљиво научно-стручно кадровско језгро овог музеја. Једна од битних чињеница на коју ова публикација подсећа јесте и да музеј на отвореном нису само објекти, збирке и експонати, па ни публика на коју се фокусира већина рецентних музеолошких истраживања, већ и људи који у њима раде и стварају. У том смислу, *Зборник* представља музејску публикацију која даје врло добар „замрзнути“ досег знања о музејској грађи или некој тематици која је с њом у вези, у тренутку када се обликује као публикација (Maroević 2002, 11). У доба настајања потпуно нових форми, концепција и тема музеја (од комплексних „реалних“ музеја националног значаја, до сајбер музеја који постоје „тек“ на интернету), једну сада већ традиционалну форму као што је музеј на отвореном није једноставно и даље учинити занимљивом и релевантном, а овај зборник назначује неколико начина на које је то ипак могуће учинити, као што истовремено показује како и тематски музејски зборник може бити занимљив и другачији. Ни сканзен није више што је некад био, а *Књига о свему што сте желели да знате о музејима на отвореном* добро показује куда се крећу будући трендови у музејима овог типа.

Литература

- Drljača, Dušan. 1980. „Problemi i perspektive stvaranja etno-parkova u Srbiji.“ *Etnološke sveske* 2: 40-43.
- Gavrilović, Ljiljana. 2009. *O politikama, identitetima i druge muzejske priče*. Beograd: Etnografski muzej SANU.
- Kristić, Karmela. 2006. „Tišina koja govori. Iz dokumentacije Marijane Gušić, osnivačice Muzeja u Titovom Kumrovcu.“ U *O Titu kao mitu*, ur. N. Škrbić

Alempijević i K. Mathiesen Hjemdahl, 97–120. Zagreb: Filozofski fakultet – Srednja Europa.

Krstović, Nikola, ur. 2016. *Knjiga o svemu što ste želeli da znate o muzejima na otvorenom: Muzeji na otvorenom 2016/2017 – međunarodni zbornik*. Sirogojno: Muzej na otvorenom „Staro selo“ Sirogojno.

Maroević, Ivo. 2002. „Музејска публикација као облик музејске комуникације.“ *Informatica museologica* 32/3–4: 10–13.

Matić, Miloš. 2008. „Музеј на отвореном – totalna информација?“ У *Музеји у Србији: започето путовање*, ur. Lj. Gavrilović i M. Stojanović, 173–180. Beograd: Музејско друштво Србије.

Rosić, Bosa. 2012. „Етно-парк Сирогојно: идеја, истраживање, реализација.“ У *Terenska istraživanja – poetika susreta*, ur. M. Ivanović-Barišić, 213–227. Beograd: Етнографски институт САНУ.

Stransky, Zbynek. 1970. „Темелји опће музеологије.“ *Музеологија* 8: 40–73.

Срђан Радовић

Мој „Мој рођак са села“

„Јер ћу можда ја одсад налазити
За сходно да на се узмем лудачку ћуд...“

В. Шекспир: „Хамлет, краљевић Данске“

Гледалац који пропусти први чин Шекспировог „Хамлета“ неће чути наведену реченицу. За њега – Хамлет је луд а драма је критика односа друштва према умоболним члановима. (Упореди: Кот 1990, 70–83) Сличан је узрок и погрешних закључака које Тијана Цвјетићанин изводи о серији „Мој рођак са села“¹ (Цвјетићанин 2010), сврставајући је у хор „етнонационалистичких и клерофашистичких гласова“, који представљају „потврду, облик и реafirмацију етнонационалистичке визије српског идентитета“ као милитантног, ксенофобичног, етнонационалистичког и мизогиног, у сукобу са „роевропском, грађанском парадигмом“ (исто). Посебан идеолошки контекст ауторка приписује и употреби шумадијских пејзажа који, према њеном мишљењу, намећу

¹ Сценариста Радослав Павловић, редитељ Марко Маринковић. Први серијал од 13 епизода емитован је од 26. 10. 2008. до 18. 01. 2009. на 1. програму РТС-а. Други серијал од 15 епизода произведен је 2010. а емитован је на истом каналу од 07. 11. 2010. до 13. 02. 2011. Ради лакшег разумевања овог рада следи преглед најважнијих ликова у серији: Вранић, припадник војне обавештајне службе, с пролећа 2001. приморан да се пресели у родно село; Дракче, сељак и музичар, марљив сеоски домаћин, Вранићев брат од тетке, женскарш; Милена, домаћица, Дракчетова жена; Рајко, Дракчетов отац; Драгана, Дракчетова снаја; Малиша, Дракчетов син; Невена, Дракчетова ћерка; Дуња Шарчевић, учитељица у сеоској школи, Вранићева будућа жена; свештеник Милутин; Стојан и Драгица Катанић, Драганини родитељи.

неприродну хомогенизацију српског друштва, поистовећујући читаву Србију са шумадијским селом (исто).

Исход овог „декодирања“ у супротности је са поруком серије, услед теоријских пропуста. Премда га користи у раду, ауторка пропушта да доследно примени мултиперспективистички приступ (Види: Келнер 2004, 164–170) и уведе перспективу семиотике филма. Тако су занемарене читаве целине (баш као што је замишљени гледалац са почетка текста пропустио први чин),² а поједини филмски изрази погрешно схваћени.

Оправдано је тумачење медијског простора као „попришта идеолошких борби“ (Цвјетићанин 2010). Од ове премисе полази и семиотика филма (Лотман 1976, 42) истичући да се у тој борби филм служи сопственим језиком који располаже особеном лексиком и синтаксом (исто).

Основни носилац информације у филмском језику јесте кадар, начин приказивања видљивог (али и невидљивог), те редослед и трајање кадрова (исто). За разумевање филмске поруке неопходно је познавање филмског језика али и „способност гледаоца да слике са екрана повеже са реалним животом“ (Лотман 1976, 41).

Превидјујући начела семиотике филма, Цвјетићанинова изводи погрешне закључке и пропушта да уочи како ова серија представља школски пример уметничког доприноса изградњи националног идентитета управо у духу европских вредности а не „какофонију деструктивних гласова... супротстављених проевропској, грађанској парадигми“ (Цвјетићанин 2010).

О пасторалном пејзажу или ‘...леп овај наш крај само људи не ваљају ништа’³

Ауторима серије спочитава се да националну хомогеност и културни образац Шумадије желе да наметну као слику Србије. Слажући се са Цвјетићаниновом о симболици коју Шумадија, као устанички крај, носи, запитајмо се зашто ниједним кадром нису приказани Опленец и Топола?⁴ Њихово одсуство представља такође уметничку поруку коју наслућујемо следећи Аристотелово тумачење трагедије као радње (Аристотел 1988, 54; Ђурић 1990, 569–575) и Лотманово тумачење „чуда уметности“ (Лотман, 1976:49)⁵ и тумачећи делање које у датом окружењу изводе ликови серије, али и оно што камера приказује након идиличних пејзажа. Тада уочавамо опустела села оронулих кућа и запуштених гробаља, осиромашене

² Ову примедбу не умањује ни чињеница да Цвјетићанинова није пре предаје текста у штампу (10.03.2010) имала прилике да види други део серијала јер се докази за побијање њених закључака могу наћи већ у првом делу емитованом до 18. јануара 2009.

³ Текст изговара Рајко Малешевић у 1. епизоди.

⁴ Према семиотици филма, битно је и оно што се у кадру не види.

⁵ „Супротстављање елемената различитих система представља уобичајено средство образовања уметничког значења“ (Лотман 1976, 49).

градове, породице пред распадом,⁶ блудне свештенике по казни премештене у провинцију да окајавају грехе и замене претходнике што су „новац волели више од човека“.⁷ „Лепа је ова наша Гружа, Шумадија уопште, само је та лепота непажена. Народ се попростачио, села се испразнила, градови су банкрот...“ каже учитељ Црнић,⁸ кога у пензију испраћа колегиница – наследница, бездушном, недовршеном реченицом: „Е па колега Црнићу... ако је то све...“ Коначну оцену времена и људи даје Рајко Малешевић: „Ни горег времена ни горих господара. Немаш у кога да верујеш ни коме да се надаш, на кога да се угледаш... све сам климоглавац и шушумига. Није важно да ли знаш и хоћеш да радиш него како си се снаш'о“.⁹ Идила пејзажа тако је постала критика људи који у њему живе због околности које су створили. Да ли баш зато аутори свесно избегавају да ове људе повежу са онима који су поставили темеље модерне Србије, па не приказују ни Тополу ни Оплеанац? Највећу одговорност за овакво стање у вишенационалној Србији, према ауторима, носе Срби, па можда баш зато радњу смештају у Шумадију.

Женомрзац Дракче или ‘мишоловка’ за двоструки морал

Погрешан је и став да серија има мизогину поруку, чији је носилац Дракче Малешевић. Мизогина црта јесте одлика овог лика, али не и ауторског става. Користећи конфронтацију (види фусноту 5) као уметничко средство, они заправо осуђују овај модел понашања, тако присутан код нас. Дракче је симпатичан само на први поглед, а распрострањеност модела олакшава поистовећивање. Управо је то „мишоловка“ коју су аутори хамлетовски поставили. Шармантни Дракче је мета критике и самокритике. Животни стил му није донео пријатеље, па се поверава коњу: „Шта да ти кажем о моме животу... стојим у месту“,¹⁰ а већ у 6. епизоди горко признаје: „Ја као пчелица, с цвета на цвет... проради ми некад савест, волео бих да сам црв три метра под земљом да ме нико не види...“

Цвјетићанинова преврћа да је ауторски однос према женама саткан од приче о чак дванаест женских ликова. Милена, Биса,¹¹ Наташа,¹² попадаја Соња и Драгица¹³ су материјално зависне жене у сенци мужева, посвећене кући. Милена је жртва чијем мучењу присуствујемо, док је њена свекрва Биса напустила породицу у коју се враћа само у ретким приликама. Наташа се свикла на понижења. Попадаја Соња свети се ускраћивањем свега што чини породични живот а Драгица је агресивна и промискуитетна¹⁴. Дуња, њене сестра и кума, те

⁶ На почетку серије видимо Милену Малешевић која је пошла у Крагујевац да се разведе од мужа развратника.

⁷ Свештеник Милутин је због прељубе из престонице премештен у село. Оцену о попу који је више волео паре него људе саопштава му на самрти старица коју исповеда (6. епизода).

⁸ 3. еп.

⁹ 13. еп.

¹⁰ 5. еп.

¹¹ Дракчетова мајка.

¹² Дуњина мајка.

¹³ Мајка Дракчетове снаје Драгане.

¹⁴ Њој аутори приписују мушке особине и тако, поново, „из контре“ критикују појаву.

Татјана¹⁵ и Дивна, Вранићева прва жена, еманциповане су тек толико да нису потпуно материјално зависне од својих мужева. Драгана Катанић је носилац једног од најзначајнијих драмских средстава – преокрета (види: Аристотел 1988, 56) Она има снаге да изађе из зачараног круга. Када је муж због тога готово отера из куће, долази на замисао о послу који ће, подржан највише од Рајка Малешевића, главе породице, донети нову наду и видан економски напредак.

Могући развој ове појаве приказан је у лику Невене Малешевић, тинејџерке на почетку гимназијског школовања. Она не показује емоције осим у околностима крајње надражености и јасно зна шта хоће. На мајчино питање „Нећеш ваљда да останеш на селу?“ одговара: „Наравно да хоћу“ и саопштава намеру да преузме и прошири породично имање и постане земљопоседница за коју ће радити други.¹⁶

Тек ово је целовито тумачење ауторског става о „женском питању“. Његова мизогина потка није идеал већ мета критике.

Нови српски натчовек или „Нисам стигао ни да се убијем“¹⁷

Погрешно је „декодиран“ и лик Вранића.¹⁸ Уместо суперхероја ми видимо човека који најпре одбија, па под уценом пристаје да сарађује са Хашким судом,¹⁹ приморавање потчињених да се врате по рањеног саборца једини му је ратни подвиг о којем се прича; подложен је страху²⁰ и склон да понекад излаз из тешкоћа види у самоубиству.²¹ Заједно са ујаком Рајком, Вранић је заправо промотер европског система вредности. Помажући немачкој обавештајној служби да пронађе одбеглог члана, он сазнаје да је реч о хомосексуалцу који је дезертирао због љубави, па с уважавањем каже:

„Толика им је љубав да су због ње угрозили животе... просто да им човек позавиди“.²²

Пронашавши бегунце испољава разумевање: „Дивим се вашој храбрости да промените живот“.²³ Договарајући узвратну услугу са Немцима, Вранић показује да се јавни посао ради за плату а не за провизију, па не тражи ништа за себе већ за државу.

Основно начело овог система дато је у свадбеном говору Рајка Малешевића:

¹⁵ Жена коју Биса готово подводи Дракчету након што га је Милена оставила

¹⁶ 28. еп.

¹⁷ Текст под наводницима изговара Вранић у 9. епизоди.

¹⁸ Милитантни промотер српског етнонационализма са особинама надчовека (Цвјетићанин 2010).

¹⁹ Вранић пристаје да сведочи у Хагу тек када су његовој бившој жени Дивни одузели пасош и спречили је да послом отпутује у иностранство.

²⁰ 27. еп.

²¹ 6. еп.

²² Ова епизода емитована је у јануару 2011, пар месеци после нереди који су пратили „Параду поноса“ у Београду.

²³ 26. еп.

„Бојим се да у невреме започињете живот, децо. Онда се рад слабо цену а сада се не цену нимало. Узми, отми, подметни, снађи се, обрни, окрени, шта те брига шта те ко пита и ко ти шта каже. А најгоре је то што се народ навик'о па мисли да је то нормално, а не види да су то ђавоља посла. Треба да се сади, да се негује, да се залива, па онда да се бере плод. Тако се живи живот.“²⁴

Серија нуди примере измирења наизглед непомирљивих супротности, извињења, праштања, поштовања другог и другачијег. Она је пример уметничког доприноса изградњи националног идентитета (више о изградњи националног идентитета путем филма видети у: Шешић – Драгићевић 2009). Критикујући постојеће стање, аутори се не подсмевају нити се задовољавају „отварањем питања“, већ смело нуде решења у виду конкретних облика понашања. Колика је у том погледу моћ „покретних слика“ речито показује Мирослава Малешевић у тексту „Искушења социјалистичког раја – рефлексije конзумеристичког друштва у југословенском филму 60-их година 20. века“ (Малешевић 2012). Због будућих анализа важно је указати на теоријско порекло грешака које су довеле до погрешних закључака у раду Цвјетићанинове.

Литература

- Aristotel 1988. *O pesničkoj umetnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Cvjetićanin, Tijana. 2010. „Čiji rođak sa sela.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LVIII (1): 57–68.
- Dragićević - Šešić, Milena. 2009. „Pod stalnim pogledom – konstrukcija nacionalnog identiteta i crnogorske nacionalne kinematografije (filmovi Marije Perović)“. *Zbornik radova Fakulteta dramskih umetnosti*, 15: 99–107.
- Đurić, Miloš. 1990. *Istorija helenske književnosti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kelner, Daglas. 2004. *Medijska kultura*. Beograd: Klio.
- Kot, Jan. 1990. *Šekspir naš savremenik*, Svjetlost, Sarajevo: 70–83.
- Lotman, Juri. 1976. *Semiotika filma*, Institut za film, Beograd.
- Malešević, Miroslava. 2012. „Iskušenja socijalističkog raja – refleksije konzumerističkog društva u jugoslovenskom filmu 60-ih godina XX veka.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57/2: 107–123.
- Šekspir, Viljem. 1995. *Hamlet, kraljević Danske*, u *Sabrana dela*, Službeni list i Dosije.

Саша Саиловић

²⁴ 22. еп.

Етнографски институт САНУ и *Ноћ истраживача* – трогодишња хроника

Ноћ истраживача је манифестација коју је 2005. године покренула Европска комисија, у циљу зближавања јавности, пре свега младих, са истраживачима и сазнањима из различитих области науке. Манифестација потенцира позитиван утицај који наука има на друштво и свакодневни живот грађана и инсистира на начину мишљења и пропитивања који је неодвојив од ње. Популаризација науке и њено извођење из института и лабораторија пред публику захтева сасвим специфичан приступ представљању и валоризацији резултата до којих дисциплине иначе долазе, а у томе се и налази кључни део изазова и привлачности читавог подухвата за саме истраживаче.

Манифестација је финансирана у оквиру потпрограма *Марија Склодовска Кири*, програма ХОРИЗОН 2020. Координатор манифестације у Србији је Институт за биолошка истраживања „Синиша Станковић“. *Ноћ истраживача* се одвија сваког последњег петка у септембру, у преко 300 градова широм Европе. Прошле, 2016. године у нашој земљи била је одржана на више локација – у Београду, Новом Саду, Крагујевцу, Нишу, Пироту, Пожаревцу, Петници, Инђији, Зрењанину, Шапцу и Суботици.

Сарадници Етнографског института САНУ учествовали су у *Ноћи истраживача* током последње четири године, с тим да су координирање поставком етнологије и антропологије у оквиру манифестације преузели 2014. године, у којој је остварен и заједнички наступ са Етнографским музејом, односно Одељењем за етнологију и антропологију у Београду. Током 2014. и 2015. године координаторка презентације била је МА Соња Жакула, док је 2016. године координатор био МА Милан Томашевић. Током последње три године у тиму су учествовали МА Наташа Стевановић, стипендисткиња Министарства просвете, науке и технолошког развоја, као и МА Данило Трбојевић, докторанд Одељења за етнологију и антропологију. Поред тога, значајан допринос дале су и МА Наташа Младеновић-Рибић, кустос Етнографског музеја у Београду, МА Невена Миловановић, сарадница у настави Одељења за етнологију и антропологију, као и др Марта Стојић Митровић, сарадник Етнографског института САНУ. Поред њих, ранијих година су у реализацији поставки учествовали и студенти Одељења за етнологију и антропологију Дамјан Југовић Спајић, Вања Ристић и Дејан Матлак.

Током протекле три године тим се трудио да на пријемчив и интересантан начин представи етнологију и антропологију, односно начин на који се наша дисциплина бави темама које су предложили организатори *Ноћи истраживача*.

Године 2014. тема манифестације је била „Наука у прошлости“, тако да је задатак био да се публици представи начин етнолошких и антрополошких истраживања у прошлости. Осмишљена је изложба која је представила средства за бележење интервјуа на терену: из збирке ЕИ САНУ позајмљени су стари фото-апарати, као и магнетофон, а избором фотографија је илустрован антрополошки теренски рад у Србији у прошлости. Изложене су и белешке и цртежи Миленка Филиповића, такође из архива ЕИ САНУ, упитници које су истраживачи у прошлости користили за испитивање различитих аспеката „народног живота“, али је направљен и избор из савремене антрополошке литературе домаће продукције,

као илустрација ширине опсега тема којима се антропологија бави. Поред тога, припремљени су постери који су представили антрополошко бављење темом вампира и употребу тог мотива у различитим контекстима. Штампан је постер који је илустровао покладне поворке у Лозовику и Гребенцу, као и постер са фотографијама чланова тима при обављању различитих активности, односно истраживању различитих антрополошких тема – као што су род и сродство, популарна музика, људско-животињски односи, дечје игре и слично. Припремљена је мала радионица музеолошког описивања одабраног артефакта, као активност у којој су учествовали посетиоци, при чему су из збирке Етнографског музеја у Београду позајмљени различити предмети, који су публици били изложени у посебној витрини. Напокон, као посебна врста активности, осмишљено је прављење маски које су изазвале изузетну пажњу најмлађих посетилаца. Свакако, читав наступ пратио је припремљен наратив који је публици укратко представљао историју етнологије и антропологије у Србији. Поред овога, у оквиру манифестације, др Милош Матић из Етнографског музеја у Београду, др Данијел Синани са Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета, др Иван Ђорђевић из Етнографског института САНУ и др Љиљана Гавриловић из Етнографског института САНУ и Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета одржали су у Коларчевој задужбини пригодна предавања, са циљем да широј публици приближе неке од тема којима се етнологија и антропологија бави данас у Србији.

Следеће, 2015. године, тема *Ноћи истраживача* била је „Наука у будућности“, те је задатак био да се представи антрополошко виђење потенцијалног првог контакта са ванземаљским цивилизацијама. Поред тога, тим који је осмишљавао презентацију се окренуо и историји, тако да су у презентацију били укључени и постери који су представљали први контакт Западне цивилизације са Другима у време великих географских открића, али и чудовишна и митска бића, за која се некада мислило да настањују границе познатог света – бића за која се може рећи да су се, са описивањем наше планете, посебно у савременим поп-културним наративима, „преселила“ у свемир. У том смислу, презентација се бавила антрополошким аспектима потенцијалне комуникације са ванземаљским цивилизацијама и представљањем културолошког односа са Другим. Поново је припремљено неколико постера који су описали антрополошко бављење односима између култура и креирањем представа о другачијим културним обрасцима понашања; један постер је посвећен доминантним концептуализацијама контакта са ванземаљцима у популарној култури и на филму. Направљена је и брошура која је дељена посетиоцима, а на којој је описано померање антрополошког фокуса и преиспитивање сопствених полазних позиција, те подвучен антрополошки значај порука које се налазе на Златној плочи летилица Војаџер (Voyager) I и II, као и значај СЕТИ (SETI – Search for Extraterrestrial Intelligence) пројекта. Као интерактивни део презентације етнологије и антропологије, пред публику је постављен задатак цртања ванземаљаца, што је још једном наишло на пуно одобравање најмлађих посетилаца. Најмлађи посетиоци имали су прилику да спроведу антрополошки интервју са „правим ванземаљцем“ – који је заправо био колега Дејан Матлак, маскиран у ванземаљца. Поред овога, у данима који су претходили *Ноћи истраживача*, др Зорица Ивановић са Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета, др Ана Банић са Института за етнологију и

антропологију Филозофског факултета и МА Соња Жакула из Етнографског института САНУ у Библиотеци града Београда држале су пригодна предавања, која су, као и ранијих година за циљ имала да публици приближе савремене етнологске и антрополошке теме.

Напокон, 2016. године тема *Ноћи истраживача* биле су „Миграције“. Овогодишња манифестација била је добра прилика да Етнографски институт САНУ прикаже свој текући пројекат „Мултиетницитет, мултикултуралност, миграције – савремени процеси“ и да пружи кратак приказ бављења задатом темом од оснивања института. Направљено је пет постера који су се бавили одређењем и класификацијама миграција, проучавањем савремених кретања из Азије и Африке (истакнути су различити аспекти избеглиштва и системски проблеми са којима се избеглице сусрећу), примерима антрополошког посматрања интеграције миграната у нову средину (предочене су особености „метанастазичких кретања“ и миграција на Балкану, печалба и исељавања из Горе на Косову и Метохији, тешкоће са којима се сусрећу сами мигранти и истраживачи у специфичним околностима), као и феноменом привременог рада у иностранству, односно домаћих гастарбајтера (подвучене су особености радних миграција, али и друштвено-културне последице таквог начина живота). Напокон, представљен је кратак опис и периодизација бављења миграцијама у домаћој етнологији и на Етнографском институту САНУ (истакнути су специфични периоди, као и промена парадигми и начина приступања феномену). Изузетан допринос презентацији дале су др Марта Стојић Митровић, др Јадранка Ђорђевић Црнобрња, др Младена Прелић, др Мирослава Лукић Крстановић и др Сања Златановић, које су својим текстовима креирале значајан део материјала који је изнет пред публику. Са друге стране, за интерактивни део поставке посетиоци су замољени да на географским картама означе где су путовали, где имају некога, одакле су пореклом или барем где би желели да живе. Основна идеја је била да се истакне ширина миграцијских искустава, односно чињеница да је свако на неки начин мигрант.

Учешће Етнографског института у оквиру *Ноћи истраживача* пружа прилику да се јавност подсети на ширину тема којима се антропологија бави и приступа којима анализира различите феномене и процесе. Са друге стране, особености саме презентације и публике која посећује манифестацију постављају одређена ограничења, изискујући значајан напор, посвећеност и креативност у описивању онога што антропологија јесте и онога какве резултате нуди заједници. Сигурно је да ЕИ САНУ треба да настави са учешћем у *Ноћи истраживача*, као и сличним манифестацијама, поготово зато што већ постоји образац презентације и самог наступа. Оно на шта треба посебно обратити пажњу јесте проналажење начина да ЕИ САНУ сам и под околностима које му више одговарају чешће излази пред публику и одреди сопствено место у јавности.

Соња Жакула
Милан Томашевић

Гласник Етнографског института САНУ објављује радове из области етнологије и антропологије и сродних друштвених и хуманистичких дисциплина. Радови могу бити написани на српском и сродним језицима и на енглеском језику. Радови на српском језику штампају се ћиричним писмом. *Гласник Етнографског института САНУ* излази квартално те објављује и специјалне бројеве, са посебном тематиком и гостујућим уредником. Текстови се достављају секретару Редакције у електронском формату (као *Word* документ), на електронску адресу marija.djokic@ei.sanu.ac.rs. Рок за предају текстова за све свеске истог годишта је 31. децембар. Рецензија и објављивање радова су бесплатни. Часопис *Гласник Етнографског института САНУ* објављује оригиналне, претходно необјављене радове из категорија: оригинални научни рад, прегледни рад, претходно саопштење, научна критика и полемика, приказ, научна библиографија. У категорији оригиналних научних радова и прегледних радова, обим приложеног текста мора бити до 30 000 знакова са проредом, укључујући и напомене и друге прилоге. Научне критике, полемике и прикази могу бити дуги до 10 000 карактера. Рукопис треба да садржи: наслов, имена аутора и називе институција у којима они раде, електронске адресе, сажетак, кључне речи, текст захвалности, референце, списак табела, списак илустрација. Редакција издања Етнографског института САНУ определила се за коришћење Чикаго стила библиографског цитирања, који има две варијанте: *notes and bibliography* и *author-date*. За цитирање у научним радовима у Гласнику Етнографског института САНУ користи се варијанта *author-date*. Политика часописа и детаљнија упутства о објављивању рукописа у *Гласнику Етнографског института САНУ* могу се прочитати у последњој свесци часописа сваког годишта, те на мрежној страници часописа ethno-institut.co.rs.

Bulletin of the Institute of Ethnography SASA publishes papers covering topics in the areas of ethnology and anthropology, and related social sciences and humanities. Contributions to the journal may be submitted in Serbian and related languages, and in English. Papers in Serbian are published utilizing Cyrillic script. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* is issued three times a year. The Journal also publishes special issues, with particular themes and visiting editors. Papers are submitted by e-mail to the secretary of the editorial board, and are to be sent as a Microsoft Word document to: marija.djokic@ei.sanu.ac.rs. The deadline for submission of papers for all volumes is December 31st. Publication and reviewing of papers is free of charge. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* publishes original papers that have not been published previously. Submitted papers can belong to one of the following categories: original research paper, review article, preliminary communication, scientific critique or debate, review or scientific bibliography. In the categories of original research paper and review article the text must not exceed 30 000 characters including spaces, including footnotes and other additional material. Scientific critiques, debates and reviews should not exceed 10 000 characters. The manuscript should contain the title, authors' names and affiliations, e-mails, abstract, keywords, acknowledgments, references, a list of tables and a list of illustrations. The editorial board of the publishing department of the Institute of Ethnography SASA has chosen to utilize the Chicago bibliographic format of references which has two variants: *notes and bibliography* and *author – date*. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* requires the use of the *author – date* variant. Journal policy and detailed instructions on manuscript publication in the *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* are available in the year's last volume of the journal, and online on journal's web pages ethno-institut.co.rs/eng.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(05)

Гласник Етнографског института = Bulletin of the Institute of Ethnography /

главни и одговорни уредник Драгана Радојичић. – Књ. 1, бр 1/2 (1952) –
Београд : Етнографски институт САНУ (Кнез Михаилова 36/IV), 1952 –
(Београд : Академска издања). – 24 cm

Три пута годишње. - Друго издање на другом медијуму: Гласник
Етнографског института САНУ (Online) = ISSN 2334-8259

ISSN 0350-0861 = Гласник Етнографског института

COBISS. SR-ID 15882242